JIŘÍ VYKOUKAL, BOHUSLAV LITERA,
MIROSLAV TEJCHMAN

Východ.

Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989

NAKLADATELSTVÍ LIBRI
PRAHA 2000

II.
POSTSTALINSKÝ OTŘES

SOVĚTSKÝ SVAZ A SOVĚTSKÝ BLOK PO STALINOVĚ SMRTI: JEDNA KRIZE, DVA TRENDY

Vývoj sovětského bloku po roce 1953 lze souhrnně a asi nejvýstižněji označit jako jeho první a komplexní krizi. Tato krize se ovšem ve svých projevech lišila, pokud srovnáme Sovětský svaz a zbytek bloku nebo jednotlivé země bloku (a Jugoslávii) mezi sebou. Bezprostřední příčinou této krize byla nepochybně Stalinova smrt, ta však působila spíše jako katalyzátor změn než jako jejich formativní prvek.

Sovětský systém na počátku 50. let byl v řadě ohledů odlišný od toho systému, který Stalin vytvářel od 30. let. V důsledku války se rozvolnily vazby mezi jeho součástmi (armáda, aparát, bezpečnost, vojensko-průmyslový komplex), které získaly určitou autonomii jak vůči sobě navzájem, tak vůči stárnoucímu Stalinovi. Sovětský vůdce tak již nebyl schopen uskutečnit čistky v předchozím stylu a rozsahu, aby tyto autonomní sektory sovětské společnosti zbavil jejich dosavadního lidského obsazení, využil strachu a touhy po kariéře a nahradil staré lidi novými. Stalin byl přesvědčen, že pokud lidé působí dlouho na svých místech, lpějí na nich pak více než na práci pro systém, jehož povaha je zvláštní tím, že naplňování osobních cílů nijak nepřispívá k rozvoji celé společnost. Tato Stalinova úvaha, v sovětských poměrech bezesporu logická, byla vedle snahy likvidovat jakoukoliv mocenskou konkurenci jedním ze zdrojů personální nestability sovětských poměrů, nikoliv však samotného systému. Ten naopak prosperoval do té doby, než přišla válka a poválečná rekonstrukce, kdy Stalin musel připustit na místní poměry významné uvolnění situace.

V posledních letech své vlády byl stárnoucí diktátor schopen organizovat nárazové kampaně, které však strukturu společnosti, rozpohybovanou válečnými léty, radikálně neměnily – po obrovských lidských ztrátách, které převyšovaly i meziválečnou bilanci, nebyl zas tak rychle k dispozici náhradní lidský rezervoár. Když generalissimus opustil tento svět, nebyl po roce ani jeho nástupce a nikdo z těch, kteří se po jeho smrti dostali k moci, již nedisponoval tak obrovskou a všezahrnující mocí ani legendou. Když nikdo, a to ani Lavrentij Berija, nebyl schopen takovou moc uzurpovat sám, nezbý-

valo než se o ni rozdělit. Dělení se však ujali lidé, které formovala především válečná léta, protože se Stalinem, obrazně řečeno, odcházely z nejvyšší politiky zbytky generace, kterou utvářelo ještě období revoluce a občanské války.

Zdaleka to však neznamenalo, že se Stalinovým odchodem přestal být systém stalinský a že stranický a státní aparát nebo i lidé se od Stalina po jeho smrti okamžitě odvrátili. Ukázal to Stalinův pohřeb, který se změnil v exaltovanou náboženskou ceremonii naznačující, že pro řadu lidí zemřel jejich Bůh. Nová garnitura potřebovala vyvolat ve společnosti otřes, který by ji zbavil závislosti na vůdci a umožnil především personální vykořenění systému, jehož byl symbolem. Takovým „obrazoboreckým" aktem se stal 20. sjezd KSSS, který však současně naznačil meze vykořenění. Rozvolnění určité struktury a zatracení její identifikační a integrující symboliky nemohly ohrozit systém, který tu existoval již čtyřicet let. Proto se také Chruščov ve své zprávě o „kultu osobnosti" velmi pečlivě vyhýbal předstalinské fázi, resp. kritické analýze sovětského zřízení vůbec. Kritiku soustředil na období po roce 1934 a starší vrstvy systému naopak využil ve sloganu o návratu k leninským normám stranické práce. Mohlo to být elegantní řešení, protože Stalin jako objekt kritiky byl mrtev a Lenin jako zdroj nápravné inspirace také – ani jeden se nemohl bránit. Přišly však komplikace v satelitních zemích.

Mocenský boj v Kremlu měl nepředvídatelný průběh i výsledek, během let 1953–1956 se soupeřící kotérie několikrát měnily, radikální, avšak obávaný a nenáviděný Berija byl popraven, perspektivní Georgij Malenkov šel také stranou a Chruščov neměl svou pozici jistou ještě ani po 20. sjezdu KSSS. Komunistické strany bloku se tak po Stalinově smrti ocitly ve stavu nejistoty. Řadu let jen poslouchaly příkazy z Moskvy, přičemž poslední slovo měl vždy Stalin. Ten tu náhle nebyl a o jeho místo se vedl boj, na jehož výsledku byly místní komunistické strany závislé. Tato situace vyvolávala zvláštní efekt. Na jedné straně můžeme pozorovat, jak jednotlivé komunistické režimy po Stalinově smrti dovršují svou stalinizaci jednak sílící represí, jednak projevy národní úcty (Stalinovy sochy, paláce, studijní dny Stalinova díla a další výrazy nefalšovaného vděku za to, co Stalin pro tyto země udělal). Na straně druhé kopírují a aplikují z nouze ctnost kolektivního vedení (zjednodušenou tam, kde místní „malí Stalinové" zemřeli krátce po svém mistrovi). Důsledkem toho byl rozpad centrálních aparátů na různě silné a početné frakce, zhusta napojené na své protějšky v Moskvě. Oboustranný význam těchto spojení se markantně projevil ve spojitých nádobách východoněmeckého povstání v roce 1953 a Berijova osudu nebo v případě souboje mezi Rákosim a Nagyem v Maďarsku před vypuknutím revoluce a byl přítomný i v dalších zemích.

Zvláštní význam a současně i zásadní rozdíl mezi sovětskou realitou a po-

měry v satelitních zemích bloku se projevil v důsledcích, které tu destalinizace zaznamenala. Jestliže v Sovětském svazu mohla tato kampaň ve svém konečném důsledku, jako určitý posun od extrémní situace k politickému „středu", znamenat nakonec zmírnění drastických a brutálních forem uplatňování moci z předchozího období, na druhé straně nemohla příliš mnoho udělat pro změnu systému ve smyslu návratu k těm formám společenského a politického života, které jej předcházely. Periodické, vždy však velmi selektivní a opatrné návraty k Leninovi, ke kterým v Sovětském svazu po roce 1953 docházelo, neznamenaly jen jistotu odvolání se na jakési nezkažené jádro, které se postupem doby tak jako tak měnilo spíše ve fikci než reálně existující věc. Prostřednictvím návratů k „čistým pramenům" leninismu se sovětský režim dotýkal v obtížných dobách své vlastní identity, vlastních kořenů, vyrůstajících z tragédie první světové války, revolucí a občanské války. Jelikož však reálné stopy těchto dob, jejichž obrazy naposledy vyvolala druhá světová válka a okupace, postupně mizely a zůstávaly ukryty v paměti společnosti, sloužily odkazy na Lenina ve smyslu prestalinského pojetí revoluce jako spolehlivá bariéra mezi sovětskou a předsovětskou existencí.

V satelitních zemích bloku však takový postup nebylo možné uplatnit. Na rozdíl od Sovětského svazu tu komunistické režimy v ostré stalinské formě existovaly zhruba pět let, resp. deset let tu působily dominantní komunistické strany, bereme-li v úvahu hybridní období lidové demokracie v letech 1945–1948. Jestliže destalinizace po 20. sjezdu KSSS dospěla také do zemí střední a jihovýchodní Evropy a vyvolala podobné efekty ve vztahu k minulosti, jako jsou zaznamenatelné v Sovětském svazu, pak z pochopitelných důvodů oba tyto trendy nemohly mít stejný průběh, a to ani z hlediska komunistů, ani z hlediska nekomunistů. Lenin tu představoval relevantní téma pouze pro několik let po první světové válce (Kominterna a pokus o evropskou revoluci), poté nastupují reálie meziválečné samostatnosti a stalinismus (bolševizace místních komunistických stran), poté válka, po ní lidová demokracie a pak opět stalinismus. Jakýkoliv pokus o eliminaci stalinismu znamenal, podle místních podmínek různě rozsáhlou a intenzivní, avšak vždy přítomnou reminiscenci prestalinského období, které však nebylo možné spojovat pouze s Leninem, jinak řečeno, kritika stalinismu sebou nesla, z hlediska identity režimu, riziko návratu k předstalinskému, tedy nekomunistickému uspořádání společnosti.

Do jaké míry si tento fakt uvědomovala poststalinská garnitura v Moskvě je sporné (pokud tento problém vnímala v boji o nástupnictví jako podstatný), rozhodně si jej však jako důležitý připouštěla většina komunistických špiček v zemích sovětského bloku. Vznikalo tu ovšem často fatální dilema: na jedné straně byla snaha stalinský model opustit, protože blokoval další možnosti rozvoje, na druhé straně byla obava tento model opustit, protože to sebou neslo riziko oživené minulosti. Toto dilema se ještě více zvýraznilo, když provedení destalinizace požadovala i Moskva ve snaze etablovat také na úrovni satelitů novou garnituru funkcionářů.

Vlna tzv. nového kursu, která se šířila zeměmi bloku, však neskončila jen u personálních změn a pokračovala dále různým způsobem, rychlostí a s různými výsledky, které zpětně poznamenávaly a také ovlivňovaly i vývoj sovětské politiky v Chruščovově éře. Při klasifikaci účinků destalinizační kampaně je tak možné brát v úvahu různá kritéria (trvání, průběh, doba zahájení), z nichž se jako nejpodstatnější jeví změny, které tato kampaň vyvolala v jednotlivých zemích bloku. Hloubku a rozsah těchto změn definujeme jednak posunem oproti výchozímu, „stalinskému" stavu, jednak typem sovětské reakce, který změny vyvolaly. Tomuto faktu odpovídá i následující řazení zemí, které zahrnuje Sovětský svaz (iniciátor, protagonista a „kontrolor" průběhu destalinizace), dále pak v sestupném pořadí, podle hloubky změny a sovětské reakce, země bloku. Zvláštní postavení, ne však zcela nesrovnatelné se zbytkem bloku, připadá Jugoslávii. Věcné vymezení destalinizace znamená určitý posun v jejím chronologickém zařazení, které se liší podle konkrétní situace. V zásadě je možné za výchozí mezník destalinizace považovat rok 1953 (počátky „lokálních" destalinizací jsou pak rozprostřeny do dalších let podle zemí). Za její ukončení považujeme moment, kdy místní komunistická garnitura, ať již nová, staronová nebo stará, destalinizaci ve smyslu změny, která by mohla ohrozit režim, ukončila. Tato garnitura pak ve vlastní zemi buď okamžitě nebo s různě silnými a rozsáhlými problémy nastolila nový typ politické strategie, preferující stabilitu před změnami a pokoušející se o rekonstrukci systému metodami jiné povahy, než byly ty, které přineslo období destalinizace. Především pak tyto garnitury akceptovaly nové poměry v sovětském bloku, to jest loajalitu vůči Sovětskému svazu, což o něco později a v úplnější podobě vyjadřovala tzv. Brežněvova doktrína.

Z tohoto hlediska za nejvýraznější případ destalinizace považujeme Maďarsko, kde změny vyústily v povstání a pokusu o revoluční změnu nejen stalinského režimu, ale komunistického systému vůbec. Tento pokus trval od roku 1953 do roku 1956 a skončil nástupem Jánose Kádára, který zemi vládl příštích třicet dva let. Po Maďarsku následuje Československo, kde první projevy odporu proti stalinskému režimu splynuly s protesty proti zavedení měnové reformy v roce 1953. Destalinizace pak probíhala, postupná a pozvolná, až do roku 1968, kdy vyvrcholila v reformním experimentu, který taktéž, vlivem spontánního pohybu společnosti, začal (často proti svému původnímu záměru) odbourávat nejen stalinské dědictví, ale i základní charakteristiky systému. Tento typ destalinizace ukončila až intervence Varšavské smlouvy a nástup normalizační linie na přelomu 60. a 70. let. Třetí v pořadí uvádíme Polsko, kde byl průběh destalinizační vlny nejsložitější a procházel několika amplitudami (1956, 1965–1966, 1968, 1970). Za definitivní konec této vlny považujeme povstání na baltickém pobřeží a Gomułkův

pád na počátku 70. let. Složitý, i když v jiném slova smyslu, byl proces destalinizace ve východním Německu, jehož dramatická fáze se odbyla v průběhu dělnického povstání v létě 1953. Zvláštností východoněmeckého vývoje (opakuje se jen v případě Albánie a Jugoslávie) byla personální kontinuita. Pod vedením Waltera Ulbrichta začala Německá demokratická republika svou existenci, přežila Stalinovu smrt, 20. sjezd KSSS, výstavbu berlínské zdi. Pod jeho vedením prošla i pozdní fází reforem, které v sobě, byť účelově, zahrnovaly některé impulsy destalinizace ve smyslu „zvláštních" cest k socialismu a snahy využívat faktoru německo-německých vztahů k prosazení jisté autonomie vlastního vývoje. V tomto případě tvoří definitivní konec destalinizace Ulbrichtovo vystřídání Erichem Honeckerem, který byl také užitečnější pro nové řešení německé otázky na počátku 70. let.

Specifická situace vznikala v průběhu destalinizace na Balkáně, který se pro další léta a *de facto* až do zániku místních režimů začal vydělovat jako region s řadou parametrů odlišných od středoevropské části sovětského bloku, jež si i v průběhu 70. a 80. let uchovávala řadu společných nebo srovnatelných rysů. Balkán se v průběhu či závěru destalinizace rozpadá (formulačně tu zahrnujeme i Jugoslávii) na čtyři separující se modely vývoje, které se jako celek začínají postupně vzdalovat středoevropské oblasti. Společným rysem balkánského vývoje bylo to, že otřesy destalinizačního procesu tu byly zvládnuty v zásadě bez těch dramatických peripetií, které je provázely v Maďarsku, Československu nebo Polsku a spíše připomínaly situaci v NDR. Dále tu větší měrou vystoupily do popředí nikoliv faktory reformní, ale spíše otázky postavení těchto zemí v sovětském bloku. Rumunsko využilo sovětsko-čínské roztržky k prosazení separátní cesty a nastolení modelu „národního komunismu", který díky dosažené nezávislosti nejprve přinesl krátké období relativní liberalizace a poté začal, již za vlády Nicolae Ceauşesca, degenerovat v režim na Moskvě sice málo závislý, ale připomínající stále více nejhorší stalinismus. Bulharsko po jistou dobu koketovalo s čínskými inspiracemi, ale i tady místní komunisté zvládli situaci velmi rychle a jak vnitřní uspořádání, tak vztah k Sovětskému svazu byly po zbytek existence bloku ukázkou zcela bezvýhradné loajality. Zajímavá a spíše s Rumunskem srovnatelná byla situace v Albánii, kde E. Hoxha, podobně jako W. Ulbricht, úspěšně přežil destalinizaci i pokusy o své svržení. Aby zachoval svou mocenskou pozici, využil čínského vlivu k vytržení země z blokových struktur a k nastolení systému, který kombinoval osobní diktaturu s nejhoršími výstřelky stalinismu. Konečně v Jugoslávii, která se vnějškově i systémově vymezovala vůči Sovětskému svazu jako určitý kontrast, vyvolala destalinizace změny režimu, který se na přelomu 60. a 70. let ocitl před svým největším problémem – národnostní otázkou.

SOVĚTSKÝ SVAZ 1953-1970

Boj o nástupnictví (1953–1956)

Po Stalinově smrti 5. března 1953 došlo v Sovětském svazu k bezprecedentnímu pokusu o změnu dosavadního způsobu vládnutí, i když vlastní podstata systému zůstala nedotčena. Změny byly vynuceny vnitřními kontradikcemi systému, nikoliv vnějšími tlaky. Během posledních let Stalinovy diktatury dosáhl totalitní režim svých nejzazších limitů, za které již nebylo možné jít bez rizika narušení samotné sociální, a dokonce biologické podstaty společnosti. Nekončící proud represí ničil všechny vrstvy obyvatelstva, od vládnoucí elity až po ty, kteří v pracovních a jiných táborech stáli mimo ni. Používání teroru jako sociálního nástroje řešení všech problémů však již nepřinášelo žádoucí výsledky a stávalo se kontraproduktivním.

Nebezpečný přechod od brutální Stalinovy diktatury k modifikovanému autoritářství proběhl relativně klidně. Stalinova smrt ovšem znamenala jen začátek boje o moc uvnitř sovětské elity. Tento boj proběhl mezi několika mocenskými centry: komunistickou stranou, správním a hospodářským aparátem, tajnou policií, armádou a členy stranické elity, kteří se o ně opírali – Nikitou Chruščovem, Georgijem Malenkovem, Lavrentijem Berijou, Vjačeslavem Molotovem a dalšími. Stalinova diktatura byla nahrazena kolektivním vedením, jehož složení vešlo ve známost 7. března 1953. Malenkov se stal předsedou vlády, Berija ministrem spojených ministerstev bezpečnosti a vnitra a současně také prvním náměstkem předsedy vlády. Molotov, ministr zahraničních věcí, se stal dalším prvním náměstkem předsedy vlády. V čele komunistické strany stála pětice – Berija, Malenkov, Molotov, maršál Vorošilov a Chruščov, který byl pro práci v sekretariátě ÚV uvolněn z vedení moskevské stranické organizace (zprvu zastával funkci tajemníka ÚV pro otázky zemědělství).

Rozhodující vliv měl v této době triumvirát Malenkov, Berija, Molotov, který měl „zabránit jakýmkoliv nepořádkům nebo panice". Malenkov měl také právo svolávat zasedání prezidia ÚV KSSS s tím, že mu při řízení schůzí a jejich přípravě pomáhal Chruščov. Berija se v rozhovorech s Chruščovem příliš netajil svojí kritikou Malenkova, možná ve snaze získat jeho podporu, ale byl to Malenkov, který navrhl, aby přestal být uplatňován kult osobnosti. Uvedené uspořádání trvalo jen jeden týden a již 14. března se Malenkov na základě vzájemné dohody, že žádný z nich nebude kumulovat několik funkcí, vzdal funkce tajemníka ÚV KSSS a soustředil se na funkci předsedy vlády. Je otázkou, zda za tímto krokem nestála snaha uvolnit místo pro Chruščova, který se pak stal nejvlivnějším tajemníkem ÚV, i když prvním tajemníkem ÚV KSSS byl formálně zvolen až v září 1953. Nová struk-

tura přetrvala do Berijova zatčení v červnu 1953, protože žádný z kremelských vůdců neměl dostatek síly, aby na sebe strhl veškerou moc.

Staronová vládnoucí elita si musela uvědomit nutnost změn. Během jara 1953 nové vedení v rámci politiky tzv. nového kursu zastavilo politické procesy a oprášilo za Stalina zcela opomíjené leninské principy: vnitrostranickou demokracii, kolektivnost vedení, odmítlo kult osobnosti apod. Amnestie z 17. března 1953 osvobodila mnoho vězňů, a i když se týkala především členů strany, jejich rodin apod., vyvolala naděje na odstranění nejhorších výstřelků stalinského „právního" systému (v prvních vlnách propouštění vyšlo na svobodu i množství těžkých kriminálních zločinců). Živilo je také zdůrazňování nutnosti posílit tzv. socialistickou zákonnost. Sociálně ekonomické aspekty nového kursu byly nastíněny v srpnu a září 1953. Očekáváním obyvatelstva se vycházelo vstříc větší pozorností lehkému průmyslu, kam měly být přesunuty investice z průmyslu těžkého.Větší důraz měl být rovněž kladen na zemědělství. Ve sféře zahraničněpolitické Malenkov argumentoval tím, že je možný a nutný návrat k politice mírového soužití s kapitalistickými státy, neboť jaderná válka by zničila celý svět.

Aktivní byl také Berija. V národnostní otázce zdůrazňoval nutnost většího zastoupení příslušníků místních, neruských národů ve správních aparátech příslušných regionů. Navrhoval rovněž rozšíření soukromých záhumenků kolchozníků. Také v zahraniční politice projevoval až překvapivou liberálnost, a dokonce předpokládal uvolnění kontroly Moskvy nad sovětským dominiem ve střední a jihovýchodní Evropě. Zůstává však otázkou, do jaké míry měly jeho návrhy, kterými se jeví jako progresivnější než Chruščov, trvalejší platnost a zda nebyly vyvolány spíše taktickými ohledy a snahou získat pro sebe širší podporu. Rozhodující však bylo, že v dané době byl Berija spojován především s represáliemi. Skutečnost, že stál v čele všemocného ministerstva vnitra, pak vedla k tomu, že se státní ani straničtí funkcionáři, včetně nejvyšších, nemohli cítit bezpečni, dokud se bezpečnostní orgány nacházely mimo jejich kontrolu.

Berijovy pozice oslabily nepokoje ve Východním Berlíně v červnu 1953, neboť z titulu své funkce v poslední instanci odpovídal za bezpečnost a pořádek v NDR. 26. června byl náhle zatčen a v prosinci 1953 postaven před soud. Obvinění se týkala řady zločinů, včetně sabotáže zemědělství a „klasického" obvinění, že je britským špiónem. Jako „kariérista, dobrodruh a bonapartista" byl odsouzen k smrti a popraven. Jeho výslechy však poodhalily poměry panující v bezpečnosti a vrhly světlo i na tzv. leningradský případ z roku 1948, kterého později využil Chruščov proti Malenkovovi.

Berijův pád uvolnil lavinu, která strhla další vysoké funkcionáře bezpečnosti. Šest jeho nejbližších spolupracovníků bylo popraveno vzápětí a soudy a popravy dalších několika desítek trvaly až do roku 1956. Na 20. sjezdu KSSS byl Berija oficiálně činěn odpovědným za všechny zločiny pozdního

stalinismu. Bezpečnostní orgány oslabily čistky a oddělení Výboru státní bezpečnosti (KGB) od ministerstva vnitra v roce 1954. Chruščovovi se podařilo prosadit do čela KGB generála Ivana A. Serova, kterého znal již z Ukrajiny, kde tehdy zastával funkci ministra vnitra, a jemuž důvěřoval. Počet ministerstev byl vzápětí po Stalinově smrti zredukován ze 45 na 25, ale Malenkov se různými cestami současně pokoušel přesouvat rozhodování ze stranických orgánů na vládní struktury a oslabovat Chruščovovy pozice.

Soupeření Chruščova s Malenkovem, charakteristické pro období po Berijově likvidaci, se odehrávalo zvláště na poli formulování a prosazování ekonomické politiky. Malenkov nastínil svoji zemědělskou politiku na zasedání Nejvyššího sovětu v srpnu 1953. Navrhl snížení a v některých případech i zrušení daní uvalených na zemědělství, stejně jako snížení nucených dodá-

T. Lysenko vysvětluje „jarovizaci". N. Chuščov uprostřed, vpravo od něj M. Suslov, druhý zleva A. Mikojan

vek státu. Vyslovil se ve prospěch jeho elektrifikace a mechanizace a většího využití minerálních hnojiv a zvýšení výkupních cen na širokou paletu zemědělské produkce, od brambor a zeleniny po maso, mléko a vlnu. V podstatě tedy prosazoval rozumnou intenzifikaci zemědělské výroby, která by využívala stávající rozlohy zemědělské půdy. Zvýšená produkce by stimulovala rozvoj lehkého průmyslu, jehož výrobu měla podpořit také orientace části těžkého průmyslu na výrobu spotřebního zboží. To vše pro zlepšení životní úrovně lidí.

Iniciativu však vzápětí převzal Chruščov, který se „opřel" o svoji mocenskou základnu v komunistické straně. Na zasedání ÚV KSSS počátkem září, které bylo věnováno problematice zemědělství, prosazoval extenzivní rozšíření osevních ploch obilovin rozoráním a osetím tzv. celin, tj. dosud neobdě-

lávané půdy v jihovýchodním Rusku, na západní Sibiři, a především na severu Kazachstánu. Současně navrhl posílení strojních traktorových stanic 100 000 odborníky tak, aby byly schopny zajistit kolchozům větší pomoc mechanizací. Chruščov si evidentně představoval, jak se statisíce mladých lidí z celého Sovětského svazu s nadšením zapojují do budovatelského programu „osvojení" ladem ležící půdy.

Stejně jako Stalina ve 20. letech nebylo možné ani nyní považovat Chruščova za jednoznačného vládce Sovětského svazu. Tím se stal až s podporou stranického aparátu a armády a díky mistrovskému politickému manévrování. Protivníci podcenili jeho schopnosti a on sám naopak později podcenil opozici, která se zformovala proti němu. Nikita Sergejevič Chruščov se dostal do Stalinovy blízkosti ve 30. letech, od roku byl 1934 členem ÚV VKS(b). Své zázemí měl na Ukrajině, kde působil i za války, a v Moskvě, kam přešel koncem 40. let. Nicméně stále nepatřil k vnitřnímu okruhu nejbližších Stalinových spolupracovníků. K formování jeho názorů přispěla druhá světová válka, poválečné zkušenosti spojené s obrovským plýtváním lidskými zdroji a přesvědčení, že se teror stal již neužitečným a opotřebovaným nástrojem, ale také ohledy na praktickou politiku a nutnost odlišit se od Stalinova způsobu vládnutí.

Chruščovovi se podařilo prosadit schválení zemědělského programu, který byl zahájen na jaře 1954 a měl se týkat plných 13 miliónů hektarů půdy ležících v pásu od severního Kavkazu a Povolží, přes severní Kazachstán, západní i východní Sibiř až na Dálný východ. Jednalo se skutečně o celonárodní, mimořádně náročnou akci, která se nesetkala s jednoznačnou podporou. Jedním z důvodů byla skutečnost, že přesun lidí a techniky na celiny oslaboval již beztak neduživé stávající kolchozy. Chladně se k programu postavilo i komunistické vedení Kazachstánu, obávající se další rusifikace země posílením nekazašské složky obyvatelstva. V roce 1959 i tak činil jejich podíl na celkovém počtu obyvatelstva republiky již jen 30 %. Moskva zasáhla a první i druhý tajemník ÚV KS Kazachstánu byli sesazeni. Na jejich místa byli jmenováni Pantělejman K. Ponomarenko a Leonid Iljič Brežněv.

Chruščov rozšiřoval svoji základnu i mimo KSSS. Podporu našel v těch kruzích, které byly spjaty s těžkým průmyslem, jemuž hrozilo od Malenkova omezení. Našel ji také u armády, která se obávala důsledků omezování těžkého průmyslu pro své zbrojní programy. Na druhou stranu někteří významní stalinisté, jako Molotov a Lazar M. Kaganovič, sice ve většině otázek zastávali ortodoxní postoje, avšak rozorání celin považovali za plýtvání penězi i zdroji. Soupeření mezi sovětskými vůdci se projevovalo i v tisku a stávalo se, že nejen vládní noviny *Izvěstija*, ale dokonce také stranická *Pravda* nereferovaly o některých důležitých Chruščovových projevech. Tomu se však v srpnu 1954 podařil průlom, neboť po stranické i státní linii dosáhl změny původních plánů na rozorání celin. Původní cíl 13 miliónů hektarů byl nyní zvýšen až na 28–30 miliónů. Nakonec bylo v letech 1954–1956 rozoráno na 36 miliónů hektarů celin, z toho 55 % na území Kazachstánu.

Závěrečným úderem pro Malenkova byl článek otištěný v *Pravdě* 24. ledna 1955, odsuzující „falešné teorie" několika vyjmenovaných ekonomů o hospodářském vývoji a potvrzující prioritu těžkého průmyslu. Malenkov byl pod stálým tlakem a 8. února 1955 rezignoval. Chruščov však ještě nebyl dostatečně silný, aby převzal také jeho funkci. Předsedou vlády se stal maršál Nikolaj A. Bulganin. Sesazení Malenkova nebylo jen Chruščovovým osobním vítězstvím, fakticky znamenalo vítězství komunistické strany nad státním aparátem a vedlo k upevnění její „vedoucí role" nad státem a všemi aspekty života společnosti.

Při posilování své mocenské základny používal Chruščov analogickou taktiku jako Stalin. Na důležitá místa dosazoval „svoje" lidi, tj. především ty, kteří s ním přišli z jeho dřívějšího působiště na Ukrajině a také z Moskvy. Jednalo se zvláště o aparátčíky, kteří působili na střední či republikové úrovni a které nyní dosazoval do ústředních stranických orgánů a funkcí v ÚV KSSS. Obdobně se snažil dosazovat své stoupence do aparátů jednotlivých republik, které se dostávaly pod větší kontrolu Moskvy. Jeho možnosti však byly ještě poněkud omezené a byrokratické aparáty tak rozsáhlé, že množství důležitých funkcí ve státní správě zůstávalo stále mimo jeho kontrolu.

Rezignací Malenkova skončilo druhé kolo boje o moc v Moskvě. Nový předseda vlády Bulganin byl konzervativní a neprojevoval přílišnou osobní iniciativu. Naproti tomu Chruščov hodlal změnit Sovětský svaz podle vlastních představ a vizí, které však byly poněkud chaotické a nerealistické. Jeho mocenskou základnu tvořila i nadále především komunistická strana. Hlavním mobilizačním nástrojem se stala opět ideologie, ale proti předchozímu období značně vzrostla role materiálních a ekonomických stimulů. Hlavním aktuálním úkolem byla mobilizace více než 300 tisíc mladých lidí a jejich vyslání na celiny.

Vítězství nad Malenkovem, byť neúplné, umožnilo Chruščovovi soustředit se i na zahraniční politiku. Stalin totiž zavedl Sovětský svaz a země jeho bloku do silné mezinárodní izolace. I tady bylo zřejmé, že je nutné zaujmout realističtější postoje, vymanit se z izolace a vyřešit řadu problémů. Chruščov vedl již v září 1954 velkou delegaci do ČLR. Mao Ce-tungovi slíbil, se zřejmým cílem připoutal Čínu blíže k Sovětskému svazu, rozsáhlou sovětskou hospodářskou i vojenskou pomoc, nahrazující dosavadní úvěry. Současně se zavázal, že Sovětský svaz předá ČLR do května následujícího roku své základny v Port Arturu. Mao prý také požadoval předání Mongolska pod čínskou správu, avšak tak daleko nemohl Chruščov jít. Mao Ce-tung však mohl být navýsost spokojen, neboť dostal více, než přepokládal, a také více, než dal svému protějšku.

Podstatně kontroverznější byla z vnitropolitického hlediska jeho „cesta

do Canossy", tj. návštěva Bělehradu v květnu 1955, která umožnila normalizaci mezistátních vztahů s Jugoslávií, i když nikoliv vztahů mezi oběma komunistickými stranami. Pro tehdejší sovětské poměry bylo charakteristické, že do Jugoslávie nejel ministr zahraničních věcí Molotov, který se proti cestě postavil. Rok 1955 byl rokem průlomů a Chruščov se představil jako politik schopný dosahovat kompromisů. K výsledkům tohoto postoje patřilo uzavření mírové smlouvy s Rakouskem, ženevská konference s nejvyššími představiteli USA, Velké Británie a Francie, která se konala poprvé po deseti letech. V květnu 1955 byla sice založena Varšavská smlouva jako vojensko-politický pakt zemí sovětského bloku, ale krátce potom došlo v září téhož roku za návštěvy spolkového kancléře Konrada Adenauera k navázání diplomatických vztahů se SRN. Svým způsobem vyvrcholením Chruščovovy diplomatické aktivity byla velká cesta do Indie, Barmy a Afghánistánu (18. listopadu – 19. prosince), demonstrující novou sovětskou politiku vůči Třetímu světu. Proti většině těchto akcí se stavěl Molotov, jemuž sekundovali ostatní stalinisté. Jejich kritiku podpořily argumenty ekonomické povahy: ani další velké investice na rozorání celin (přes 600 miliónů rublů ročně v letech 1954–1958) totiž zatím nepřinášely slibované výsledky. Molotov, Kaganovič a další zastávali názor, že tak velké investice by přinesly lepší výsledky, pokud by byly vloženy do tradičních zemědělských oblastí.

„Naše generace bude žít v komunismu"

Po celý rok 1955 si Chruščov posiloval personálními změnami své pozice. Reálnou moc však stále mělo prezidium ÚV KSSS, vytvořené namísto politbyra ještě za Stalina na 19. sjezdu KSSS. Jeho složení stejně jako složení ústředního výboru mohl výrazněji změnit pouze sjezd strany. Chruščov proto prosadil předčasné svolání 20. sjezdu KSSS. Sjezd proběhl ve dnech 14.–25. února 1956 a pokračoval ve změnách, které probíhaly ve straně od roku 1953, zvláště v povyšování středních stranických kádrů do nejvyšších funkcí. V novém ÚV KSSS byla přes polovina členů prvními tajemníky oblastních a krajských výborů KSSS. Změny se však příliš nepromítly ve volbách do prezidia ústředního výboru.

Na sjezdu byla oficiálně přehodnocena zahraničněpolitická linie, kterou mělo být nyní mírové soužití. Chruščov vyšel z původních Malenkovových myšlenek. Zdůrazňoval nyní sice, že pokud existuje imperialismus, trvá také nebezpečí válek, nicméně války již nejsou nevyhnutelné. Změna naznačovala, že si Sovětský svaz přeje lepší vztahy se Západem, kromě jedné sféry, totiž ideologie. Oficiální postoj v této věci zůstal nezměněn: pokud

existuje třídně rozdělený svět, socialismus a kapitalismus, pokračuje třídní boj. Vztahy obou systémů však měly být, podle Chruščovových představ, založeny na mírovém soutěžení. Právě 20. sjezd tehdy formuloval poněkud nerealistický úkol, totiž „dostihnout a předstihnout v historicky co nejkratší době nejvyspělejší kapitalistické země ve výrobě na jednoho obyvatele".

Modifikace sovětského přístupu byla způsobena řadou faktorů: nutností překonat izolaci, rozvinout obchod se Západem a získat odtud technologie, které by pomohly odstranit zaostávání SSSR. Vyjadřovala také oficiální optimismus v perspektivy sovětského rozvoje. Formulování nové politiky ovlivnily jistě i zvětšující se jaderné arzenály obou supervelmocí – Sovětského svazu a Spojených států, a nové prostředky jejich přepravy (rakety), které by z globální války již tehdy učinily velmi hazardní záležitost. Z doktrinálního hlediska znamenalo ve vztazích Sovětského svazu vůči zemím jeho bloku velkou změnou prosazení teze, která připouštěla možnost různých cest „výstavby socialismu". Naznačovala pokus o nové přístupy, avšak již nejbližší budoucnost měla ukázat, že Chruščovova tolerance vůči takovému vývoji je velmi limitovaná.

Změna zahraničněpolitických postojů byla sice překvapivá, avšak největší překvapení přinesl poslední den sjezdu, kdy na uzavřeném zasedání přednesl Chruščov referát „O kultu osobnosti a jeho důsledcích". Ve čtyřhodinovém expresivním projevu nastínil relativně pravdivý, byť účelovosti nezbavený obraz Stalinovy vlády. Se značnou otevřeností hovořil o represáliích a likvidacích protivníků, i když jen o těch, které směřovaly proti stranické byrokracii. Soustředil se na charakterizování „kultu osobnosti", tj. jen na osobní Stalinovu diktaturu. Nemohl a jistě ani nechtěl postihnout skutečnou podstatu totalitního sovětského systému. V projevu se proto mj. opatrně vyhnul období před rokem 1934, a tudíž nezpochybnil ani tzv. socialistickou industrializaci, ani násilnou kolektivizaci zemědělství. Nenabídl ani přesvědčivé vysvětlení, proč tak pokrokový marxistický systém mohl degradovat na tak brutální diktaturu.

Chruščov měl k podobné akci jistě řadu důvodů. Stranická byrokracie, o kterou se opíral, potřebovala mít po všech otřesech alespoň slovní jistotu, že v budoucnosti již nedojde k represáliím. Bylo možné předpokládat, že se po jejich odsouzení již žádný diktátor nebude moci vrátit ke stalinským metodám vládnutí. Jiným vysvětlením je, že chtěl odstranit obavy a strach a uvolnit sílu lidu pro vlastní projekty. Jeho projekty a vize si přímo vynucovaly využití všech talentů. On sám chtěl získat moc, chtěl ji však současně používat jako osvícený diktátor. Od svého předchůdce se proto musel odlišit také stylem vlády. Bezprostředně pak využil odsouzení Stalina v politickém boji proti svým protivníkům.

Destalinizace měla ale dvojí stránku. Na jedné straně sice odstraňovala pozůstatky minulosti a uvolňovala aktivitu lidu. Na straně druhé právě tato

aktivita mohla, jak se ukázalo v některých státech sovětského bloku, překročit rámec limitované kritiky. Mohla si vynucovat další demokratizaci politického systému, což by ohrozilo mocenský monopol komunistických stran. V Sovětském svazu, nebyl tlak na demokratizaci zatím nijak silný, avšak i tak se řada spisovatelů, umělců a historiků pokoušela oslabit ideologickou kontrolu komunistické strany. Stalinovo odsouzení způsobilo v Sovětském svazu šok, zejména mezi mladší generací, která ve stalinismu již vyrostla.

První vlna destalinizace trvala do léta 1956. Byly urychleny rehabilitace, které probíhaly již od roku 1954, Molotov a Kaganovič dočasně ztratili svá místa ve vládě. Skutečnost, že se později do vlády vrátili, i když na nevýznamné posty, však naznačovala, že mají stále ještě značný vliv. V dubnu 1956 bylo rozpuštěno Informbyro. Události v Polsku a Maďarsku v létě a na podzim 1956 však další destalinizaci zastavily.

Sovětský svaz nátlakem na Polsko a především likvidací maďarské revoluce velmi názorně předvedl limity své nové politiky vůči zemím bloku. Bylo jasné, že bez ohledu na slova pronesená na 20. sjezdu, zůstává plně v platnosti praxe omezené suverenity zemí sovětského bloku, uplatňovaná od jeho vzniku. Chruščov reagoval nakonec v podstatě stejně jako Stalin. Prvořadé byly bezpečnostní a mocenské zájmy Sovětského svazu, a tudíž také odhodlání zabránit odpadnutí jakékoliv země bloku. „Nový" sovětský přístup se lišil jen rozsahem a charakterem represálií, i když se vztahy mezi zeměmi bloku pokoušel postavit na pevnější, ekonomickou, základnu. Změnilo se i ovládání satelitů, od přímého řízení a zásahů do jejich vnitřních záležitostí se přecházelo k formě spíše nepřímé (tzv. soudružské rady a návrhy). Když se však jimi místní komunisté neřídili, nebo se jim situace vymykala z rukou, následoval mocenský zásah Moskvy.

V závislosti na krizích v zemích sovětského bloku ustávala také kritika Stalina. Násilí a represe v minulosti začaly být opět více připisovány nezákonnostem, kterých se dopustil Berija. Zdá se však, že důsledky destalinizace jak v Sovětském svazu, tak v Polsku a Maďarsku oslabily Chruščovovy pozice. Právě v této době se totiž do vlády opět vrátili Molotov a Kaganovič. Chruščov sám na recepci 1. ledna 1957 hovořil o Stalinovi jako o „velkém marxistovi". Za návštěvy Maďarska v lednu 1957 ho doprovázel, nepochybně jako „dozor", o dva roky předtím odstavený Georgij Malenkov. O rozdělení a sporech v nejvyšších stranických orgánech svědčí i odložení pléna ÚV KSSS ze září 1956 až na počátek příštího roku.

K dalšímu oslabení stalinské opozice v prezidiu ÚV KSSS využil Chruščov návrhu velké ekonomické reformy, kterou prosadil na odloženém plénu ÚV KSSS v únoru 1957. Podstata jeho projektu spočívala v rozpuštění ústředních ekonomických ministerstev a předání jejich pravomocí i úředníků 105 nově vytvořeným ekonomickým radám (*Sovnarchozy*), na něž měl být z ekonomického hlediska rozdělen celý Sovětský svaz. Reformu odů-

vodňoval nutností přiblížit ekonomické rozhodování blíže k výrobě. Na první pohled se zdálo, že změna a decentralizace přinese zvýšení výroby, ale stejně jako předtím ani teď Chruščov nepochopil, že bez racionální cenové politiky a dalších „normálních" ekonomických nástrojů nemůže žádná reforma přinést rychlé a trvalé zvýšení produkce.

Ústřední výbor, jehož členové často zastávali funkce na středních úrovních stranického aparátu, Chruščovova idea zaujala. Decentralizace řízení totiž znamenala značné posílení jejich osobní moci na úrovni krajských a oblastních výborů komunistické strany. Mohli by pak daleko výrazněji ovlivňovat ekonomický rozvoj a využít ho pro své potřeby. Plénum ÚV se proto postavilo za plán a vyslovilo Chruščovovi podporu, ale prezidium ÚV ho odmítlo. Chruščov proto zahájil kampaň, ve které vydával plán za příležitost k posílení vlivu lidu na rozhodování. Na svoji podporu zmobilizoval právě lokální funkcionáře strany, s jejichž podporou ho prosadil. Tisíce byrokratů z postižených ministerstev ovšem musely změnit zaměstnání, opustit Moskvu a odejít do nových úřadů, což pro ně znamenalo sociální degradaci a snížení životní úrovně. Není proto divu, že se byrokracie začala pomalu obracet proti Chruščovovi.

Chruščovův plán z února 1957 a navazující kampaň za jeho prosazení byly onou příslovečnou poslední kapkou, po níž jeho protivníci přistoupili k akci. Od 5. do 14. června 1957 byl Chruščov na návštěvě Finska, což dalo oponentům příležitost k zahájení operace na jeho sesazení. V čele opozice stál Malenkov spolu s Molotovem, Kaganovičem a Vorošilovem, ke kterým se později přidali Bulganin, Maxim Z. Saburov a Michail G. Pervuchin. To jim dávalo v prezidiu převahu hlasů 7 : 4, neboť za Chruščova se postavili jen Michail A. Suslov, Anastas I. Mikojan a Alexej I. Kiričenko. Většina ze 6 kandidátů na členství v prezidiu se sice postavila za Chruščova, neměla však hlasovací právo.

Čtyřdenní zasedání prezidia ÚV KSSS začalo 18. června. Většinová opoziční skupina požadovala rezignaci prvního tajemníka a zavedení principu rotace funkce předsedy prezidia. Současně požadovali sesazení náčelníka KGB Serova, který na ně měl kompromitující materiály. Akce měla zřejmě proběhnout kabinetním způsobem, stalinisté však velmi podcenili postoj armády, KGB a masy stranických funkcionářů, kteří podpořili Chruščova. Díky maršálu Georgiji Žukovovi a generálu Ivanu Serovovi se do prezidia dostavilo několik delegací, které požadovaly projednání celé záležitosti na plénu ústředního výboru. Chruščovovi se také podařilo odloučit Bulganina od opoziční skupiny a ta posléze musela souhlasit se svoláním celého ÚV KSSS. Jeho jednání mělo ovšem začít okamžitě. V tuto chvíli se ukázala být jako rozhodující podpora armády, neboť na rozkaz ministra obrany Žukova dopravilo vojenské letectvo do Moskvy ze všech částí Sovětského svazu členy ústředního výboru. Většina z nich se postavila za Chruščova.

Týdenní plénum ÚV KSSS začalo 22. června 1957. Chruščov byl ve skvělé formě a obratně se mu podařilo od drolící se skupiny stalinistů odloučit také Vorošilova, takže jednání se nakonec obrátilo proti ní. Tzv. „protistranická skupina" byla obviněna, že se postavila proti politice mírového soužití, destalinizaci a ekonomické reformě. Plénum vyloučilo Molotova, Malenkova, Kaganoviče, Saburova a další z prezidia a ÚV KSSS. Postižení přišli i o svá ministerská křesla. Na rozdíl od dřívější praxe však nebyli popraveni, ale dostali „trafiky" ve vzdálených oblastech SSSR. Tak se například Malenkov stal ředitelem elektrárny v Kazachstánu, Molotov velvyslancem v Mongolsku atd.

Prezidium bylo kompletně rekonstruováno. Dostalo se do něj 9 nových členů, včetně Žukova a Brežněva, takže z 15 členů prezidia v tuto chvíli 12

Maršál Georgij Žukov

podporovalo Chruščova. Chruščovovo vítězství bylo opět vítězstvím aparátu komunistické strany. Nezachránil ho však ani tak ústřední výbor jako sekretariát ÚV, KGB, a především armáda, v jejímž čele stál silný, ale kontroverzní Žukov. Právě krize ukázala jeho moc i podporu, jaké se těšil, ale současně také jeho velmi silné sebevědomí. Když totiž Vorošilov jednu chvíli hrozil nasazením tanků, Žukov mu ostře odpověděl, že tanky zasáhnou pouze na jeho rozkaz. Žukov se navíc pokoušel prosazovat profesionalizaci armády v tom smyslu, že měla věnovat více pozornosti výcviku a méně ideologické indoktrinaci. Současně chtěl dosáhnout podřízení politických důstojníků armádnímu velení, nikoliv KSSS.

Chruščov se proto vzápětí rozhodl zbavit se nepohodlného, příliš silného a samostatného maršála. Po obvinění z „bonapartistických aspirací", zanedbávání politické práce v armádě byl Žukov již v říjnu 1957 zbaven všech

funkcí a poslán do výslužby. Novým ministrem obrany se stal nekontroverzní maršál Rodion J. Malinovskij. Chruščov nezapomněl ani Bulganinovi, jakou roli hrál za krize v létě 1957. V březnu následujícího roku ho zbavil funkce předsedy vlády, poslal do Stavropolu na severní Kavkaz a jeho místo zaujal sám. Po pěti letech tak stál Chruščov v čele strany i vlády. Plně si věřil a plně věřil i v možnosti rychlého ekonomického rozvoje Sovětského svazu, který právě tehdy demonstrovalo vyslání první družice Země, Sputniku 1 (4.října 1957). Stál na vrcholu moci a popularity a přesvědčil sám sebe, že se Sovětský svaz může rovnat nejvyspělejším zemím světa.

Z vrcholu k porážce (1958–1964)

Záhy však Chruščov začal zjišťovat, že jeho na první pohled téměř absolutní moc je limitovaná. Vzhledem k tomu, že nechtěl a nemohl vládnout jako jeho předchůdce, měl k dispozici jen relativně málo prostředků k prosazení svých plánů. Do vrcholných orgánů a úřadů sice dosazoval vlastní lidi, nikdy se mu však nepodařilo vytvořit kolem sebe skupinu absolutně loajálních politických klientů, o kterou by se mohl opřít. Takovou skupinu, jakou si již ve 20. let vytvořil Stalin a po něm v 70. letech i Brežněv. Potřeboval by ji také proto, aby korigovala jeho často chaotické, přemrštěné či zmatené plány a představy. Jeho myšlení se odrazilo i na kvalitě legislativy, přijímané po roce 1958. Byla špatně koncipovaná, nejasně formulovaná, a hlavně jednotlivé projekty se velmi často opouštěly ve prospěch jiných, a to již v době, kdy měly být nebo byly zahájeny.

Chruščov neměl evidentně celkovou představu ani o posloupnosti reforem a jejich návaznosti, ani o jejich obsahu. Jednotlivé reformní kroky pak byly silně chaotické. Vzhledem k tomu, že se považoval za odborníka na zemědělství, pokračoval chaos hlavně v něm. V lednu 1958 Chruščov zrušil strojní traktorové stanice. Ty však hrály v systému zemědělství důležitou roli, neboť se v nich soustřeďovali zemědělští odborníci a mechanizační prostředky. Podle Chruščova měly o využití mechanizace rozhodovat kolchozy, které si musely stroje STS odkoupit. Ty však v podstatě nucený nákup techniky silně zadlužil a současně se rozpadla i síť opravárenských dílen, kterou si kolchozy budovaly jen postupně.

Zatím se však ekonomické výsledky jevily jako nadějné a sklizeň v roce 1958 dosáhla dokonce rekordní úrovně, i když průmyslová výroba nemohla stačit nerealisticky stanoveným tempům růstu. Netrpělivý a nadšený Chruščov si proto v září 1958 vynutil na leden následujícího roku svolání mimořádného, 21. sjezdu KSSS, kde se původní pětiletka zrušila. Nahradil ji ambiciózní sedmiletý plán na léta 1959–1965, který na sovětské poměry vě-

noval poměrně značnou pozornost výrobě spotřebního zboží. Velký rozmach výroby měl naplnit jeho vizi, že do roku 1970 překoná Sovětský svaz ve výrobě na hlavu Spojené státy, v některých komoditách dokonce ještě dříve. Výroba i spotřeba se stále oceňovala podle tradičních ukazatelů, tj. produkce železa, oceli, nafty, látek, obuvi, masa atd., a v neméně klasických kvantitativních mírách, tj. tunách, kilogramech na hlavu, procentech apod. Ve stejné době se však právě tehdy na Západě začínala prudce rozvíjet technologická revoluce založená na kvalitativních, nikoliv kvantitativních ukazatelích. Jednalo se mj. o elektroniku, optiku a další obory, v nichž Sovětský svaz stále více zaostával.

Vytýčení ambiciózních cílů se znovu promítlo také do ideologie. Na 21. sjezdu Chruščov konstatoval, že Sovětský svaz již dosáhl vyspělého socialismu a že prý vstupuje do „etapy budování materiálně technických základů komunistické společnosti". Podle něho nastal čas k naplňování utopistické vize, totiž oslabování úlohy státu a předávání jeho pravomocí blíže nedefinovaným „lidovým organizacím". Takové představy bylo jistě snadné vyslovit, ale poněkud hůře se realizovaly. Zcela jistě pak nepřispěly k uklidnění mocné byrokratické vrstvy znepokojované neustálými reorganizacemi.

Obrovské publicitě se těšila Chruščovova návštěva ve Spojených státech v září 1959. Ta sice nepřinesla výsledky v podobě konkrétních dohod, ukazovala však možnosti sovětské politiky mírového soužití a Chruščov ji plně propagandisticky využil. I doma se stala i jistou výzvou pro sovětský lid, aby předehnal Spojené státy. Návštěva a další koketování se Západem však zneklidňovaly stranické ideology, kteří se obávali důsledků uvolnění zahraniční politiky pro sovětskou společnost. Chruščova ve Spojených státech zaujalo především využití kukuřice pro výkrm prasat a dobytka a po návratu do Moskvy zahájil svoji typickou kampaň propagující a prosazující pěstování kukuřice v Sovětském svazu, zvláště na Ukrajině. Kampaň se zanedlouho změnila v obsesi, kterou obtěžoval ostatní komunistické strany a podle „sovětského vzoru" se ve státech bloku začínala pěstovat kukuřice všude, čili i tam, kde pro ni nebyly vhodné podmínky.

Politika mírového soužití a důraz, kladený ve vojenské doktríně na jaderné a raketové zbraně, typický pro tehdejší strategické uvažování na celém světě, vedly k podceňování úlohy konvenčních vojenských sil, zvláště letectva a námořnictva. Chruščov v několika etapách snižoval počty sovětské armády a současně se tak zbavoval nepohodlných vysokých důstojníků. Již v letech 1955 a 1956 ohlásil redukci sovětské armády o 1,8 miliónu vojáků, ale patrně největší jednorázové snížení přišlo v lednu 1960. Početní stavy sovětské armády měly klesnout z tehdejších 3,6 miliónu na 2,4 miliónu mužů, tedy o plnou třetinu. Právě při oznamování této redukce zdůrazňoval, že letectvo a námořnictvo již ztratily svůj původní význam. Z armády tehdy odešlo také na 250 000 důstojníků, kteří neměli dostatečné technické znalosti. Značnou část z nich absorbovalo zemědělství. Nicméně útoky na armádu a omezování jejích početních stavů i některých druhů techniky oslabovaly podporu, kterou dosud v armádě měl. Zvýšené zbrojení v dalších letech pak postoj armády nezměnilo.

Sestřelení amerického špionážního letadla U-2 nad Sverdlovskem 1. května 1960 a Chruščovův nepříliš diplomatický postup v této věci, kterým hodlal dosáhnout propagandistických zisků, prudce zhoršily vztahy se Spojenými státy. Jen o několik týdnů později vešlo ve všeobecnou známost, že totéž platí již také o sovětsko-čínských vztazích. Vztahy obou zemí dospěly na konci 50. let k otevřené roztržce. V létě 1960 se Chruščov pokusil

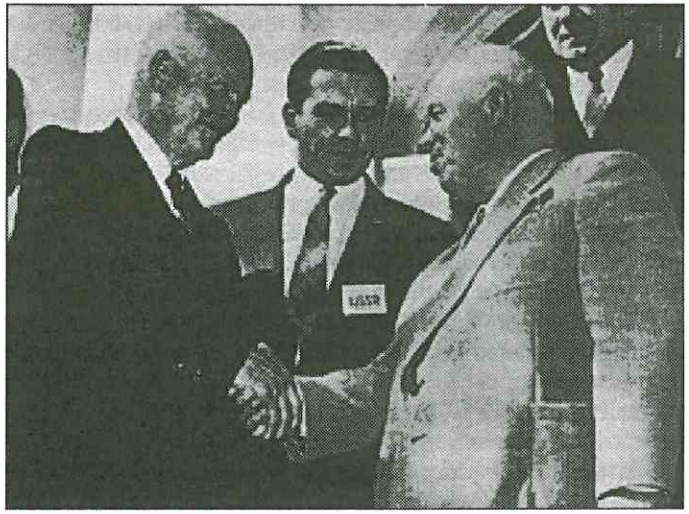

Setkání N. Chruščova s americkým prezidentem Eisenhowerem během sovětské návštěvy USA v roce 1959

udělit ČLR lekci, a proto zastavil sovětskou pomoc a nařídil z Číny odvolat sovětské poradce. Pro čínskou ekonomiku a armádu to sice byl nepříjemný, nikoliv však ničivý úder, který ale z politického hlediska vytvořil nezvratnou situaci. Vzájemné vztahy komunistických stran a obou zemí se pak zhoršovaly až k ostrému nepřátelství. Počátkem 60. let přerušil Sovětský svaz, a po něm ostatní státy bloku, vztahy také s Albánií, která se v roztržce přidala na stranu ČLR.

Zhoršení mezinárodního ostavení SSSR na počátku 60. let bylo provázeno řadou potíží ve vnitřní politice a národním hospodářství. Decentralizace v podobě sovnarchozů nebyla funkční a jejich pravomoci musely stále více přebírat ústřední orgány. Riskantní Chruščovovy zahraničněpolitické akce

si vynucovaly opětovné posílení vojenských výdajů, a to na úkor investic do spotřebního průmyslu. Ke krizi směřovalo i zemědělství. Na počátku 60. let již došlo k vyčerpání extenzivně obdělávaných celin, které spolu s klimatickými vlivy způsobilo prudké výkyvy a celkový pokles zemědělské produkce. Chruščov se musel vyrovnávat s představou, že Sovětský svaz již do roku 1961 nepředhoní USA ve spotřebě mléka, másla a masa na jednoho člověka.

Situaci se pokoušel vyřešit dalšími chaotickými opatřeními. V březnu 1962 byl vytvořen pochybný systém územně výrobních správ, které měly na lokální úrovni „plánovat a dohlížet na výrobu státních a kolektivních farem a vykupovat od nich potraviny pro stát". V čele těchto orgánů stáli straničtí pracovníci. Ke slovu znovu přišly další rozsáhlé kádrové změny. Ukazovalo se však, že systém centrálního plánování v narušené podobě již přestává fungovat a že byrokracie je schopná se postavit proti reformám, bojkotovat je a bránit vlastní zájmy.

Bez ohledu na hospodářské problémy se Chruščov držel svých vizí. Ostatně v roce 1961, kdy se konal další, 22. sjezd KSSS (17.–31. října 1961), nebyly potíže ještě tak vyostřené. Sjezd přijal nový program a stanovy. V programu byly zopakovány utopistické proklamace, včetně toho, že do roku 1970 Sovětský svaz předežene Spojené státy, stejně jako konstatování, že mezi léty 1971–1980 se sovětská společnost přiblíží stavu, kdy již bude moci být zaveden princip „rozdělování podle potřeby", nikoliv pouze podle práce. Konstatovalo se zde také, že stát přestává být „státem diktatury proletariátu" a stane se „státem všeho lidu". Stát však měl „přežít až do úplného vítězství komunismu".

Nehledě na utopistické proklamace se však jednalo o vysoce konzervativní dokument. Komunismus byl dosažitelný jen uplatněním tradičních nástrojů, např. měla zesílit ideologická indoktrinace, aby došlo k likvidaci „všech zbytků buržoazních názorů a morálky". Program se nezmiňoval o osobních svobodách, avšak vzhledem k tomu, že budoucí společnost měla být vysoce organizovaná, i nadále zajišťoval vedoucí úlohu komunistické strany a plánovacím orgánům.

Volby do ústředních stranických orgánů Chruščovovy pozice příliš neposílily. Zdálo se, že jeho kolegové naopak chtějí omezit jeho moc. V nejvyšších orgánech sice vládla zásadní shoda ohledně obecně pojatého vývoje, značné neshody však panovaly v otázce určování okamžitých priorit. Komunistická strana, byrokracie i organizace se rozdělily na průmyslovou a zemědělskou frakci. Chruščov, který chtěl dosáhnout zlepšení výkonnosti především zemědělství a zlepšení úrovně jeho řízení, znal jediné nástroje: chaotické a krátkodeché reformy, za jejichž neúspěchy byli potom odpovědni straničtí úředníci, kteří byli vzápětí odvoláváni.

Chruščovovo postavení začalo postupně slábnout. Úspěch střídaly neúspěchy. V březnu 1962 již ústřední výbor neschválil návrh na posílení investic do zemědělství na úkor vojenských výdajů a těžkého průmyslu. Jediná cesta, jak získat dodatečné zdroje, znamenala snížení dotací, a tudíž zvýšení spotřebních cen masa (o 30 %) a másla (o 25 %), které platilo od 1. června 1962. Ukázalo se však, že sociální napětí v zemi je tak silné, že po zvýšení cen došlo v řadě měst, zvláště v Novočerkassku na Ukrajině, k vážným bouřím, při jejichž potlačování bylo několik lidí zabito.

Z hlediska stability Chruščovovy moci měly však větší význam výrazné zahraniční neúspěchy. Typicky nedomyšlenou akcí bylo umístění sovětských jaderných raket na Kubě v létě 1962, kdy se Chruščov hluboce zmýlil v odhadu americké reakce. Na kubánskou, raketovou, či karibskou krizi, jak je toto vážné narušení sovětsko-amerických vztahů obvykle označováno, a následující stažení těchto raket z Kuby reagovala sovětská elita včetně armády jako na hazard, který vyústil ve velkou ztrátu mezinárodní prestiže a ponížení SSSR. V stejné době se dále zostřoval konflikt s Čínou, na který se v Moskvě stále více hledělo jako na osobní konflikt Chruščov kontra Mao Ce-tung, který by možná mohl být bez Chruščova zmírněn.

Na poli domácí politiky se Chruščov pokusil zlomit rezistenci aparátčíků připravovanou rozsáhlou reorganizací komunistické strany, která měla zvýšit její výkonnost. Dosazení členů prezidia Brežněva a Nikolaje V. Podgorného i do funkcí tajemníků ústředního výboru KSSS v červnu 1963 sice na první pohled upevnilo jeho postavení, ale v rukách obou aparátčíků se koncentrovala značná moc a velké pravomoci. Důležitou roli hrály také výsledky národního hospodářství. V roce 1962 byla úroda obilovin velmi dobrá, avšak o rok později se zhroutila a klesla na nejnižší úroveň od roku 1954. Sklidilo se 108 miliónů tun proti plánovaným 172–180 miliónům. Hrozící krizi v zásobování se Chruščov vyhnul tím, že přesvědčil ostatní členy prezidia o nutnosti dovézt chybějící potraviny. Import obilí byl sice myšlen jen jako jednorázové východisko z nouze, avšak od roku 1963 se stal trvalým jevem. Chruščov se pokusil problém vyřešit radikálním zvýšením výroby umělých hnojiv a zahájil další kampaň mobilizace lidských, materiálních a finančních zdrojů. Kampaň však stejně jako všechny předešlé po čase ztratila tempo a „vytratila se".

První tajemník si patrně neuvědomoval, že v roce 1964 stály jeho mocenské pozice již jen na základech z písku. Od roku 1957 si postupně znepřátelil snad všechny složky a vrstvy sovětské hierarchie. Komunistická strana si v průběhu střetů prosadila opět plnou kontrolu nad policií, armádou i státem a vyšla z nich jako „vedoucí síla" země. Její členská základna vzrostla ze 7 miliónů členů v roce 1955 na 11 miliónů v roce 1964. Stranické byrokraty však proti Chruščovovi postavila především příprava reformy, jejíž součástí měla být výměna části členů stranických výborů na všech úrovních při každých volbách a nahrazování starších členů novými. To by znamenalo odchody desetitisíců úředníků, nutnost hledání nového zaměstnání a ztrátu vlivu,

výhod i prestiže. Nejvyšší špičky stranického aparátu znepokojil také projednáváním problémů a konzultacemi s lidmi, kteří nepatřili k úzkému kruhu nejvyšších činitelů. Armádu zprvu omezením vojenských výdajů, posléze jednostranným preferováním jaderných zbraní, a nakonec svým dobrodružným počínáním v průběhu kubánské raketové krize. Všechny pak chaotickým reformami a oslabeným hospodářským růstem, který zdaleka neodpovídal předchozím slibům.

Chruščovovo postavení po neúspěchu za kubánské raketové krize velmi rychle sláblo. Sovětsko-čínské vztahy tehdy přešly od roztržky k otevřenému a ostrému nepřátelství, které dalo státům sovětského bloku jistý manévrovací prostor a některé z nich, především Rumunsko, ho využily k prosazení nezávislejšího postoje na Sovětském svazu. Čína současně začala se Sovětským svazem ostře soupeřit o vedení v tzv. mezinárodním dělnickém a komunistickém hnutí a také o vliv a získání spojenců ve Třetím světě.

Přípravy na sesazení prvního tajemníka začaly již v únoru 1964. Hlavními spiklenci byli Brežněv, Podgornyj, Alexandr N. Šelepin, Pjotr J. Šelest, Mikojan, ideolog Suslov a další. Vlastní akce proběhla 13. a 14. října 1964 a Chruščov se již nezmohl na žádný odpor. Na zasedání ÚV KSSS vypočetl Michail Suslov 15 zásadních chyb, kterých se měl Chruščov dopustit, a rezoluce o jeho sesazení byla přijata jednomyslně. Funkci prvního tajemníka převzal Brežněv, předsedou vlády se stal Alexej N. Kosygin. Důvodů pro Chruščovovo sesazení byla celá řada: od prostého mocenského boje přes potřebu zajistit stabilitu pro byrokracii, a tudíž i pro spiklence, až po obavy z důsledků chaotického řízení strany i státu, poklesu vývoje ekonomiky a z něj vyplývajícího sociálního neklidu, který se již začal projevovat. V následujících letech vládlo okolo Chruščovova osudu oficiální mlčení. V „exilu" na dače však stačil nadiktovat své paměti, jejichž první verze vyšla na Západě počátkem 70. let.

Chruščovův pád v polovině října 1964 byl důsledkem jeho dlouhodobých neúspěchů ve vnitřní u zahraniční politice. Patrně největší přínos svrženého vůdce spočíval ve skutečnost, že skončil s vládou všeobjímajícího strachu, dostal tajnou policii pod kontrolu a zavedl na sovětské poměry, předešlé i následující, poměrně liberální režim. Nemohl ovšem překročit vlastní stín a podkopat základy režimu, jehož hlavními pilíři byla policie a komunistická strana. Ve skutečnosti byla za jeho vlády diktatura svým způsobem spíše posílena, neboť komunistická strana efektivněji plnila svoji roli „vedoucí síly společnosti". Samotný Chruščov se sice postavil proti stalinským metodám a stalinismu, jeho odpor byl však nedůsledný a podléhal momentálnímu stavu mocenského boje. Sám byl zajatcem ideologie: byl militantním ateistou, ostře odmítal politický pluralismus či tržní ekonomiku. To byly kategorie, které patřily do jiného světa. Byl přesvědčen o výhodách a pokrokovosti socialismu a komunismu a ekonomických perspektivách Sovětského svazu. Jeho populismus byl záležitostí stylu a využití podpory, jeho cílem nebyla skutečná demokracie. Sovětská společnost po Chruščovovi spočívala prakticky na stejných základech jako dříve.

Sociálně ekonomický vývoj 1953–1964

Ústředně plánovaná ekonomika měla bez ohledu na systémové nedostatky v prvních letech poststalinské éry ještě jisté extenzivní rezervy, které mohly přispět k rychlému růstu ekonomiky. Ve stalinských dobách měla absolutní prioritu tzv. výroba výrobních prostředků (skupina A) před výrobou určenou k uspokojení potřeb obyvatelstva (skupina B). Jak jsme již viděli, Stalinovi nástupci se v obecné rovině shodovali v potřebě tyto disproporce do jisté míry vyrovnat. Malenkovova koncepce předpokládala dlouhodobý rozvoj skupiny „B", Chruščov měnil důraz podle okamžitých potřeb.

Odhady tempa růstu sovětského hospodářství se od sebe liší, v zásadě se předpokládá, že sovětský národní důchod rostl (v přepočtu na HDP) v letech 1950–1957 ročně v průměru o 7,1 % a o 5,3 % ročně v letech 1959–1964. Přírůstek vztažený na jednoho člověka klesl z asi 5,7 % v 50. letech na 3,5 % v první polovině 60. let. Inflace, i když se nikdy veřejně nepřiznávala, činila asi 1,6–1,8 % ročně. Tempo růstu klesalo po roce 1958 nejen v důsledku přesunu části zdrojů na vojenské účely (raketový a jaderný program), ale také kvůli velkým investicím. V roce 1963 např. Sovětský svaz zaujímal třetí místo na světě (za Japonskem a Norskem) ve výši podílu HDP vyčleněného na investice, jejich účinnost byla ale celkově nízká.

Chruščov ve skutečnosti neprosazoval příliš rozhodně urychlený rozvoj skupiny „B" a otázku zásobování obyvatelstva a jeho životní úrovně využíval jako nástroje politického boje. Ani sedmiletý plán, zahájený s velkými fanfárami v roce 1959, ani nový program KSSS nepředpokládaly zvláštní rozvoj výroby spotřebního zboží. Sedmiletý plán předpokládal roční přírůstky obou skupin ve výši 9,3 %, resp. 7 % ročně, což znamenalo, že tempo růstu skupiny „B" mělo být ve skutečnosti nižší než v předchozí pětiletce. V této době se však již ukazovalo, že tradiční dělení průmyslu do sektorů nemá opodstatnění a že udržení růstu by si vyžadovalo radikálně novou hospodářskou politiku v podobě restrukturalizace a uvolnění svěrací „kazajky" ústředního plánování. Sedmiletý plán nicméně celkově stanovil realističtější cíle, které byly s výjimkou zemědělství dosaženy. Výroba spotřebního zboží vzrostla o 60 %, výroba výrobních prostředků ale až o 96 %. V roce 1961 proběhla v SSSR do jisté míry formální měnová reforma, za které se staré rubly měnily za nové v poměru 10 : 1. Ve stejném poměru se změnily ceny i platy.

V sovětském národním hospodářství v této době začal velmi důležitý po-

Tab. 38 – **Průměrné roční tempo růstu čistého materiálního produktu v zemích sovětského bloku včetně SSSR** (skutečné údaje na hlavu v %)

země	1950–1960	1960–1964
Bulharsko	8,1	5,7
Československo	6,5	0,9
NDR	8,9	2,4
Maďarsko	5,7	4,9
Polsko	5,6	4,8
Rumunsko	9,0	8,2
SSSR	8,3	4,8
Jugoslávie	7,4	7,7

Zdroj: Johnson P. M., Modernization as an Explanation of Political Change in East European States, In: Political Development in Eastern Europe, New York-London 1977, s. 40.

sun, zvláště v těžebním průmyslu, vlastní těžbě surovin a v energetice. Ložiska surovin v evropské části SSSR se již blížila vyčerpání, a proto muselo dojít k intenzivnějšímu využívání zvláště sibiřských ložisek, ale také středoasijských. V geografickém ohledu se jednalo o přesun ze západu do východních oblastí země, který však byl z klimatického hlediska i vzhledem k velmi slabé infrastruktuře mimořádně finančně náročný. V energetice došlo k poklesu podílu vodních elektráren na výrobě elektrické energie, který činil v roce 1960 17,4 %, i když se v nich výroba v příštím desetiletí zdvojnásobila. Odložen byl ambiciózní program výstavby jaderných elektráren a místo toho se využilo nově objevených ložisek uhlí na střední Sibiři, kde vznikl nový průmyslový region (Kuzbas). Podobně se přesouvala těžba ropy a zemního plynu ze Zakavkazska a Ukrajiny do oblasti mezi Volhou a Uralem a pak i na západní Sibiř. Podíl plynu v energetice vzrostl z pouhých 2,3 % v roce 1950 na 15,6 % v roce 1965 a nafty ve stejném období ze 17,4 % na 35,9 %. Podíl uhlí se proporcionálně snížil z 66 % na 42,9 %.

V přepočtu na jednoho člověka však Sovětský svaz hluboce zaostával za západními státy. Pro srovnání: v roce 1967 dosáhla výše národního důchodu Sovětského svazu 63 % HDP Spojených států. V objemu investic, „utopených" ovšem do gigantických projektů, se však Sovětský svaz dostal téměř na úroveň USA. Produktivita práce sovětských dělníků byla ve srovnání s americkými sotva poloviční a v zemědělství jen asi pětinová. V roce 1963 vytěžil sovětský havíř v průměru 2,4 tuny uhlí denně, zatímco jeho americký protějšek při zhruba stejné úrovni mechanizace 14 tun.

Hlavní problém Stalinových nástupců spočíval v povaze ústředního plánování, schopného obsáhnout pouze část z velkého množství potřebných informací, a v dosahu rozhodování, která musí v plánované ekonomice stalin-

ského typu přijímat plánovací byrokracie. Při absenci účinných kritérií a kontrolních mechanismů jiných než právě opět a zase jen plán nemohou být přijímána správná rozhodnutí. Plány proto obsahovaly směrné kvantitativní ukazatele: produkce v rublech, tunách, metrech atd. a jednotlivé plány nebyly v souladu s ostatními. Plán dodávek surovin kolidoval s plánem výroby, plán investic opět s plánem výroby, plnění celkových ukazatelů bylo v rozporu s požadavky spotřebitelů apod. Ocelový plech byl vyráběn zbytečně silný, neboť plán byl stanoven v tunách a vyhovět požadavkům spotřebitelů na tenčí by znamenalo nesplnit plán. Auta zbytečně ničila silnice, protože musela splnit plán stanovený v tunokilometrech. Zavádění jakékoliv inovace znamenalo prosadit změny plánů, což byl vysoce náročný, dlouhý a fakticky nemožný úkol. Zavádění nových produktů do výroby navíc ohrožovalo splnění plánu, a tudíž i materiálních stimulů, které se na něj vázaly. Výsledkem byla mimořádná inercie a nepružnost.

Ústřední orgány určovaly plán na základě odhadu budoucích potřeb ve všech oblastech, který však nemohl respektovat všechny aspekty a nebral v úvahu změny a nové trendy, které se objevily v průběhu plnění pětiletky. Plánování navíc vycházelo z politických směrnic, zkušeností a výsledků předchozího plánu, požadavků „zdola", velikosti výrobní základny. Za téměř absolutní absence tržních sil tvořila základnu, na které spočívala ekonomická aktivita, kombinace informací, pohybujících se v bludném kruhu mezi centrem a periférií.

Stalinova smrt vedla k oživení diskuse o ekonomice, avšak Chruščovovo rozhodnutí z července 1957 o zřízení 105 regionálních orgánů pro řízení národního hospodářství (sovnarchozů) bylo krokem špatným směrem. Podstata systému zůstávala nezměněna, plán fungoval i nadále jako jediné ekonomické kritérium a od jeho plnění se odvozovaly materiální požitky, odměny, prémie zaměstnanců i kariéry ředitelů. Chruščovova snaha o zrušení ekonomických ministerstev (celkem bylo zrušeno přes 140 celosvazových a republikových ministerstev), zasáhla zavedený vertikální systém na nejcitlivějším místě, protože ho zbavila nezbytně nutných nejvyšších řídících a koordinačních orgánů. Bez nich nemohl ani žádný sovnarchoz získat přehled o výrobě, potřebách, lidských zdrojích atd. ostatních. Zbýval sice Gosplan, ten však měl jinou pracovní náplň než konkrétní každodenní řízení a ani nedisponoval příslušnými pravomocemi.

Zřízení sovnarchozů tak vneslo do ekonomiky a plánování další chaos, vedlo k roztříštění výroby, preferenci lokálních zájmů a současně k posílení moci místní nomenklatury. V červnu 1960 měla sice RSFSR a dvě středoasijské republiky vytvořit koordinační orgány, avšak již od následujícího roku byl Sovětský svaz rozdělen do 17 velkých ekonomických oblastí, z nichž každá měla řídit 6 sovnarchozů. Sovnarchozy však postupně ztrácely kontrolu nad ekonomikou a tak v roce 1962 např. estonský sovnarchoz kontro-

loval pouhé 0,2 % výroby v této republice. Opětovný návrat k centrálnímu řízení ekonomiky začal na přelomu let 1962–1963, kdy byla zřízena Nejvyšší ekonomická rada a další orgány, které měly koordinovat aktivity asi 30 státních, oborově organizovaných výborů. Reforma tak opět vrátila kontrolu centru a výrazně omezila autonomii republik v ekonomických otázkách. Kruh se začal uzavírat.

Za Chruščova dostalo prioritu zemědělství, jehož produkce měla v průběhu sedmiletky vzrůst o 70 %. Ve skutečnosti jeho celková výroba v letech 1958–1965 vzrostla o pouhých 14% a v roce 1963, kdy sklizeň obilovin postihly klimatické vlivy, byla nižší než v roce 1958. (Neschopnost sovětského zemědělství čelit rozmarům počasí se stala terčem vtipkování, že kromě imperialismu jsou hlavními nepřáteli socialismu ... jaro, léto, podzim a zima.)

Zemědělskou produkci negativně ovlivnily zmíněné reformy v roce 1958, které vložily na kolchozy velkou finanční zátěž v podobě nákupu mechanizace ze zrušených STS. Kolchozy se tím jednak zadlužily, jednak musely omezit jiné investice a snížit platy kolchozníkům. Zadlužené kolchozy pak byly často převáděny na sovchozy, státní statky, které měly fungovat jako jiné státní podniky. Zrušení STS negativně ovlivnilo možnosti oprav techniky a údržbu mechanizace. Nepomáhalo ani další slučování kolchozů v obrovské, organizačně již stěží zvládnutelné, giganty. Jestliže po předchozí vlně spojování ve 40. letech zbylo v roce 1950 na 125 000 kolchozů, v roce 1958 pak jich bylo jen 69 000 a tento proces dále pokračoval.

Stále se sice vymýšlely a zaváděly nejrůznější metody, programy a experimenty, které měly zvýšit výnosy, ale ve skutečnosti je jen snižovaly. Chemický průmysl, na jehož rozvoj kladl sedmiletý plán velký důraz, měl zemědělství dodávat zvýšená množství minerálních hnojiv, ale ani to nevedlo ke zlepšení stavu. Postupně se také zhoršovala úrodnost nově rozorané půdy na celinách, a tím i jejich výnosy. Celiny ve stále větší míře postihovala eroze a degradace půdy, což jen v Kazachstánu znamenalo 4 milióny hektarů zničených ploch, poškozeno bylo dalších 12 miliónů. Jednalo se o téměř polovinu celkové rozlohy celin.

Jedním z důvodů slabé produkce byla nízká úroveň výkupních cen zemědělských produktů, které se např. u masa a mléka pohybovaly dokonce pod úrovní výrobních nákladů. V roce 1962 se sice výkupní ceny zvýšily o 30 %, ale ani to nestačilo. V protikladu k produktivitě kolchozů stály výsledky soukromého hospodaření na malých záhumencích, jejichž rozloha činila jen asi 3 % orné půdy, dávaly však plnou třetinu zemědělské výroby. V letech 1958–1965 produkovalo soukromé zemědělství průměrně 77 % vajec, 64,4 % brambor, 46 % mléka a 44 % masa.

Životní úroveň sovětského obyvatelstva byla v roce 1953 mimořádně nízká a většina obyvatel patrně žila pod úrovní životního minima. Teprve za Chruščova došlo ke změně, neboť proti minulosti výrazně stoupla výroba

spotřebního zboží a v letech 1960–1965 rostl reálný příjem na člověka ročně v průměru o 4,1 %. Preferovanou skupinu tvořili dělníci, jejichž životní úroveň byla v roce 1960 asi o 30 % vyšší než u ostatních zaměstnanců. Na spodní hranici příjmů se nacházeli kolchozníci, jejichž průměrný měsíční příjem činil v roce 1960 32 rublů. V jejich příjmech se však skrývaly velké geografické rozdíly. V Estonsku a Lotyšsku např. pobírali více než 50 rublů, zatímco v Moldávii, Ázerbájdžánu či Kyrgyzstánu jen 22 rublů a v Tádžikistánu jen 18 rublů.

Příjmy kolchozníků se v letech 1960–1965 zvýšily na 46 rublů v průměru, avšak regionální disproporce vzrostly ještě více. V Estonsku dosáhly až 97 rublů a pozadu nezůstávaly ani ostatní pobaltské republiky, ale v Ázerbájdžánu stouply jen na 25 rublů. Vzhledem k úloze záhumenků není překvapivé, že z nich v roce 1960 pocházela asi polovina příjmů kolchozníků. Na Litvě ovšem plných 75 %, v Gruzii 66 %, Lotyšsku a Bělorusku 65 % a Estonsku 60 %. Kolchozníci však stále představovali druhořadé občany. Až do roku 1965 neměli nárok na státní starobní důchody, ženy neměly nárok na mateřskou dovolenou apod. Také dostupnost a kvalita zdravotní péče a školství byla na venkově podstatně nižší než ve městech. To vše vedlo k migracím z venkova do měst. V roce 1960 žilo na venkově 67,3 mil. obyvatel, tj. 31,7 % sovětské pracovní síly. V roce 1965 se tento podíl snížil na 25 %.

Spolu s platy rostly za Chruščova také poměrně rychle sociální výdaje (důchody, různé příplatky, výdaje na zdravotnictví, školství či dotace na stavbu bytů), v letech 1953–1955 ročně v průměru asi o 3,6 %, v období do roku 1965 již o 8 %. Jestliže v roce 1955 připadalo na jednoho člověka měsíčně asi 7 rublů sociálních výdajů, pak o deset let později to bylo 15,2 rublu. Do poloviny 50. let byla většina měst již v podstatě obnovena a obyvatelstvo mělo jistou naději na zlepšení bytových podmínek, neboť se rozloha obytné plochy v letech 1955–1965 téměř zdvojnásobila (ze 640 na 1 182 miliónů m^2), i když ani to ještě zdaleka nepostačovalo.

K Chruščovovým zásluhám je nutné připočíst také podstatný kvantitativní i kvalitativní růst úrovně vzdělání a možností ho dosáhnout. Velký důraz byl kladen na přírodní a technické vědy, které měly těsnou souvislost s vojenským výzkumem a výrobou. Chruščov maximálně propagandisticky využil vypuštění první umělé družice Země, Sputniku 1 (4. října 1957), a později prvního kosmonauta Jurije Gagarina (12. dubna 1961), které na první pohled dokazovaly vyspělost a technický předstih Sovětského svazu před Spojenými státy.

Pozdější soutěžení s USA však ukázalo, že sovětský kosmický program, i když dosáhl množství vynikajících úspěchů, nespočíval na rozsáhlé a kvalitní průmyslové základně. I když byl nadále preferován, začal zaostávat a navíc se do něho negativně promítaly prestižní politické vlivy (soutěžení s USA), které ho zaváděly do slepých uliček. Sovětské kosmické úsilí bylo

v dalších letech ještě více zpolitizováno a orientovalo ho do značné míry na ty cíle a programy, které měly přinášet co největší propagandistické zisky (jednalo se mj. o tzv. závody o Měsíc). Reálné možnosti naplnění takto koncipovaných programů nebyly brány příliš v potaz. Nejasnosti a nekoncepčnost sovětského kosmického programu ještě posilovala ostrá řevnivost mezi jednotlivými konstrukčními kancelářemi, které měly své protektory v nejvyšších sovětských stranických a vládních místech, kam se přenášely spory ohledně jeho dalšího zaměření.

Kultura

Chruščovova vláda byla na sovětské poměry netypicky liberální a za jeho éry nebyl kvůli své tvorbě uvězněn žádný spisovatel či umělec, i když zveřejňování jejich děl bylo občas zakazováno. Spisovatelé a umělci začali opět hrát podobnou roli, kterou měli před revolucí, kdy byli považováni za „svědomí národa". Také kulturní politika, resp. postoj ke kultuře prodělaly řadu výkyvů, které se odvíjely od kolísání celkové politické linie. Chruščov sám dobře znal a miloval ruskou klasickou literaturu a rád chodil do divadla. S kulturní problematikou nebyl ale obeznámen a neznal a nesnášel moderní proudy a směry. O to větší úlohu měli jeho poradci, zejména ministryně kultury Jekatěrina A. Furcevová.

Umělci a spisovatelé se chopili příležitosti prakticky ihned po Stalinově smrti. V časopisech *Novyj mir*, v jehož čele stál Alexander Tvardovskij, *Znamja* a dalších začaly vycházet dříve nemyslitelná díla. Senzaci vyvolala zvláště novela Ilji Erenburga *Tání*, která vyšla v květnu 1954 nejprve časopisecky a v září téhož roku v knižní podobě. Podle ní bylo také nazváno i celé období uvolnění. Současně začala rehabilitace spisovatelů a umělců, včetně Isaaka Babela, Michaila Bulgakova, znovu se začal vydávat dříve zakázaný Dostojevskij, objevovaly se překlady západní literatury, zvláště Hemingwaye.

Na 20. sjezdu KSSS sice Michail Šolochov ostře kritizoval dosavadní činnost Svazu sovětských spisovatelů, avšak v souvislosti s maďarskou revolucí došlo k obratu. Chruščov si uvědomoval úlohu spisovatelů a umělců v Maďarsku, a proto si v květnu 1957 pozval na svoji daču u Moskvy vybrané spisovatele. Poučil je o „těsném sepětí mezi literaturou, uměním a životem lidu" a varoval je, že strana nebude tolerovat literaturu, která podkopává základy sovětské společnosti. O rok později je však vyzýval, aby sami rozhodovali o tom, co má či nemá být publikováno, a nespoléhali se na vládu.

Křehkost a výkyvy kulturní politiky mohou demonstrovat osudy Borise Pasternaka a Alexandra Solženicyna. Pasternak dokončil svého *Doktora Živaga* v roce 1955, avšak pokusy vydat dílo v Sovětské svazu skončily ne-

úspěšně. Vyšlo proto v Itálii a Pasternak za něj obdržel Nobelovu cenu, kterou však z obavy, že by se nemohl ciziny vrátit zpět do vlasti, odmítl převzít. Vydání práce v cizině vyvolalo v jeho vlasti ostrou reakci oficiálních míst a Pasternakovi za jeho života již nic v Sovětském svazu nevyšlo. Ještě větší senzaci vyvolala na podzim 1962 kniha dosud nepříliš neznámého A. Solženicyna *Jeden den v životě Ivana Denisoviče*, v níž líčil všední život v pracovním táboře gulagu. Solženicyn sice vydal ještě několik povídek, pak se ale na zásah vyšších míst odmlčel až do roku 1967.

V nové, relativně uvolněné a často konjunkturní atmosféře začala publikovat řada pozoruhodných básníků a spisovatelů. Uveřejňování jejich prací však záleželo na konkrétní politické situaci, obratnosti Tvardovského, ale také na okamžitém postoji a náladě Chruščova. Někdy bylo možné publikovat mimo Moskvu, i když ani takový krok nebyl samozřejmě bez rizika. Z nových autorů uveďme jen některé. Mladý sibiřský básník Jevgenij Jevtušenko ve své poémě *Babij Jar* odsoudil nejen vyhlazování Židů na Ukrajině nacisty, ale také stalinský teroristický režim. Jiný básník, Andrej Voznesenskij, upoutal pozornost již poémou *Mistři* o stavitelích chrámu Vasilije Blaženého a v cyklu poém *Antisvěty* vylíčil pocity mladé generace. Obdobné téma, v němž neměla oficiální ideologie místo, zaujalo mj. spisovatele Vasilije Aksjonova (např. v románě *Kolegové*). Novelou *Džamila*, která byly syntézou orientálního tématu a moderního milostného příběhu z válečných let, vstoupil do podvědomí kirgizský spisovatel Čingiz Ajtmatov. Vrchol jeho tvorby však spadá až do 80. let, kdy napsal svá nejvýraznější románová díla *Den delší než století* (u nás překládáno také jako *Stanice Bouřná*) a *Popraviště*, které vyvolaly mimořádný ohlas ve světě.

Malíři experimentovali se styly, které šly proti ortodoxii, opět se začal hrát jazz. Velice populární byly balady básníka písničkáře a spisovatele Bulata Okudžavy, který byl svými postoji i tvorbou vzorem pro celou uměleckou generaci. Spolu s Vladimírem Vysockým výrazně ovlivnili písňovou tvorbu a stali se symboly vzdoru proti režimu. Také v sovětském filmu se na přelomu 50. a 60. let projevily nové přístupy k tématům, včetně stále velice živé problematiky války, např. ve filmech *Jeřábi táhnou*, *Osud člověka*, *Bojovali za vlast* a dalších. V letech 1963–1967 zpracoval režisér Sergej Bondarčuk Tolstého *Vojnu a mír* v rozsáhlou filmovou epopej. Ideologické stereotypy oslaboval i nový zájem o současnost. V některých případech se jednalo o nepřímý pohled prostřednictvím historického námětu (Tarkovského film *Andrej Rublev*), jindy o přímý, např. ve filmech *A co když je to láska* či *Devět dnů jednoho roku*.

Velmi výrazně se změnil vztah k vědě, kterou Chruščov, alespoň oficiálně, považoval za základ úspěchů Sovětského svazu. Dříve proskribované obory byly rehabilitovány, takže např. kybernetika, za Stalina považovaná za buržoazní pavědu, měla nyní naopak postavit na vědecké základy řízení stá-

tu a plánovaní. Sovětská věda mohla navázat kontakty se zahraničím a využívat je ve prospěch rozvoje SSSR. Společenské vědy se nalézaly v podstatně horším a izolovanějším postavení, i když i tady došlo k jistému uvolnění a navázání kontaktů se Západem.

Od válečných let se velmi výrazně zlepšila kvantitativní i kvalitativní úroveň sovětského školství a jeho výsledky patří patrně k tomu nejlepšímu, co vyprodukovalo sovětské zřízení za celou dobu své existence. Chruščov však hodlal zreformovat také tuto oblast a změnit charakter základních a středních škol. Po absolvování osmi základních tříd měly totiž podle jeho představ všechny děti nastoupit alespoň na dva roky do zaměstnání a získávat „praktické zkušenosti ve výrobě". Ty, které by chtěly dále studovat, mohly navštěvovat různé kursy, večerní školy či studovat na „školách mladých pracujících", jež měly vznikat při výrobních podnicích.

Chruščov však své radikální představy plně neprosadil. Narazil opět na odpor vrstev, které ho dosud podporovaly, byrokracie a inteligence. Ve společnosti, kde bylo osobní vlastnictví silně omezené, znamenalo vzdělání nejspolehlivější cestu ke zlepšení sociálního postavení a privilegiím. Vysoké školy se pak obávaly poklesu úrovně studentů a k jeho představám měly silné výhrady také řídící složky podniků, které by se musely vypořádávat s masami mladých, naprosto nezaučených dětí. Školská reforma z roku 1958 proto zaváděla osmiletou povinnou školní docházku, přičemž celková měla trvat podle zaměření 10 či 11 roků. Z posledních 2 či 3 roků školní docházky však neměla být více než třetina doby věnována pracovní činnosti. Vzhledem k tomu, že se reforma zaváděla do praxe postupně v průběhu 5 let, nebyla nikdy plně realizována.

Důležité trendy sovětského školství v této době však fakticky mířily proti duchu Chruščovových představ. V SSSR tehdy vzniklo množství specializovaných škol, jazykových, matematických, uměleckých apod., do nichž vstupovali nadaní studenti již ve věku 11 roků, a které spolu s ostatními středními a vysokými školami produkovaly množství kvalitních odborníků. Počet studentů přijímaných na střední a vysoké školy vzrostl z 1,25 miliónu ve školním roce 1950–1951 na 2,4 miliónu v roce 1960–1961 a až na 3,6 miliónu v roce 1964–1965. Poněkud déle, do poloviny 70. let, se prosazovala snaha dosáhnout toho, aby všichni žáci absolvovali plnou 10 či 11 letou školní docházku. Není možné pominout ideologickou a politickou náplň sovětského vzdělávacího procesu, drtivá většina studentů ji však považovala za povinnou daň režimu a věnovala se jiným zájmům.

V prvních letech Chruščovovy vlády zesílil v sovětské společnosti také vliv církví do té míry, že režim sáhl k represím. V letech 1960–1964 proběhla ostrá protináboženská kampaň a všestranné omezování vlivu a možností církví, ruské pravoslavné především. Počet fungujících kostelů klesl z 2 200 na 11 500 a posléze na 7 500 a podobným poměrem klesal počet kněží. Jelikož každého kněze musel schválit stát, stalo se obvyklou praxí, že byl vydán zákaz obsazování vybraných farností. Se zdůvodněním, že příslušné kostely a farnosti jsou prázdné, pak byly jako státní majetek předávány např. kolchozům.

Národnostní otázka

Zatím latentním zdrojem vnitřního napětí byla národnostní problematika. Po Stalinově smrti se prezidium ÚV KSSS opětovně přihlásilo k tzv. leninským principům národnostní politiky a v červnu 1953 zdůraznilo, že všechny stranické a státní orgány musí přestat s jejím porušováním. Do vedoucích funkcí se měli ve větší míře dostávat lidé z místních národů a národností a odvolávali se naopak úředníci neznalí místních národních jazyků, které se opět začaly v rámci republik uplatňovat na úrovni státního jazyka. První tajemníci republikových organizací komunistické strany měli pocházet z místního obyvatelstva. Toto pravidlo se ale příliš striktně nedodržovalo. Znalost ruštiny ovšem náležela k základním předpokladům pro uplatnění na republikové a celosvazové úrovni.

Chruščovovu mocenskou základnu tvořila Ukrajina a jeho vládu charakterizoval růst podílu Ukrajinců v ústředních orgánech, zatímco dřívější převaha Rusů, Gruzínců a Arménů se zmenšila. Z Ukrajiny pocházel např. ministr obrany Malinovskij, který v říjnu 1957 nahradil Žukova, a po jeho smrti také jeho nástupce Andrej A. Grečko. V roce 1960 se náměstkem ministra obrany a velitelem strategických raketových sil stal další „ukrajinský maršál", Kiril S. Moskalenko. V prosinci 1957 pak důležitou funkci tajemníka ÚV KSSS, odpovědného za personální otázky, převzal A. Kiričenko. Nejvýraznějším projevem preferencí se stalo „předání" poloostrova Krym Ukrajině 19. února 1954 Ruskou federací. Ukrajina dostala svým způsobem danajský dar, který jí působil a dodnes působí značné problémy, neboť např. v roce 1959 žilo na Krymu jen 22 % Ukrajinců, avšak přes 70 % Rusů.

Podpora neruských republik, především Ukrajiny, měla oslabit vliv všemocných ústředních orgánů a posílit Chruščovův osobní vliv v republikách. V řadě aspektů, především ekonomických, zastával první tajemník názor, že je nutná decentralizace. Věřil, že rozhodování místních stranických a státních orgánů a elit bude rychlejší a účinnější. Přesun pravomocí na úroveň republik začal již v roce 1954 a výrazně zesílil po roce 1957. Nejednalo se jen o ekonomická ministerstva, nýbrž také např. o ministerstva spravedlnosti, školství, aj. Nezamýšleným důsledkem decentralizace bylo ovšem výrazné posílení vlivu republik a jejich elit, které např. rozhodovaly o výrobním programu podniků, byly odpovědné za investice apod. Rozvolnění dříve tak sevřeného státu, jakým byl Sovětský svaz a jeho kontroly na úkor lokálních zá-

jmů, bylo ovšem krajně nebezpečné. Decentralizace současně těžce postihla ústřední plánovací činnost a možnosti koordinování národního hospodářství, což se projevilo ve výkonnosti ekonomiky. Celkový neúspěch decentralizace vedl proto na přelomu let 1962–1963 ke zmíněným pokusům o obnovení centrálního řízení.

Chruščov se v tajném projevu na 20. sjezdu KSSS také zmínil o osudech národů deportovaných za války. S příchodem nové vlády začala postupně jejich rehabilitace, která se však netýkala sovětských Němců a krymských Tatarů. K jejich formální rehabilitaci došlo až v roce 1964, resp. 1967. Z pracovních táborů byli jako první propuštěni v prosinci 1955 Němci. Uvedený krok souvisel s navázáním diplomatických vztahů SSSR se SRN. Propuštění se sice museli zavázat, že se nevrátí do svých původních domovů a že nebudou požadovat náhradu za majetek, což však většinou ignorovali a masově se vraceli. Od dubna 1956 byli propouštěni krymští Tataři*, Balkarové, Kalmykové, Kurdové a další. A již dříve využili uvolněných podmínek k návratu do svých domovů na severním Kavkazu Čečenci a Ingušové, vysídlení do Střední Asie, kde vzniklo několik autonomních národních oblastí a republik. Snaha deportovaných národů prosadit si návrat do bývalých domovů i přes odpor úřadů vyvolávala napětí, které přerůstalo ve střety s obyvatelstvem, jež se zde nově usadilo. Již v únoru 1973 a pak i dalších letech protestovali v Grozném Čečenci a Ingušové proti diskriminaci.

Po jistém uvolnění nastalo typické kolísání. Reforma školství z roku 1958 totiž položila zvýšený důraz na výuku ruštiny. Řada národností naopak ztratila ve vyšších třídách možnost výuky ve vlastním jazyce. Na ruštinu se ostatně hledělo jako na prostředek modernizace, ale také cestu ke kariéře. Deziluze a odpor k takto pojaté národnostní politice byly likvidovány v této fázi většinou výměnou a rotací kádrů, potlačováním nacionalistických tendencí.

Takto pojatá národnostní politika se ovšem obracela proti Chruščovovi, který ztrácel v republikách podporu. V souladu s přijetím nového programu KSSS byla opuštěna i tato ještě relativně liberální národnostní politika. Dosavadní přístup, založený na sbližování národů a národností Sovětského svazu, který měl dialekticky kombinovat jejich rozvoj se zmenšováním sociálních, ekonomických, kulturních a jiných rozdílů, byl vystřídán politikou jejich splývání či asimilace (*slijanije*). Konečným cílem, jehož mělo být dosaženo v komunismu, bylo vytvořit rusky mluvící, sociálně homogenní stát, jehož lid měl mít internacionální kulturu společnou všem národům. Chruščovova národnostní politika proto vyvolávala odpor nejen neruských národů, které se obávaly ztráty národní identity, ale z téhož důvodu také ruských nacionalistů. Demografické studie z 80. a 90. let však ukazují, že v průběhu

* Teprve v posledním sčítání z roku 1989 byli krymští Tataři evidováni jako samostatná národnostní skupina. Do té doby je sčítání zahrnovalo do skupiny povolžských Tatarů.

jednotlivých sčítání obyvatelstva (1959, 1970, 1979, 1989) dosahovala tato asimilace ve „svazových" číslech stěží jednoho procenta*. Větší význam měla v západních částech SSSR, kde spolu s migrací tvořila hlavní faktor změn národnostní a etnické struktury. V asijských částech SSSR oba tyto faktory nemohly čelit populačnímu nástupu především islámských etnik, která se stala hlavním národnostním konkurentem nejen Rusů, ale (s jistou výjimkou buddhistických Kalmyků a Tuvinů) v podstatě všech neislámských skupin.

Zahraniční politika

Stalinova smrt měla výrazný a téměř okamžitý vliv na sovětskou zahraniční politiku. Skončilo období monolitické jednoty sovětského bloku stejně jako absolutní převaha SSSR v něm. Žádný ze Stalinových nástupců neměl jeho diktátorské schopnosti a prestiž, takže v sovětském kolektivním vedení začaly převládaly frakce a jejich nátlaková politika. Zahraniční politika pak byla buď výsledkem konsensu nebo případně převahy jedné z frakcí. Vlivné místo si při jejím formulování vydobylo mezinárodní oddělení ÚV KSSS, které od počátku 60. let stále více využívalo „mozkových trustů", nabízených Akademií věd SSSR, zvláště pak Institutem USA a Kanady. Názory a návrhy ministerstva zahraničních věcí proto představovaly jen jednu část procesu, na jejichž základě se docházelo ke konečnému rozhodnutí. Jeho příprava probíhala v mezinárodním oddělení a v sekretariátě ÚV KSSS a definitivní rozhodnutí padala až na zasedání prezidia. Postavení a role ministerstva zahraničních věcí proto do velké míry závisely na osobním postavení ministra v sovětské stranické hierarchii.

Základní cíle sovětské politiky zůstaly podobné Stalinovým: ekonomicky, vojensky a politicky posilovat Sovětský svaz a jeho mezinárodní postavení, konsolidovat blok jeho satelitních států, minimalizovat bezpečnostní hrozby a nyní také pronikat do zemí Třetího světa. Nové sovětské vedení muselo v prvé řadě obnovit kontakty, které zpřetrhal Stalin, a vymanit Sovětský svaz z téměř totální izolace. Známkou pružnosti bylo již jmenování umírněného Vasilije V. Kuzněcova velvyslancem v ČLR a uzavření dohody o sovětské ekonomické pomoci Pekingu v březnu 1953. Moskva také obnovila di-

* Přesné údaje o asimilaci bylo možné získat jen v rámci prvních dvou sčítání, která přinesla údaje o věkové struktuře populace (jako „asimilační" se přitom bere věkové rozmezí od 11 do 49 let). V dalších letech se tempo asimilace dá již jen velmi přibližně odvodit z „jazykové" rusifikace, tedy z nucené či dobrovolné záměny prvního vlastního jazyka za ruštinu. Přibližnost vyplývá z toho, že změna jazykové preference nebyla nutně spojená se změnou etnické edentity.

plomatické vztahy s Izraelem, pokoušela se navázat kontakty s Titovou Jugoslávií a zastavila propagandistickou kampaň proti ní. Koncem května se SSSR vzdal územních nároků vůči Turecku, které vznesl ihned po skončení druhé světové války. Především však zaujal spolu s ČLR takový postoj na rozhovorech o příměří v korejské válce, který umožnil dosáhnout 27. července 1953 zastavení palby v Koreji.

Změny potvrdil 8. srpna 1953 Malenkov v projevu v Nejvyšším sovětu, zdůrazňujícím sovětskou důvěru v řešení problémů mírovým způsobem, dohodou zainteresovaných stran. Na Západě mu vyšel vstříc W. Churchill, který již v dubnu a květnu 1953 několikrát vyzval k ukončení studené války a k navázání přímých kontaktů s novým sovětským vedením. 11. května např. vydal svoji proslulou výzvu k setkání na nejvyšší úrovni. Proti uvolnění vztahů se však ve Washingtonu postavil nový, ostře antikomunistický a protisovětský státní tajemník John F. Dulles, i když samotný prezident David Dwight Eisenhower byl umírněnější. Ze sovětské strany bránil normalizaci vztahů především Molotov.

Jedním z nejdůležitějších zahraničněpolitických cílů Sovětského svazu v této době byla snaha zabránit remilitarizaci SRN v jakékoliv podobě a jejímu vstupu do Severoatlantické aliance. Po Churchillově projevu navrhl Sovětský svaz konferenci, která by připravila mírovou smlouvu pro sjednocené a neutrální Německo, po jejímž podepsání by se konaly svobodné volby. Dulles oponoval názorem, že se nejprve musejí konat volby, což zase odmítla Moskva. O německé otázce jednala neúspěšně konference čtyř ministrů zahraničních věcí (SSSR, USA, Francie a Velké Británie) v únoru 1954. Jejím jediným, ale důležitým závěrem bylo rozhodnutí svolat do Ženevy konferenci, která měla projednat situaci v Koreji a zastavení války v Indočíně.

Ženevská konference, jež proběhla ve dnech 24. dubna – 21. července 1954, mírovou smlouvu pro Koreu nevypracovala. Po těžkých jednáních však dospěla k podepsání tzv. ženevských dohod o Indočíně z 20. července 1954, které zastavovaly válku ve Vietnamu, Laosu a Kambodži. Tyto dohody stanovovaly principy řešení budoucnosti těchto zemí, avšak jejich nedodržování vyústilo později v další válku ve Vietnamu.

Pro sovětskou zahraniční politiku se znovu stala příznačnou schopnost pružně reagovat a současně neposkytovat Západu podstatnější ústupky. O dlouhodobém charakteru tohoto trendu svědčí fakt, že po sesazení Malenkova převzal jeho zahraničněpolitickou koncepci bez výraznějších změn Chruščov. V tomto ohledu byl zvláště významný rok 1955. Sovětská snaha zablokovat vstup SRN do Severoatlantické aliance a její znovuvyzbrojení byla neúspěšná, a Moskva proto kontrovala 14. května 1955 vytvořením vlastního multilaterálního vojensko-politického bloku – Varšavské smlouvy, který prohluboval dosavadní systém dvoustranných smluv. Velení společných ozbrojených sil paktu převzal sovětský maršál Ivan Koněv. Varšavská

smlouva spojovala všechny evropské státy sovětského bloku s výjimkou Jugoslávie. Oficiálně byla obrannou aliancí zaměřenou proti útoku Západu. Ve skutečnosti mnohem více náležela k dalším nástrojům sovětské kontroly nad východoevropskými státy. Jejich ozbrojené síly zůstaly i nadále pod sovětskou kontrolou a pozdější výjimka v případě Rumunska jen potvrzovala pravidlo. Pakt legitimizoval a s odvoláním na německou hrozbu zdůvodňoval rozmístění sovětských vojsk na území jeho satelitů, umožňoval zasahování do jejich vnitřních záležitostí a „koordinoval" jejich zahraniční politiku. Členství ve Varšavské smlouvě se velmi brzy stalo známkou loajality vůči Sovětskému svazu jako vedoucí síle bloku. Jakékoliv zpochybňování Varšavské smlouvy nebo dokonce pokus ji opustit Moskva interpretovala jako zradu socialismu a podle toho jednala. Tehdejší sovětské návrhy na současné rozpuštění obou vojensko-politických bloků byly propagandistickými návrhy.

Jedním z prvních výsledků nové politiky mírového soužití ze Západem bylo uzavření Státní smlouvy s Rakouskem 15. května 1955. Chruščov přes odpor Molotova přestal blokovat podepsání mírové smlouvy, která zřizovala neutrální statut pro Rakousko a vedla ke stažení dosavadních okupačních vojsk ze země. Vzápětí následovala likvidace dědictví v podobě roztržky s Jugoslávií. Tito dospěl k závěru, že Sovětský svaz již neohrožuje jeho vlast a moc až po dlouhých sovětských diplomatických a ekonomických nabídkách, ale současně dal jasně najevo, že se nehodlá vzdát ani své nezávislosti, ani přátelských vztahů se Západem. Sovětská delegace přicestovala do Bělehradu 27. května 1955 v čele s Chruščovem, který tehdy ještě nebyl připraven svalit vinu za konflikt na Stalina, a proto se hlavním obětním beránkem stal opět Berija. Když se Chruščov pokusil o narovnání vztahů také mezi komunistickými stranami obou zemí, Tito odmítl a vyslovil souhlas s normalizací pouze na mezistátní úrovni. V průběhu Chruščovovy návštěvy se také ukázaly náznaky nového sovětského přístupu ke státům bloku. Chruščov totiž musel na závěr návštěvy akceptovat právo Jugoslávie na „nezávislou cestu k socialismu". Úvodník stranických novin *Pravda* pak dal vzápětí najevo, že se tento přístup netýká pouze Jugoslávie, ale že bude obecnou politikou Sovětského svazu vůči zemím jeho bloku. To byl proti minulosti velmi značný posun.

K vrcholům mírového soužití náležela ženevská konference z 18.–23. července 1955, k jejímuž svolání dal před dvěma roky popud Winston Churchill. V Ženevě se setkal Chruščov s americkým prezidentem Dwightem Eisenhowerem a předsedy vlád Velké Británie a Francie, Anthony Edenem a Edgarem Faurem. I když konference nevyřešila žádný z problémových okruhů (otázku Německa, kontrolu zbrojení, vztahy Východ – Západ), samotná skutečnost, že se po deseti letech vyplněných vzájemnými útoky sešli nejvyšší politikové čtyř mocností, způsobila takové „oteplení" mezinárodních vzta-

hů, že se začalo hovořit o „duchu Ženevy". Vzhledem k tomu, že Chruščov nedosáhl v Ženevě schválení evropského bezpečnostního systému, navázal v září 1955 diplomatické vztahy se SRN a současně předal NDR pravomoci v zahraničněpolitických otázkách. V lednu 1956 vstoupila NDR do Varšavské smlouvy a rozdělení Německa bylo definitivní.

Sovětský svaz také zásadně změnil svůj postoj vůči zemím Třetího světa, které v drtivé většině dosáhly teprve nedávno nezávislosti, případně o ni ještě stále usilovaly. Předáky nových států dříve Sovětský svaz označoval (podle Ždanovovy teorie) za „lokaje imperialismu", ale Chruščov nyní vystihl potenciál těchto zemí, které usilovaly o vyváženější vztahy mezi Východem a Západem nejen v oblasti hospodářské, ale také vojenské či politické. Přesně také odhadl příležitost prosadit vliv Sovětského svazu v oblastech, které byly dosud plně kontrolovány Západem. Proto podpořil Bandungskou konferenci afroasijských zemí z 18.–24. dubna 1955 a podnikl halasně propagovanou cestu do Indie, Barmy a Afghánistánu, během které navázal přátelské vztahy zvláště s indickým předsedou vlády Džaváharlálem Néhrúem. Ve všech navštívených státech a v Indii především zahájil ukázkové projekty, které měly ukázat význam sovětské pomoci ekonomickému rozvoji zemí Třetího světa. Sovětský nástup v Třetím světě byl impozantní. Jen do konce roku 1956 uzavřela Moskva dohody o ekonomické a vojenské pomoci se 14 důležitými státy Asie a Středního Východu a začala se Spojenými státy soupeřit o vliv také v této oblasti.

V době, kdy v Evropě vrcholila maďarská revoluce, se na Středním Východě odehrávala tzv. suezská krize, která maďarské události zatlačila do pozadí. Sovětská politika v této oblasti prodělala rychlý vývoj. Ještě v roce 1952 Stalin označoval nové egyptské předáky Muhammada Nagíba a Gamála Násira za buržoazní nacionalisty. Chruščov se naopak do strategicky významného Egypta pokusil proniknout. Vyšel tak vstříc Násirovi, jehož snahou bylo dosáhnout úplné nezávislosti země a její modernizace, likvidace zbytků britského vlivu v Egyptě a pokud možná na celém Středním východě.

Zatímco Spojené státy budovaly okolo Sovětského svazu systémy vojenských bloků, které měly zabránit jeho expanzi, odmítnutí USA dodat Egyptu vojenský materiál uvolnilo Moskvě cestu k Násirovi. Ten totiž učinil dříve nemyslitelný krok a k naprosté konsternaci americké vlády se obrátil se stejnou žádostí na Sovětský svaz, který jí ovšem vyhověl. Dohoda, podle níž dodalo zbraně Egyptu formálně Československo, byla uzavřena v říjnu 1955. Když v květnu následujícího roku uznal Egypt komunistickou Čínu, byl Dulles naprosto znechucen a Spojené státy a Velká Británie 19. července 1956 odvolaly svůj slib, že poskytnou Egyptu půjčku na stavbu prestižní a důležité nové Asuánské přehrady. O týden později, 26. července 1956, vyhlásil Násir za bouřlivé podpory egyptského obyvatelstva znárodnění anglo-francouzské Společnosti Suezského průplavu. Z výnosů provozu hodlal hradit stavbu přehrady. Znárodnění samo však bylo především výsostně politickým gestem, zdůrazňujícím obnovu suverenity Egypta.

Zatímco se Dulles pokoušel marně nalézt kompromis, zformovala se k protiegyptské intervenci koalice Izraele, Velké Británie a Francie. Každý z interventů sledoval jiné cíle, ale v obecné rovině se jednalo o svržení Násira, jehož vliv se nebezpečně šířil do ostatních oblastí Blízkého Východu, a o změnu egyptské politiky. K útoku na Egypt došlo na přelomu října a listopadu 1956. Nejprve zaútočila 29. října 1956 izraelská vojska, která bleskově obsadila Sinajský poloostrov, a vzápětí se 5. listopadu vylodila v oblasti také britská a francouzská armáda.

Proti intervenci se postavily Spojené státy v obavě, že jen posílí arabský nacionalismus a usnadní pronikání komunismu (resp. SSSR či ČLR) do regionu, a kritizovaly zastaralou „koloniální" politiku Británie a Francie. Chruščov pak krizi oprávněně považoval za obrovskou příležitost, která mu umožnila vystupovat v roli ochránce arabských zájmů. Moskva obvinila západní mocnosti a Izrael, že chtějí potlačit „národně osvobozenecké hnutí arabského lidu" a obnovit „své koloniální panství na Středním Východě". Tehdejší ministr zahraničních věcí SSSR, Dmitrij Šepilov, žádal Radu bezpečnosti OSN, aby prosadila zastavení palby a bez předchozích konzultací se Spojenými státy hrozil sovětsko-americkým vojenským zásahem. Sověti posléze také blufovali výhrůžkami zničení Izraele a raketového ostřelování Londýna a Paříže. Pod spojeným americko-sovětským tlakem byly Velká Británie a Francie donuceny stáhnout do konce roku 1956 svá vojska z Egypta a počátkem příštího roku tak učinil i Izrael. Egypt se sice nestal sovětským satelitem, byl však ve stále větší míře závislý na sovětské ekonomické a vojenské podpoře. Sovětský vliv se krátce na to začal prosazovat také v Sýrii.

První krize impéria a berlínská zeď

Na 20. sjezdu KSSS se stala oficiální sovětskou zahraniční politikou doktrína mírového soužití, jejímž úkolem bylo dosáhnout tradičních cílů soutěží, což však zdaleka nevylučovalo vznik mezinárodních krizí. Ve vztahu ke státům sovětského bloku byla opětovně potvrzena možnost „výstavby socialismu různými cestami", když již samotná Chruščovova destalinizace vnesla do zemí sovětského bloku silné destabilizační impulsy a dokonce zpochybnila jejich samotnou existenci. V této souvislosti je třeba zdůraznit, že vnější podřízení a vnitřní sovětizace zemí bloku, provedené za Stalina, způsobily, že komunistické režimy jako produkty stalinismu měly jen slabou legitimitu a i ta byla nyní zpochybněna. Destalinizace v Sovětském svazu i naléhání sovětských předáků na provedení umírněných reforem uvolnily

politickou aktivitu široké veřejnosti. Diskuse o stalinismu se netýkaly již jen politické a trestní odpovědnosti za minulé zločiny, ale směřovaly také k velice choulostivým otázkám posílení národní nezávislosti, suverenity, občanských práv a hodnoty komunismu vůbec. Současně docházelo k polarizaci nejen ve společnosti, ale také v komunistických stranách, které se zpravidla rozdělovaly na dogmatiky a reformisty. Chruščovovo odsouzení stalinismu a podpora omezených reforem ve státech bloku vyústily v nezamýšlenou a nechtěnou vlnu reformních hnutí, která se projevila zvláště v maďarské revoluci a v událostech v Polsku.

Násilné potlačení maďarské revoluce ukázalo, že navenek ani relativně liberální Moskva nebude tolerovat změnu politického systému v jakékoliv zemi svého bloku a její „odpadnutí" od sovětského vojensko politického systému. Slova o různých cestách výstavby socialismu měla jen krajně omezený význam a Moskva rozhodovala o tom, kde jsou hranice reforem. Současně se ukázalo, že existence zbraní hromadného ničení posílila ve vztazích Východ – Západ patovou situaci, která dovolila Sovětskému svazu, aby si ve své mocenské sféře počínal takřka zcela bez obav ze Západu. Vzhledem k tomu, že Západ zůstal vůči sovětské intervenci v Maďarsku pasivní, i když před tím vyzýval k povstání, byla zdiskreditována jak americká teorie „osvobození" (*liberation*) východoevropských národů zpod sovětského jha, tak teorie „zatlačení" (*roll-back*) komunismu. Od této chvíle již nemohlo žádné hnutí ve východoevropských zemích reálně počítat s přímou podporou Spojených států. Průběh událostí a samotná sovětská akce ovšem opět potvrdily, že základna, z níž Moskva odvozuje svou dominanci nad státy střední a východní Evropy, je velmi úzká a spočívá téměř výhradně na vojenské síle.

Mimořádně rychlý rozpad maďarské komunistické strany a jejích mocenských struktur odhalil křehkost a nespolehlivost satelitních režimů. Chruščov si uvědomil, že vztahy Moskvy k satelitům musí postavit na širší a spolehlivější základnu. V rámci zatím prakticky nečinné RVHP se pokoušel oživovat multilaterální ekonomickou spolupráci států bloku a na počátku 60. let dospěl dokonce k představě vytvoření jednotného ekonomického prostoru, který měl zahrnovat Sovětský svaz a země RVHP. Některé z nich se však proti podobné myšlence postavily, neboť se obávaly jednak toho (Rumunsko, ale také Bulharsko a Maďarsko), že by staly jen surovinovými přívěsky vyspělejších států bloku (ČSR, NDR), jednak toho, že by se jejich malé ekonomiky „rozplynuly" v sovětské, což mohlo mít i politické důsledky, minimálně v podobě ještě těsnějšího připoutání k Moskvě.

Ze sovětského vnitropolitického hlediska však měly značný význam události v Polsku a Maďarsku, protože oslabily Chruščovovy pozice bez ohledu na to, že jeho postup plně podpořila komunistická Čína. Její předseda vlády Čou En-laj vyjádřil čínskou podporu akcím Sovětského svazu ve východní Evropě během své „inspekční" návštěvy SSSR, Polska a Maďarska v lednu

1957. Zdůraznil tehdy také, že ČLR považuje Sovětský svaz za vedoucí stát společenství socialistických zemí. To se však mělo záhy změnit stejně tak, jako se změnil i Chruščovův vztah vůči Západu. Duch Ženevy byl zapomenut, Chruščov provedl jeden ze svých příslovečných obratů a v listopadu 1958 zahájil další kolo studené války. Po předchozím vnitropolitickém vítězství nad stalinistickými oponenty se cítil silným a patrně chtěl využít přechodné situace, kdy byly Spojené státy oslabeny vnitropolitickými spory a konflikty, a pokusil se dosáhnout úspěchu tam, kde neuspěl Stalin: v Berlíně. Za místo konfrontace si vybral německou metropoli, protože chtěl zlikvidovat z jeho pohledu obtížnou anomálii v podobě Západního Berlína, který se pod kontrolou západních mocností změnil v nesnesitelný ostrov lákavého blahobytu v relativně chudé NDR. Přes Západní Berlín také ročně prchaly do SRN statisíce východních Němců, většinou vzdělaných lidí, které slabá ekonomika NDR nutně potřebovala. Ve hře byla i otázka uznání NDR západními státy.

Dne 27. listopadu 1958 předal Sovětský svaz západním spojencům ultimátum: pokud nestáhnou do šesti měsíců svá vojska ze Západního Berlína (jednalo se o 10 000 vojáků) tak, aby se mohl stát „svobodným městem", podepíše Sovětský svaz separátní mírovou smlouvu s NDR a předá jí kontrolu nejen nad východním Berlínem, ale především přístupovými cestami do Západního Berlína. Západní státy by si pak musely zajistit právo na přístup do svých zón přímými rozhovory s vládou NDR, kterou však diplomaticky odmítaly uznat. Americký státní tajemník Dulles s podporou ostatních států NATO ultimátum odmítl, odmítl uznat také NDR a hrozil ozbrojenou akcí, jestliže by západním mocnostem bylo zabráněno v přístupu do jejich sektorů v Západním Berlíně. Chruščov neměl evidentně zájem na konfrontaci, a proto několikrát svá ultimáta prodlužoval. Řešení situace se proto přeneslo na úroveň diplomatických jednání a když byl pozván na návštěvu do Spojených států, berlínskou krizi dočasně ukončil.

V lednu 1959, kdy berlínská krize vrcholila, pronesl Chruščov na 21. sjezdu KSSS agresivně optimistický projev. Zopakoval v něm svoji vizi budoucnosti, ale jeho hodnocení vztahů se Spojenými státy vyznělo v umírněném duchu. Vyjádřil přání, aby se vzájemné vztahy obou států normalizovaly, a uvítal snahu „všech Američanů, kteří chtějí ukončit studenou válku a prosazují mírové soužití". Naproti tomu ostře napadl SRN za to, že se stává hlavní jadernou a raketovou základnou NATO, a vzhledem k ochlazení vztahů s Jugoslávií odsoudil také jugoslávský „revizionismus". Jeho návrh na vytvoření zón bez jaderných zbraní ve střední Evropě a na Dálném východě měl nepochybně za cíl zabránit přístupu SRN, ale také ČLR, k jaderným zbraním.

Spojené státy navštívil Chruščov bez ohledu na silné čínské výhrady v září 1959. Cesta byla jeho osobním triumfem a skutečnost, že se konala ve vel-

mi přátelském duchu, hodnotil jako další důkaz toho, že se Spojené státy chovají k Sovětskému svazu již jako „rovný k rovnému", což přičítal rostoucí síle SSSR. Rozhovory s Eisenhowerem vyústily v jediný konkrétní výsledek totiž, že otázku Berlína, Německa a další projedná konference čtyř mocností na nejvyšší úrovni v květnu 1960.

Konference se však nekonala. Těsně před jejím zahájením totiž sovětská protiletadlová obrana sestřelila 1. května 1960 u Sverdlovska americké výzvědné letadlo U-2, jehož pilot Garry Powers byl zajat. Eisenhower sice na sebe vzal odpovědnost za špionážní mise, které prováděla americká tajná služba CIA již od roku 1956, odmítl však Chruščovův požadavek, aby se

Chruščov a maršál Malinovskij

Spojené státy omluvily. Sovětská delegace na to demonstrativně opustila Ženevu a současně byla také zrušena plánovaná Eisenhowerova návštěva v Sovětském svazu.

Závěrečná fáze berlínské krize pak proběhla v létě 1961. Počátkem června konferoval Chruščov s novým americkým prezidentem Johnem Fitzgeraldem Kennedym ve Vídni. Chruščov počítal s nezkušeností Kennedyho a pokoušel se ho zastrašit a hrozil, že stanoví nové ultimátum, pokud nebude problém Západního Berlína vyřešen. Varoval také Kennedyho, že Sovětský svaz bude podporovat protiamerická hnutí ve Třetím světě. Kennedy nepodlehl. O několik týdnů později v televizním projevu zdůraznil, že otázka Západního Berlína je jako nikdy dříve zkouškou odvahy a vůle Západu a oznámil, že dal příkaz povolat do armády na 150 000 záložníků. Bylo to jas-

né varování Chruščovovi, aby krizi příliš nevyhrocoval. Ten se skutečně neodvážil riskovat a místo toho zvolil „obchvatný manévr". Východoněmecké úřady v noci z 12. na 13. srpna 1961 daly postavit okolo celého Západního Berlína pověstnou berlínskou zeď, která oddělila východní sektor od západních. Zeď se pak stala symbolem systému, který ji musí stavět, aby držel vlastní obyvatele v zajetí. Po jejím postavení se sice vystupňovala propagandistická a diplomatická aktivita Západu, ale pro jeho jakoukoliv vojenskou akci zde nebyly absolutně vhodné podmínky.

Sovětsko-čínská roztržka

Berlínská krize skončila v době, kdy byly sovětské zahraničněpolitické pozice silně oslabeny tehdy již veřejně přiznaným sporem s Čínou. K jeho vznícení a posílení přispělo Chruščovovo odsouzení Stalina a ochota vyjednávat se Západem. Mao Ce-tung rozhořčeně odmítl Chruščovovy útoky na Stalina a kult jeho osobnosti, protože jeho vlastní kult byl modelován podobným způsobem. Rozhořčila ho rovněž okolnost, že Moskva neseznámila Peking předem s obsahem projevu. Mao zdůrazňoval, že odklon od stalinistické ortodoxnosti povede k růstu nacionalistických a oportunistických tendencí ve světovém komunistickém hnutí. Koncem 50. let konflikt výrazně prohloubil Chruščov i svým hrubým chováním, když se např. za návštěvy ČLR ve dnech 30. září – 1. října 1959 pohrdavě a netaktně vyjádřil o čínském tzv. Velkém skoku apod.

Kořeny sovětsko-čínského sporu spočívaly již ve skutečnosti, že oba státy měly za sebou zcela odlišný historický vývoj a před sebou relativně přesně definované zájmy a problémy. Čínští komunisté se dostali k moci vlastními silami, bez pomoci Sovětského svazu, což je naplňovalo hrdostí a důvěrou ve vlastní možnosti. Současně je to ale také vedlo k tomu, aby se pokoušeli vytvořit další centrum komunistického hnutí a začínali s Moskvou soupeřit o vliv v Třetím světě. To byly ovšem pro Sovětský svaz absolutně nepřijatelné trendy. Obě komunistické strany se výrazně rozcházely také v doktrinálních otázkách, neboť například v klíčové otázce komunistické revoluce a systému kladla sovětská komunistická strana podle svého výkladu marxistické ortodoxie důraz na dělnickou třídu, zatímco čínští komunisté na rolnické masy apod. Sovětský svaz viděl svou úlohu v posilování vlastní moci, demonstraci převahy svého systému nad kapitalistickým, ale vzhledem k tomu, že jeho politika měla podstatně globálnější charakter než čínská, i ve zmenšení napětí se Spojenými státy a ústupu od vyčerpávající konfrontace.

Čínská politika se orientovala zatím jen na nejbližší sousedství, i když začínala usilovat i o získání vlivu v zemích Třetího světa. K rozhodujícím ne-

přátelům ČLR však v této době náležely Spojené státy, neboť hlavním cílem čínských vůdců byla likvidace Čankajškova kuomintangského režimu na Tchaj-wanu, který USA podporovaly a chránily. Pokud však měl Peking mít naději na úspěch, potřeboval rozsáhlou ekonomickou, vojenskou i diplomatickou podporu Sovětského svazu. Moskva ji sice ČLR poskytovala, avšak ne v té formě a míře, kterou Peking potřeboval k ovládnutí ostrova. Problém ovládnutí Tchaj-wanu byl sice z hlediska Moskvy vzdálenou a zanedbatelnou záležitostí, ale v případě čínské invaze na ostrov se mohl změnit v krizi prvního řádu, schopnou přerůst až v globální válku se Spojenými státy.

Sovětský postup je zřejmý z jeho vztahu k čínskému jadernému výzkumu. Po čínských urgencích začala Moskva v této oblasti poskytovat Pekingu rozsáhlou pomoc, která byla oficiálně soustředěna jen na mírové využití jaderné energie. Příslušnou dohodu podepsaly oba státy 15. října 1957. V následujícím roce však Chruščov, v souvislosti s čínskými útoky na ostrovy Quemoy a Matsu, které ovládal Čankajškův režim, odmítl dodat Číně kompletní jaderné zbraně a 20. června 1960 jí pomoc v oblasti jaderné energie zastavil vůbec. Jadernými zbraněmi vyzbrojená a nevypočitatelná ČLR mohla být krajně nebezpečná. Mao Ce-tung totiž už v roce 1957 šokoval sovětské předáky prohlášením, že bez ohledu na to jaká válka vypukne, Čína v ní zvítězí. „Jestliže imperialisté zaútočí na Čínu", spekuloval Mao, „můžeme ztratit 300 miliónů lidí, ale pak se dáme do práce a uděláme více dětí a ztráty nahradíme". ČLR se tak nikdy v budoucnosti nezachovala, i když měla dost příležitostí, podobné úvahy však asi vyvolávaly u sovětských předáků chmury.

Se zhoršujícími se vztahy obou zemí a stupňujícími se ideologickými debatami a výpady Sovětský svaz postupně omezoval vzájemný obchod, zastavil ČLR vojenskou a hospodářskou pomoc a 18. srpna 1960 nařídil Chruščov stáhnout z Číny 12 tisíc sovětských poradců. K definitivní roztržce došlo počátkem 60. let. Tehdy ČLR vyhlásila svoje nároky na rozsáhlá území na asijské části Sovětského svazu, která jí ještě v 19. století patřila. Jednalo se o původně ruská území na Dálném východě, která připadla něrčinskou smlouvou z 27. srpna 1689 Číně, jež však o ně po druhé opiové válce tiencinskou smlouvou z 1. června 1856 a pekingskou smlouvou z 2. listopadu 1860 opět přišla. Povahu sovětsko-čínských vztahů na přelomu 50. a 60. let je možné ilustrovat na skutečnosti, že když v roce 1962 došlo k čínsko-indické pohraniční válce, Sovětský svaz po jejím skončení začal dodávat vojenskou výzbroj Indii.

Kubánská raketová krize

V celém poválečném období byla z celé řady hledisek nejnebezpečnější tzv. kubánská raketová krize, jež se odehrála na podzim 1962. Svět tehdy stál

blíže třetí světové válce než kdykoliv předtím. Sovětský svaz začal dodávat Castrovu režimu na Kubě vojenský materiál po neúspěšném pokusu o invazi proticastrovských vojsk v Zátoce sviní v polovině dubna 1961. 14. října 1962 však zpravodajská služba CIA zjistila rozborem fotografií, získaných nad Kubou výzvědnými letadly U-2, že na ostrově jsou rozmisťovány sovětské rakety středního dosahu s jadernými hlavicemi a letadla schopná nést jaderné bomby. Později se ukázalo, že je Sovětský svaz začal dopravovat a instalovat na Kubě v červenci téhož roku. Nebylo celkem pochyb, že Chruščov tímto riskantním manévrem zamýšlel dosáhnout triumfu, který mu unikl v Západním Berlíně, kde Západ udržel status quo.

Před rokem, v září 1961, totiž americká vláda zveřejnila údaje ze kterých vyplývalo, že Spojené státy mají nad Sovětským svazem asi dvojnásobnou převahu ve strategických jaderných zbraních. Chruščov proto chtěl rozmístěním vlastních jaderných zbraní na Kubě kompenzovat převahu USA tím, že by z předsunutého postavení na ostrově stačily na pokrytí území Spojených států, nikoliv strategické rakety, nýbrž jen nosiče středního dosahu. Zdá se, že Chruščov chtěl instalaci raket veřejně oznámit na Valném zasedání OSN v listopadu téhož roku, využít jich jako nátlakového prostředku a dosáhnout stažení západních vojsk ze Západního Berlína. Jednalo se ovšem o typicky chruščovovskou akci – impulsivní, vysoce hazardní, se záměrem soupeře překvapit a vyvést z rovnováhy. Současně měla být ospravedlnitelná poukazem na existenci amerických raket středního dosahu v Turecku a Itálii a na potřebu bránit Kubu před další invazí.

Chruščov se však naprosto zmýlil v odhadu americké reakce. Žádná americká vláda nemohla akceptovat a vnitropoliticky obhájit skutečnost, že na ostrově vzdáleném necelou stovku mil od území USA došlo k instalování jaderných zbraní. Američtí činitelé se cítili také oklamáni tím, že Sovětský svaz porušil slib nedodávat na Kubu útočné zbraně. Chruščov velmi podcenil psychologii samotného Kennedyho i skutečnost, že se v listopadu konaly v USA volby do Kongresu a jeho administrativa nemohla dát najevo ani známku slabosti v tak senzitivní záležitosti.

Po zjištění, že Sovětský svaz instaloval na Kubě nosiče jaderných zbraní, projednával Kennedy s týmem nejbližších spolupracovníků možné alternativy postupu. Některé návrhy, např. invaze na ostrov, letecké zničení základen, prezident jako příliš hazardní zavrhl. Kennedy dal přednost návrhu svého bratra Roberta na postupnou a kontrolovatelnou reakci, která dávala možnosti volby různých dalších alternativ v průběhu krize. Především však poskytla čas.

V televizním projevu 22. října Kennedy seznámil americkou i světovou veřejnost se situací. Varoval Sovětský svaz, že na jakoukoliv agresivní akci vedenou z Kuby odpoví Spojené státy odvetným úderem a oznámil opatření: Spojené státy uvalily na Kubu námořní blokádu s tím, že americké válečné

námořnictvo bude kontrolovat všechny lodě plující na Kubu. Lodím s nákladem válečného materiálu, raket a letadel v první řadě, a několik takových se blížilo k ostrovu, nebude povoleno pokračovat v cestě. Spojené státy současně vyhlásily pohotovost svých ozbrojených sil, včetně strategických, a na Floridě soustřeďovaly výsadkové jednotky a námořní pěchotu. Sovětský svaz byl navíc diplomatickými kanály pro jistotu ubezpečen, že Kennedy je naprosto odhodlán dosáhnout stažení sovětských raket z Kuby.

Sovětský svaz sice protestoval proti blokádě, hrozil, že se jeho lodě nepodrobí prohlídkám a blokádu prorazí, a dokonce uvedl do stavu plné bojové pohotovosti své ozbrojené síly i armády satelitních států, avšak 26. října Chruščov ustoupil. V dlouhém dopise Kennedymu navrhoval kompromis: Sovětský svaz stáhne své rakety, jestliže Spojené státy odvolají blokádu a zavážou se, že nepodniknou na Kubu útok. Později téhož dne Bílý dům obdržel další, ostřejší sovětskou nótu, v níž Moskva požadovala výměnou za stažení raket z Kuby stažení amerických raket z Turecka. Chruščov tak patrně chtěl z krize zachránit co nejvíce. Kennedy však tuto druhou nótu ignoroval. Následujícího dne Sovětský svaz odvolal své lodě s nákladem zpět a zahájil demontáž již instalovaných raket. USA přislíbily, že nenapadnou Kubu, 20. listopadu ukončily její námořní blokádu a později stáhly své rakety z Turecka. Krize skončila a Spojené státy v ní dosáhly brilantního úspěchu.

Teprve později se ukázalo, že kubánská raketová krize byla významným předělem v mezinárodní politice a výrazně změnila klima v sovětsko-amerických vztazích. Obě mocnosti si plně a se vší naléhavostí uvědomily, že se pohybovaly na samém okraji katastrofy, kdy stačil snad jediný výstřel, aby vypukla jaderná válka. Z tohoto šoku vyplynulo poznání, že se obě velmoci musejí vyvarovat opakování podobných krizí.

Nová atmosféra se promítla do uzavření dohody o omezení pokusů s jadernými zbraněmi 5. srpna 1963. Završila tak rozhovory, které sice probíhaly již od poloviny 50. let, avšak byly od roku 1960 přerušeny. Dohoda zakazovala signatářům, Spojeným státům, SSSR a Velké Británii, jaderné pokusy v kosmickém prostoru, ovzduší a pod vodou a omezovala sílu jedině přípustných podzemních pokusných výbuchů. Dohoda, k níž se později připojilo více než sto dalších států, podstatnou měrou odstranila nebezpečí, že Země bude zamořena radioaktivním spadem. Uvedenou smlouvu velmi ostře odsoudila ČLR, která napadla Sovětský svaz za to, že ustupuje imperialistickým státům a stejný postoj zaujala při hodnocení kubánské krize. K dohodě o omezení jaderných pokusů se nepřipojila ani Francie, která tehdy intenzivně budovala své vlastní, nezávislé „odstrašující jaderné síly".

Přibližně ve stejnou dobu byla zřízena mezi Bílým domem a Kremlem tzv. horká linka, která v krizových situacích umožňovala okamžitý kontakt vůdců obou stran. Sovětský svaz po vyhodnocení zkušeností z kubánské krize,

která odhalila jeho slabiny ve vojenské oblasti, zvláště velmi slabé válečné loďstvo, ale také nedostatky u strategických jaderných zbraní, však zahájil rozsáhlé zbrojení. Cílem bylo dosáhnout nukleární paritu se Spojenými státy a vybudovat si nástroje k realizaci globální politiky. Realizace rozsáhlých zbrojních programů však byla záležitostí až Brežněvovy vlády.

Od chaosu ke stabilitě 1964-1970

Vnitropolitický vývoj

Ve srovnání s euforickým Chruščovem se nové sovětské vedení včetně nového *genseka** jevilo jako prudérní, opatrné a bezbarvé. Tyto „bossy", reprezentující sovětskou technokracii, nezajímal primárně marxismus-leninismus, ani světová revoluce, nýbrž úsilí zvýšit výkonnost sovětského systému a eliminovat rizika, vyplývající z nejistoty chaotických reforem prováděných Chruščovem. Hlavním charakteristickým rysem nové Brežněvovy vlády bylo další posílení mocenského a ideologického monopolu komunistické strany. Přes dvacet následujících let se v SSSR nestalo nic, co by záměrně zpochybnilo či oslabilo „vedoucí roli" KSSS. Sovětští předáci naopak posilovali nástroje sociální kontroly a udržovali v tajnosti rozhodovací procesy, které probíhaly v Moskvě. Ve skutečnosti však reálný vliv a autorita KSSS vzhledem k postupující stagnaci a rozkladu klesaly. Tento proces byl zvláště typický pro 70. léta. Snaha čelit rozkladu však narazila na odpor a inerci stranického aparátu, který měl jak zájem na nerušené stabilitě, tak dostatek síly, aby návrhy znamenající změnu v systému „zapadly". V případě potřeby mohl být jejich předkladatel označen za revizionistu a eliminován.

Pohlédneme-li však zpět, pak není divu, že byrokracie po nepřetržitém sledu represálií, chaosu a reforem usilovala o konsolidaci, jistotu a stabilitu. Mužem, který nejlépe vyhovoval uvedeným charakteristikám a který je také mohl zaručit, byl Leonid Iljič Brežněv, typický stranický byrokrat. Stal se teprve čtvrtým vládcem Sovětského svazu po brilantním Leninovi, tyranském Stalinovi a charismatickém, leč impulsivním Chruščovovi. Do funkce nastoupil ve věku 58 let. Intelektuálně nijak nevynikal, ale to není v politice nutně nevýhoda. Postrádal i charisma svého předchůdce. Znal však detailně byrokratický systém, zákony jeho fungování a měl i dobrý politický instinkt. V mládí, než vystudoval a stal se inženýrem a pak stranickým funkcionářem, se prý chtěl dát na hereckou dráhu a na veřejnosti skutečně vystupoval pří-

* Pojem *gensek* je zkratkou ruského slova *generalnyj sekretar* (generální tajemník), které se používalo v zemích bloku a zdomácnělo i v západní literatuře.

stupně, dobrosrdečně a se značným šarmem. Literaturu a umění nemiloval a nerozuměl jim. K jeho vášním však patřil lov a na jeho lovecké dače proběhla řada neformálních rozhovorů se zahraničními hosty.

V sovětské hierarchii byl však zatím jen *primus inter pares*. Skutečné kolektivní vedení tvořili spolu s ním po odstranění Chruščova předseda vlády Alexej N. Kosygin a Nikolaj V. Podgornyj, který v prosinci 1965 převzal po Mikojanovi funkci předsedy prezidia Nejvyššího sovětu, tj. formální hlavy státu. Velmi vlivné postavení měl Michail Suslov, tajemník ÚV KSSS od roku 1947, odpovědný za ideologii, propagandu a vztahy s cizími komunistickými stranami. Právě on přednesl v červnu 1957 projev odsuzující „protistranickou skupinu", v říjnu téhož roku odsoudil Žukova a v říjnu 1964 posléze i Chruščova.

L. Brežněv v 50. letech

V zahraničně politických otázkách byl Brežněv zprvu nováčkem. Tuto oblast prozatím ponechával vládě, resp. Kosyginovi a ministru zahraničních věcí Andreji A. Gromykovi. Jistá dělba práce existovala také v ekonomické oblasti. Kosygin se soustřeďoval na obecné záležitosti jejího řízení a klíčovou oblast průmyslu, zatímco Brežněv si ponechával obecný dohled nad zemědělstvím. Věřil, že jeho silnou stránkou je personální politika. Chruščovovy zkušenosti ukázaly sílu aparátů a jejich nejistou loajalitu. Brežněv proto nikdy neriskoval a neprosazoval nepopulární opatření. Neodpovídalo to ani jeho povaze, nedostatku imaginace, a především jeho znalostem systému. V politbyru se nikdy nepokusil prosadit usnesení, proti němuž by byla silná opozice. Stejně tak věděl, že usnesení nemůže být úspěšně realizováno, jestliže by ho byrokratický aparát neakceptoval. Obdobný postoj

zaujal vůči armádě a mocnému vojensko-průmyslovému komplexu. Role armády vzrostla zvláště při formulování bezpečnostní a zahraničně politické agendy. Brežněv také vyhověl požadavkům armádních špiček na dodávky vojenského materiálu a nepokoušel se brzdit obrovské zbrojení. Rozhodně se vyvaroval konfrontací dřívější doby.

Značnou pozornost však nová vláda věnovala civilní kontrole nad armádou, resp. její protiváze v podobě ministerstva vnitra a KGB, které měly k dispozici silné a výtečně vyzbrojené a vycvičené jednotky. Také pohraniční jednotky podléhaly KGB. Svým způsobem bylo charakteristické, že velké sklady vojenské výzbroje a všechny jaderné instalace a zařízení střežila vojska ministerstva vnitra, nikoliv armádní jednotky. Role KGB a dalších bezpečnostní složek rostla také díky sílící kontrole nad obyvatelstvem

Předseda rady ministrů SSSR (premiér) A. Kosygin přednáší projev k delegátům Valného shromáždění OSN

a v souvislosti s potlačováním disidentského a nacionálního hnutí. Za celé Brežněvovy éry, tj. v letech 1964–1982, nebyly realizovány žádné podstatnější administrativní reformy, Kosyginův pokus z roku 1965 o zavedení jisté ekonomické reformy skončil fakticky koncem 60. let.

Jak jsme již konstatovali, v prvních letech svého působení byl Brežněv členem kolektivního vedení a musel se řídit názory ostatních. Mezi léty 1964–1968 stál ve skutečnosti ve stínu Kosygina, který řídil ekonomiku i zahraniční politiku. Soustřeďoval se na budování vlastních mocenských pozic. Klasickou technikou si Brežněv vytvářel vlastní kliku věrných spolupracovníků a klientů z těch, které již dříve poznal na Ukrajině, v Moldávii či Kazachstánu. Podgorného pozice byla oslabena jeho odchodem ze sekretariátu ÚV KSSS a přechodem do formálně nejvyšší funkce ve státě. Do Kosygino-

vy vlády byl dosazen konzervativní Nikolaj A. Tichonov. V samotném aparátě ÚV KSSS byli Brežněvovi klienti jmenováni do vedení všech důležitých oddělení i do sekretariátu. Vytvořila se zde tzv. dněpropetrovská mafie, neboť Brežněv „povyšoval" zvláště ty funkcionáře, které důvěrně znal ještě z dob svého působení v hutnickém kombinátu v Dněprodzeržinsku a ve stranických orgánech v dněpropetrovské oblasti na Ukrajině. Současně si ale kultivoval vztahy s předáky jiných klik. Tímto způsobem se vytvořila situace, kdy vládnoucí elita reprezentovala zájmy nejen široké palety institucí a byrokratických klik, ale také regionů SSSR. V nové delikátní situaci ovšem musely být uspokojovány zájmy všech důležitých aktérů, což byla finančně a ekonomicky velmi nákladná záležitost. Partikulární zájmy vedly, výrazně zvláště od 70. let, i k jistému rozdělení země na „pašaliky", vyčleněné pro tu kterou skupinu.

A. Gromyko, ministr zahraničí v letech 1957-1985

Svůj vliv si Brežněv posílil jmenováním Jurije V. Andropova do čela mocného KGB a v témže roce dosazením svého válečného spolubojovníka, maršála Andreje A. Grečka, do funkce ministra obrany SSSR. Do popředí v zahraničněpolitické sféře se Brežněv dostal až v souvislosti s Pražským jarem v roce 1968 a invazí Varšavské smlouvy do Československa. Nová role se mu očividně zalíbila, a proto ji převzal do své kompetence a prosadil vlastní představu zahraničněpolitické linie SSSR. Kosygina oslabily patrně také jeho obavy z důsledků intervence, i když současná ruská historiografie tuto skutečnost spíše popírá. Ve stejném směru působily personální přesuny, jejichž význam se projevil až na počátku 70. let.

V době Chruščovova pádu se komunistická strana, vládní administrativa a prakticky všechny důležité organizace rozdělily na průmyslové a zemědělské křídlo. Rozštěpení bylo odstraněno a nové vedení, aby zabránilo kon-

centraci příliš velkých pravomocí v rukou jedné osoby, oddělilo funkce prvního tajemníka a předsedy rady ministrů, tj. předsedy vlády. Na nižších úrovních byl urychlen proces opětovné centralizace, což znamenalo obnovu řady ministerstev a státních výborů. Zrušeny byly sovnarchozy a Kosygin prosadil na plénu ÚV KSSS v září 1965 ekonomickou reformu, která měla zmírnit byrokratické zasahování do řízení ekonomiky, resp. podniků, a posílit význam ekonomických kritérií, např. zisku aj. V souvislosti s tím byla k 1. červenci 1967 provedena reforma velkoobchodních cen.

Naproti tomu již v roce 1965 došlo ke zrušení společného kontrolního orgánu pro KSSS a pro státní administrativu (Výboru pro státní kontrolu), který vytvořil v roce 1962 Chruščov a který se mohl stát silnou mocenskou základnou. Brežněv se tímto způsobem zbavil „mnohoobročníka" Alexandra N. Šelepina, který stál v čele uvedeného kontrolního orgánu, ale současně byl také členem prezidia a tajemníkem ÚV KSSS a z titulu kontrolní funkce i náměstkem předsedy vlády. Šelepin se později stal předsedou sovětských odborů. Jeho pád následovali jeho stoupenci na nižších úrovních aparátu. Místo původního kontrolního výboru byly zřízeny výbory lidové kontroly, jejichž pravomoci se omezovaly pouze na státní sféru. KSSS měla vlastní kontrolní systém.

Množství změn následovalo po 23. sjezdu KSSS na jaře 1966. Brežněv vyšel vstříc požadavkům byrokracie a sjezd zrušil kvóty určující, o kolik se při každých volbách musí obměňovat jednotlivé stranické orgány. Byl to výrazný krok ke stabilizaci stranické byrokracie, který měl ovšem vedlejší účinky v sílící tendenci ke stagnaci, byrokratizaci a nehybnosti. Sjezd současně zrušil byro pro řízení RSFSR, které bylo ustaveno na 20. sjezdu. Šlo o zbytečný paralelní orgán, který však však díky rozhodujícímu významu RSFSR v rámci Sovětského svazu posiloval mocenské pozice členů byra, např. Andreje Pavloviče Kirilenka či Gennadije Ivanoviče Voronova. Sjezd zrušil prezidium a obnovil tradiční politické byro.

Sílící vliv Brežněva se projevil mj. ve změně názvu jeho funkce: z prvního tajemníka se stal generálním tajemníkem ÚV KSSS. Poměrně rychle a výrazně se měnilo celkové politické a kulturní klima v Sovětském svazu. Již před 23. sjezdem kolovaly fámy, že sjezd rehabilituje Stalina. To se sice nestalo, avšak ustala jakákoliv kritika Stalina a nepohodlní spisovatelé či umělci začali být opět uvězňováni.

První skutečná zatěžkávací zkouška vyvstala před novým vedením v sovětském nejvlastnějším dominiu, v jeho bloku. Sovětskou moc nad jeho satelity a sovětský model socialismu zpochybnilo Pražské jaro a českoslovenští reformátoři. Cestu k Pražskému jaru dokonce svým způsobem otevřel sám Brežněv, který dal za své návštěvy Prahy souhlas k sesazení prvního tajemníka KSČ Antonína Novotného a jeho vystřídání Alexandrem Dubčekem. Brežněv měl ale stěží jinou alternativu, protože Novotného pozice by-

la již neudržitelná. Vývoj v Československu a již jen pouhá snaha demokratizovat socialismus a dospět k „socialismu s lidskou tváří" zpochybňoval socialismus sovětského vzoru v teorii a praxi. Navíc i zde začaly sílit hlasy požadující demokratický pluralismus. Vliv československého příkladu byl nebezpečný pro režimy ostatních států bloku a potenciálně i pro vlastní Sovětský svaz.

Brežněv před akcí váhal několik měsíců. Pak se pod tlakem domácích i vnějších „jestřábů" rozhodl v Československu postupovat ostře a vojensky intervenovat. Normalizace v Československu za vedení Gustáva Husáka byla doprovázena nastolením tzv. Brežněvovy doktríny, která podtrhávala starou praxi omezené suverenity států sovětského bloku. Doktrína se stala na 24. sjezdu KSSS v roce 1971 součástí oficiální sovětské zahraniční politiky a byla aplikována v širším měřítku nejen ve střední a východní Evropě. Intervence v Československu však vyvolala problémy ve vztazích Sovětského svazu vůči Rumunsku a Jugoslávii a dočasně zhoršila jeho zahraničněpolitické postavení. Následující období proto věnoval Brežněv „upevňování jednoty a semknutosti" zemí bloku. Ze sovětské strany to byla reakce na předcházející rozvolnění bloku a na ideologické a ekonomické experimenty, jednak příprava na politiku *détente* vůči Západu. V Sovětském svazu se jak ve vnitropolitické sféře, tak ve vztazích se zeměmi jeho bloku prosadila ideologická protireformace a silný konzervativismus, zdůrazňující stabilitu, která se změnila ve faktickou nehybnost. Reformy byly politickým a ideologickým tlakem zastaveny a samotné slovo reforma se posléze stalo takřka nepřijatelným.

Pozornost vlády si vynucovalo také disidentské hnutí, které se v Sovětském svazu začalo rozvíjet od přelomu 50. a 60. let. (Za disidentské hnutí se považuje takové, které usiluje o zlepšení podmínek v rámci stávajícího systému, zatímco opoziční hnutí usiluje o jeho změnu.) Disidentské hnutí v Sovětském svazu zahrnovalo, zvláště později, v 70. letech, velmi širokou a pestrou škálu proudů i jednotlivců, od levičáckých komunistů po ruské nacionalisty, od nacionalistů, pocházejících z neruských národů a národností, až po příslušníky náboženských obcí a církví. Nejednalo se tedy o jednotnější společenství či politické hnutí. Cíle jednotlivců a různorodých skupin byly naopak často protichůdné a občas mezi nimi docházelo ke střetům. Vedle skupin, které kritizovaly režim z náboženských a národnostních důvodů, se disidentům jednalo především o to, aby stát dodržoval dohody o lidských právech, a dále o vybojování základních demokratických svobod.

Počátky disentu v Sovětském svazu spadají do konce 50. let, kdy se od roku 1958 v Moskvě u pomníku Majakovského začali scházet nekonformně myslící lidé, konaly se zde diskuse a recitace básní. KGB v roce 1961 shromáždění rozbil a nejaktivnější účastníci, mj. Vladimir Bukovskij, Eduard

Kuzněcov a Vladimir Osipov, byli za „protisovětskou propagandu a agitaci" odsouzeni k několikaletým trestům věznění. V letech 1960 a 1961 se objevila také první čísla neoficiálních a nepovolených časopisů *Sintaxis*, který redigoval Alexandr Ginzburg a *Fénix*, jehož redaktorem byl Jurij Galanskov. Novým jevem se stalo také publikování cenzurou nepovolených literárních děl na Západě. První byl příklad B. Pasternaka, později následovali mj. J. Jevtušenko, A. Solženicyn a další autoři.

Režim proti spisovatelům reagoval zprvu většinou zvýšenými propagandistickými útoky a administrativními postihy. V únoru 1966 se však konal proces s ruskými spisovateli Jurijem Danielem a Andrejem Sinjavským, kteří vydali své práce na Západě. Od Stalinovy smrti se jednalo první ve-

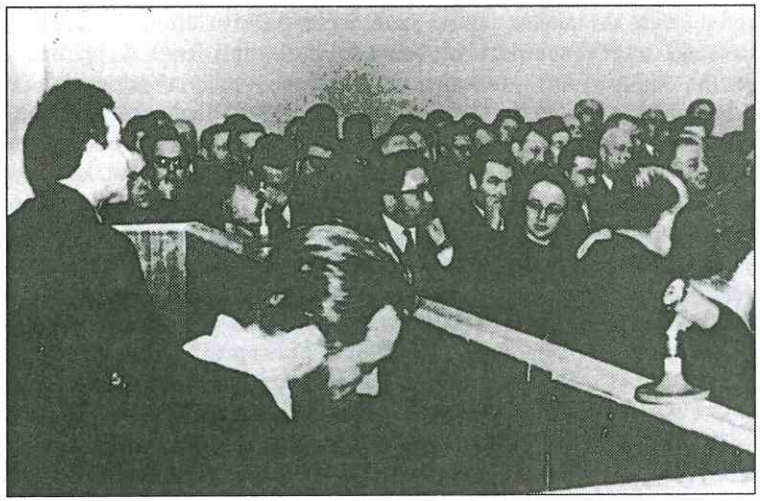

Andrej Sinjavskij u soudu

řejný politický proces, v němž byli obvinění odsouzeni k pěti a sedmiletému věznění. Disidentské kruhy reagovaly na proces kampaní, jejíž nejúčinnějším nástrojem se patrně stala „Bílá kniha" A. Ginzburga, v níž zdokumentoval bezpráví procesu. Uvěznění spisovatelů bylo disidentskými a intelektuálními kruhy chápáno jako návrat ke stalinským metodám, a zpětně je tak aktivizovalo. Brežněvovské vedení reagovalo dalším zostřením represálií. V letech 1967 a 1968 proběhla v Sovětském svazu vlna politických procesů, z nichž nejznámější byl tzv. proces čtyř s Alexejem Dobrovolským, A. Ginzburgem, J. Galanskovem a Věrou Laškovovou v lednu 1968. Za vydávání samizdatů a „protisovětskou činnost" se jejich rozsudky pohybovaly od 1 roku (Laškovová) po 7 roků uvěznění v případě Galansko-

va. Proces vyvolal u veřejnosti poměrně značný ohlas a zahrnoval i manifestaci na Puškinově náměstí v Moskvě 22. ledna 1968, kterou zorganizoval Vladimir Bukovskij.

Nemalou senzaci doma i v zahraničí vyvolala v roce 1969 kniha Andreje Amalrika *Přežije Sovětský svaz rok 1984?*, která předpovídala zánik systému v důsledku konfliktu s Čínou v polovině 80. let. Amalrik se na dlouho stal „biblí" řady sovětologů a ovlivnil řadu prací o sovětském komunismu.

Kromě vlastního disidentského hnutí existovaly v SSSR nepočetné ilegální organizace, hlásající většinou radikální antikomunismus. Největší u nich byl „Všeruský křesťansko-sociální svaz osvobození lidu", založený v roce 1964 a sdružující několik desítek osob. KGB ho rozbil až v roce 1967 a jeho vůdce, Igor Ogurcov, byl odsouzen na 15 roků do věznění.

Velký otřes, ale také aktivizaci sovětského disentu a intelektuálů vyvolala sovětská intervence do Československa v srpnu 1968. Nejvýraznějším projevem odporu proti intervenci se stal protest skupiny sedmi lidí (Konstantin Babickij, Larisa Bogorazová, Vadim Delone, Vladimir Dremjuga, Pavel Litvinov, Viktor Fajnberg a Natalija Gorbaněvskaja) na Rudém náměstí v Moskvě 25. srpna 1968. Během několika minut byli demonstranti pozatýkáni a již v říjnu téhož roku odsouzeni k několika rokům věznění nebo vyhnanství. Disidentské hnutí se pak stále více orientovalo na obranu lidských práv a jeho aktivity výrazně navazovaly na politiku *détente*. Již v lednu 1969 založil Pjotr Jakir „Iniciativní skupinu na obranu lidských práv v SSSR", kterou tvořilo 15 členů pocházejících ze všech části země. Jakir ještě před uvězněním stačil odeslat Komisi pro lidská práva při OSN výzvu upozorňující na perzekuce z Sovětském svazu.

Sociálně ekonomický vývoj

Na předchozí chaotické reformy ekonomiky reagoval Brežněvův režim plnou obnovou centrálního plánování a administrativy včetně ústředních ministerstev. V září 1965 byly vyhlášeny tzv. Kosyginovy reformy, jejichž podstatu patrně nejlépe vystihoval oficiální název *Nový systém plánování a ekonomické stimulace*. Šlo tedy o pokus sloučit ústřední plánování s jistými impulsy ekonomické povahy. Vzhledem k tomu, že se reformy prováděly v rámci plánované ekonomiky, aniž by se změnily její hlavní parametry, byly nutně jen polovičaté a jejich výsledky smíšené. Hlavní záměr reformy spočíval v omezení množství ukazatelů ukládaných podnikům a od nich vyžadovaných a v posunu zbylých ukazatelů od kvantitativního zaměření k ekonomickému, k zisku či zboží, které se skutečně prodalo. Podniky měly dostat větší volnost v personální práci a odměňování ředitelů i dělníků bylo vázáno na výkony továrny. Výrobní jednotky dostaly také větší volnost navazovat

kooperaci s jinými. Byly rovněž zvýšeny velkoobchodní ceny, což mělo stimulovat výrobu a zlepšit finanční situaci podniků. Povzbuzovalo se vytváření komplexnějších sdružení (kombinátů). Plánování mělo být zdokonaleno zaváděním vědeckých metod a výpočetní techniky.

Kosygin a jeho reformátoři se tak fakticky pokusili zmodernizovat systém, který existoval před Chruščovem a jeho zásahy. Na úkor pravomocí republik byla posílena ústřední role ministerstev, stejně jako pravomoci Gosplanu, který měl až 40 (!) oddělení pro jednotlivá odvětví národního hospodářství. Jeho konkrétní řízení bylo proto roztříštěno do velmi komplikovaného systému mezi množství ministerstev a jiných orgánů. Mezi jejich činnostmi na všech úrovních však často chyběla vzájemná propojenost, kterou plánování již nebylo schopné zajistit. Počet ekonomických ministerstev vzrostl mezi lety 1966 až 1975 ze 16 na 27 a vedle toho existovalo 20–30 tzv. hlavních správ, které řídily úzce oborově zaměřenou výrobu. Tím vše nekončilo, neboť řada podniků mohla spadat pod různé správy a podle jejich geografického umístění je ovlivňovaly orgány na nižších úrovních.

V krátkodobém horizontu však reformy přinesly jisté zlepšení. Změněno bylo i odměňování jako jeden z z hlavních nástrojů reformy. Jediným kritériem se nyní stalo plnění plánu a podniky měly stanovenu absolutní výši finančních prostředků a jejich členění včetně mzdových prostředků, takže jim zůstával jen velmi malý prostor na podporu vlastní iniciativy. V roce 1973 byly hlavní správy přeměněny v průmyslové asociace a kombináty, které měly komplexně zajišťovat výrobu od počátku až po finální výrobky a teoreticky tak zlepšit její řízení a zvýšit produkci.

Podle oficiálních údajů skončil 8. pětiletý plán let 1966–1970 dobrými výsledky. Národní důchod vzrostl o 41 % a průmyslová produkce o plných 50 %. Při bližším pohledu se však ukazuje, že jedním z podstatných faktorů velkého přírůstku průmyslové výroby byl rychlý růst zbrojní výroby, jejíž produkce se zahrnovala do celkových výkonů průmyslu. V zemědělství byl zaznamenám přírůstek jen o 21 %, ale ve srovnání s předchozími pěti lety, kdy bylo dosaženo přírůstku jen ve výši 12 %, to bylo možné považovat za úspěch. Úspěchu však bylo dosaženo za cenu téměř dvojnásobných investic do zemědělství: v letech 1961–1965 celkem 48,6 miliardy rublů, zatímco v letech 1966–1970 pak již 82,2 miliardy. Nestabilitu zemědělství znovu prokázaly zvláště nízké sklizně v letech 1965 a 1967.

Ekonomiku země i její sociální vývoj velmi silně zatěžovalo intenzivní a všestranné zbrojení dodávající v rámci vševojskové doktríny další výzbroj všem druhům vojsk. Vojenské výdaje dosahovaly podle amerických odhadů v letech 1966–1970 plných 12,6 % HDP Sovětského svazu a měly v přepočtu na ceny z roku 1970 vzrůst z 29,2 miliard rublů v roce 1966 na plných 46 miliard v roce 1970. Do druhé poloviny 60. let také spadalo intenzivní budování vojenských infrastruktur a posilování vojsk podél sovětsko-čínské

hranice, neboť vztahy obou zemí byly na hranici války. Pozdější ministr zahraničních věcí SSSR Eduard Ševardnadze v roce 1990 odhadoval náklady na stavbu těchto vojenských zařízení celkově na 200 miliard rublů. Neznáme časové rozložení uvedených nákladů, značná část jich však musela být vynaložena právě v druhé polovině 60. let.

Jedním z hlavních cílů Brežněvova konzervativismu, který se plně projevil v 70. letech, bylo zajistit zvyšující se životní úroveň „výměnou" za politickou stabilitu a sociální klid. Stejná politika v případě Maďarska vešla ve známost jako „gulášový socialismus" a byla praktikována ve většině států sovětského bloku. Brežněvův přístup k materiálním a sociálním potřebám obyvatelstva se v některých aspektech výrazně lišil od Chruščovova. Ačkoliv v podstatě sledoval obecný trend prosazený Chruščovem, bylo možné pozorovat i jisté oživení stalinských praktik. Zřetelně se to projevilo v postoji k problematice privilegií a sociální rovnosti a nerovnosti. Brežněv opět obnovil velký důraz na odměňování vládnoucí elity, a to podle postavení každého jejího člena v mocenské hierarchii. Chruščovovy snahy nastolit platové rovnostářství např. ve školství byly zavrženy. Výrazně naopak vzrostl rozsah privilegií nomenklatury, ať již v možnosti získat kvalitní byt, v přístupu do speciálních obchodů se západním zbožím, ale také např. v možnosti využívat speciální rekreační zařízení nebo za výhodných podmínek cestovat, a to i na Západ.

Celkové uvolnění politické kontroly nad byrokratickou vrstvou jí sice umožnilo vést pohodlný život, ale mělo za důsledek rychlý růst nepotismu, korupce, klikaření. Mladí lidé měli do takovýchto relativně stabilních systémů jen omezený přístup, což podvazovalo možnost jejich seberealizace. Pokud chtěli udělat kariéru, pak jen v rámci systému a některé z klik. Současně se však zlepšila také životní úroveň neprivilegovaných vrstev obyvatelstva, neboť stát podstatnou měrou dotoval klíčové položky ovlivňující životní úroveň: ceny bydlení, energií, potravin, dopravy. Mzdy, zvláště v následujících letech, poměrně rychle rostly.

V roce 1967 byla oficiální hranice nejnižšího měsíčního příjmu stanovena na 50 rublů na osobu. Pod touto úrovní se tehdy nacházela asi třetina obyvatelstva, ale v roce 1965 pod ní žily plné 3/4 kolchozníků. Do roku 1968 se sice situace podstatně změnila, avšak polovina kolchozníků měla stále příjmy pod úrovní životního minima. Nízká životní úroveň nebyla omezena pouze na venkov. Polovinu těch, kteří žili pod hranicí chudoby, tvořili státní zaměstnanci a jejich rodiny. Celkové příjmy státních zaměstnanců však rostly v letech 1960–1970 ročně průměrně o 5,4 %, v případě kolchozníků to bylo poněkud více, o 7,2 %, zde se však vycházelo z nízké základny příjmů. V roce 1970 dosáhly všechny příjmy kolchozníků v průměru 63,5 rublu měsíčně. Mezi jednotlivými republikami však přetrvávaly velké rozdíly. V pobaltských republikách byly zhruba dvakrát větší než činil celosvazový průměr.

Ve Střední Asii, Ázerbájdžánu a Arménii se pohybovaly jen okolo 50 rublů na osobu. V roce 1970 ovšem příjem rolníka za práci v kolchozu činil jen 47 % jeho celkových příjmů. Příjmy ze záhumenků jim v celosvazovém průměru dávaly plných 34,5 % jejich příjmů, zbytek tvořily různé státní dávky. Oficiální politika nepřímo podporovala soukromé záhumenky a zahrádky. Formálně sice zdůrazňovala hlavně starost o zdraví lidí a jejich odpočinek, avšak jejich ekonomický význam byl stále velký, takže lidé se státním souhlasem pracovali i po zaměstnání – ale na svém. V roce 1978 mělo soukromé pozemky 42,8 miliónů rodin a tyto 3 % orné půdy produkovaly čtvrtinu celkové zemědělské produkce SSSR.

V roce 1967 byl zaveden pětidenní pracovní týden a délka základní dovolené se prodloužila z 12 na 15 pracovních dnů. Významnější bylo zvýšení minimální mzdy na 60 rublů měsíčně, což poněkud zmírnilo rozdíly jak mezi jednotlivými hospodářskými odvětvími, tak v rámci průmyslu. V části průmyslových oborů mohl činit rozdíl mezi nejlépe placeným dělníkem a základní mzdou jen asi 20 %, což ale současně snižovalo iniciativu dělníků. V některých oborech, např. stavebnictví, vzrostly mzdy v roce 1969 o 25 %. Z oficiálních údajů, které máme k dispozici, je zřejmá velice malá dynamika změn v rozmístění pracovní síly, kterou ovlivňoval především zcela statický charakter sovětského národního hospodářství.

Co se týče zaměstnanosti, jen velice pomalu klesal podíl tzv. sféry materiální výroby, čili všech výrobních podniků mimo zemědělství a služby (z 84,8 % v roce 1960, na 79,6 % v roce 1970 a ještě plných 75,9 % v roce 1985). Největšími změnami prošla zaměstnanost v zemědělství, kde došlo poklesu z 38,8 % v roce 1960 na 25,4 % v roce 1970. Podíl tzv. nevýrobní sféry však stoupl v uvedeném desetiletí z 15,2 % na pouhých 20,4 %.

Zahraniční politika

Staronová garnitura, která vystřídala Chruščova, neměla zprvu zahraničněpolitické zkušenosti a mezinárodní vztahy nebyly ani její pravou doménou. Vinu za některé problémy přisuzovali sovětští předáci Chruščovovi a stav tehdejšího zahraničněpolitického postavení SSSR nebyl skutečně příliš radostný. Sovětsko-čínský konflikt se stále více zostřoval, vztahy se Západem, a především se Spojenými státy byly chladné. Sovětský blok se diverzifikoval, vztahy mezi jednotlivými státy navzájem a ve vztahu k Moskvě se uvolňovaly. Některé z nich si dokonce vydobyly značnou míru samostatnosti.

Rostoucí polycentrismus sovětského bloku posilovala sovětsko-čínská roztržka, která poskytla jednotlivým satelitním státům větší manévrovací prostor. Jednalo se především o Rumunsko, jež si upevňovalo unikátní pozi-

ci sovětského spojence a současně přítele Číny a navíc si udržovalo dobré vztahy se Západem. Rumunskou autonomii potvrzovala i jeho ústava z roku 1965, která obsahovala ustanovení, že Rumunsko může vstoupit do války pouze za základě vlastního rozhodnutí. Rumunský diktátor Nicolae Ceauşescu odsoudil v květnu následujícího roku existenci nepřátelských vojenských bloků a ve Varšavské smlouvě požadoval změny, které by oslabily sovětskou hegemonii a daly by více pravomocí jednotlivým státům. Rumunská nezávislost byla opět potvrzena v roce 1967. Po izraelsko-arabské tzv. šestidenní válce Sovětský svaz a státy jeho satelity totiž přerušily diplomatické vztahy s Izraelem. Rumunsko tak neučinilo a o rok později dokonce odsoudilo sovětskou agresi do Československa. Sovětský svaz byl nucen tolerovat rumunskou nezávislost, nejen proto, že neměl příliš mnoho nástrojů, kterými by si mohl vynutit změnu rumunské politiky, ale zejména proto, že Ceauşescu nepřestoupil většinou jisté limity. Rumunsko sice zastávalo relativně samostatné postoje především v zahraniční politice, ale např. se nikdy nepokusilo opustit Varšavskou smlouvu. Ceauşescu navíc obratně využíval svých dobrých vztahů s Čínou a později také se Spojenými státy a Západem obecně jako protiváhy k Sovětskému svazu. V domácí politice naopak sledoval tak striktní kurs, že v tomto ohledu Moskva nemusela mít obavy.

Vztahy SSSR s USA byly zatěžovány především válkou ve Vietnamu a eskalací konfliktu Spojenými státy, přičemž se Moskva současně pokoušela využít rozdílů v pohledu na válku mezi USA a jejich západoevropskými spojenci k oslabení vztahů mezi nimi. Na její popud polský ministr zahraničních věcí Adam Rapacki navrhl uspořádání konference o evropské bezpečnosti. Tehdy návrh zapadl, ale možnost změn v budoucnosti naznačoval také vývoj ve SRN. Počátkem roku 1965 totiž předák opoziční Sociálně demokratické strany (SPD) Willy Brandt zformuloval obrysy své nové *Ostpolitik*. Na rozdíl od dosavadní oficiální politiky Bonnu se vyslovil pro navázání ekonomických a kulturních vztahů s NDR a normalizaci vztahů se Sovětským svazem a státy sovětského bloku. Obě události vytvořily základní předpoklady pro obrat v mezinárodních vztazích a nástup nové politiky *détente*, která se prosadila o několik roků později.

Čínské ambice

Sovětskou politiku a její vztahy snad se všemi státy silně ovlivňoval sovětsko-čínský konflikt. Nové sovětské vedení v domnění, že roztržka byla do velké míry osobní záležitostí Chruščova, zastavilo zprvu ostrou útočnou kampaň proti ČLR a Kosygin za cesty do Vietnamské demokratické republiky (VDR) jednal bez úspěchu v Pekingu. Vietnamská válka pak dodala sovětsko-čínskému konfliktu další dimenzi a možnosti k vzájemným útokům.

Čína obviňovala Moskvu, že poskytuje Vietnamu jen nedostatečnou pomoc, Moskva naopak s oblibou dávala do kontrastu silácká protiamerická prohlášení Pekingu s jeho konkrétními činy atd. Obě země se zásadně rozcházely v pohledu na válku, na strategické otázky a možnosti řešení. Soupeřily o vliv ve Vietnamu a využívaly války jako dalšího z nástrojů soupeření ve Třetím světě.

V roce 1964 provedla ČLR svůj první jaderný pokus a začala vyvíjet balistické rakety. V každém případě disponovala sice špatně vyzbrojenou, ale obrovskou konvenční armádou. To a skutečnost, že již požadovala revizi sovětsko-čínských hranic, dalo konfliktu další rozměr. Sovětskému svazu vyvstalo nové, velmi silné a nevypočitatelné nebezpečí. Hrozba byla vskutku naléhavá, neboť Peking nyní zdůrazňoval, že jeho hlavním nepřítelem již nejsou Spojené státy, nýbrž Sovětský svaz. Čínští komunisté v roce 1966 ostře odmítli pozvání na 23. sjezd KSSS s tím, že „Rusko a Sovětský svaz bývaly centrem mezinárodního dělnického a komunistického hnutí. Nyní se ale KSSS stala centrem moderního revizionismu." Toto prohlášení patřilo ještě k velmi mírným.

V témže roce v Číně vypukla tzv. Velká proletářská a kulturní revoluce, která přivedla sovětsko-čínské vztahy na bod mrazu. Sovětský svaz líčil ČLR jako ultranacionalistický stát, zmítaný v chaosu kulturní revoluce a ovládaný fanatickými Rudými gardami. Maoismu se dostalo označení jako projevu velmocenské dobrodružné politiky, vycházející z maloburžoazní nacionalistické ideologie.

Kritický stav vztahů s ČLR přiměl Moskvu k tomu, aby podél velmi dlouhé hranice s Čínou, od Střední Asie po Dálný východ, začala budovat vojenské základny, soustřeďovala sem vojsko a vojenskou techniku a budovala příslušnou, velmi nákladnou infrastrukturu. Navíc v této době byly sovětské jednotky dislokovány i na území satelitní Mongolské lidové republiky. Počet divizí, rozmístěných podél hranic s ČLR, vzrostl ze 13–14 v roce 1969 na 43 v roce 1979. Jednalo se o plně vybavené a rozvinuté divize a kromě nich zde byly ještě silné jednotky pohraniční stráže. Pozemní vojska podporovaly čtyři letecké armády s více než tisícem bojových letadel.

Napětí na 7500 km dlouhé vzájemné hranici, která byla již dříve dějištěm množství drobnějších incidentů, vyvrcholilo v letech 1968–1969 poměrně rozsáhlými střety. Nejtěžší z nich proběhl v březnu 1969 na řece Ussuri, především na ostrově Damanskij, a v srpnu na hranici s Kazachstánem. Zahynulo při nich několik desítek sovětských a blíže neurčený, avšak vyšší počet čínských vojáků. Moskva se pokoušela čelit „čínské hrozbě" posilováním vojsk a výzvami k zahájení rozhovorů o vytyčení vzájemných hranic. Daleko pravděpodobnější se však zdála válka obou gigantických států. Zahraniční odborníci a nepochybně i příslušné vojenské kruhy obou mocností zcela vážně analyzovali jednotlivé varianty války. Uvažovalo se především o bles-

kovém sovětském útoku do hloubky čínského území, jehož cílem by bylo zničení čínských jaderných zařízení.

Na přelomu 60. a 70. let v souvislosti s ukončením čínské kulturní revoluce sice mimořádné napětí podél sovětsko-čínských hranic postupně poněkud opadlo, vzájemné vztahy obou států však zůstávaly mrazivé.

Pražské jaro

Novou etapu ve vztazích k satelitním státům zahájil Sovětský svaz po potlačení reformního hnutí v Československu v roce 1968, jímž Moskva zastavila proces postupné dezintegrace bloku. První fáze vnitropolitických a ekonomických reforem v ČSSR zpočátku sovětské vedení neznepokojovala, mj. i díky Dubčekovu slibu, že je bude držet pod kontrolou. Když se však tempo reforem a neortodoxního vývoje zrychlovalo, přičemž zvláště výrazný byl příklon k demokratizaci, došlo sovětské vedení k závěru, že se situace Dubčekovi a KSČ vymyká z rukou a že v Československu je „ohrožen socialismus".

Moskva vyslovovala své znepokojení již v počátečních stadiích Pražského jara, neboť ji prý znepokojovala aktivita kritiků, kteří, dle jejího mínění, „kromě zdůrazňování správných demokratických metod požadují změnu principů" a „otevřeně či skrytě sledují antisocialistické a antisovětské cíle". Pro brežněvovské vedení byly přijatelné jen kosmetické změny, provedené navíc kabinetním způsobem, které by vedly k odchodu některých zkompromitovaných politiků z předsednictva ÚV KSČ. Rozhodně se však stavělo proti tomu, aby takové změny probíhaly pod tlakem veřejnosti a dokonce ohrožovaly mocenský monopol komunistické strany.

O vývoji událostí v Československu informovali politbyro a sekretariát ÚV KSSS, především tajemník ústředního výboru Konstantin F. Katušev a Konstantin V. Rusakov, vedoucí oddělení ústředního výboru pro vztahy s vládnoucími komunistickými stranami. Rusakov měl za sebou stalinskou školu a důvěrně znal názory členů politbyra. Jednoznačně zastával názor, že Dubček a další protagonisté Pražského jara usilují o kontrarevoluční převrat, „návrat ke kapitalismu" a o opuštění Varšavské smlouvy. Zdá se, že Katušev zastával poněkud méně ortodoxní názory, ale v politickém byru měl slabé pozice. Oddělení ÚV KSSS pro vztahy se západními komunistickými stranami sice informovalo politbyro o jejich odmítavých postojích k sovětskému nátlaku na Československo, ale na tuto informaci nebyl brán ohled.

První varování, že sovětské, polské a východoněmecké vedení berou vývoj v Československu vážně, přišlo na schůzce východoevropských komunistických stran v Drážďanech 23. března 1968 (KS Rumunska se nezúčastnila). Dubček byl vystaven nátlaku a požadavkům, aby vysvětlil, kam vlastně

hodlá „dovést svoji zem". Přítomnost velkého počtu sovětských důstojníků mu pak vysvětlili tím, že se „mohou hodit při řešení československého problému". Drážďanská schůzka tak zahájila sérii jednání, na nichž Moskva a její spojenci vykonávali na československé představitele stále větší nátlak. Její vlastní činitelé měli rozdělené role. Na pozdějších rozhovorech v Čierné nad Tisou v červenci 1968, např. ideolog Suslov varoval před ideologickým chaosem v československých sdělovacích prostředcích, předseda sovětských odborů Šelepin kritizoval odmítnutí československých soudruhů podílet se na „vzdělávání mas", Pjotr Šelest, první tajemník Komunistické strany Ukrajiny a jeden z největších zastánců intervence, poukazoval na negativní vliv Pražského jara na nacionální situaci na Ukrajině a na „zakarpatský separatismus". Sovětská delegace současně stále více podtrhovala strategický význam Československa a jeho geopolitického postavení v rámci sovětského bloku a Kosygin proto zdůrazňoval: „Pochopte, že vaše západní hranice je také svým způsobem i naší hranicí." Brežněvovské vedení tudíž hledělo na situaci v Československu zcela v souladu s politickým schematismem, který rozhodně odmítal jakékoliv nové modely socialismu, tím spíše takové, který by znamenaly posílení demokracie. Svoji podstatnou roli zde hrály obavy z vlivu Pražského jara na obyvatelstvo Sovětského svazu a jeho satelitů, ale také strategické ohledy.

Jedním z nejdůležitějších nástrojů nátlaku Moskvy na Prahu byly protahované štábní hry a manévry Varšavské smlouvy „Šumava", které se konaly na československém území již od května 1968. Intenzita manévrů narůstala především v těch okamžicích, kdy se v československém vedení očekávaly střety mezi reformátory a konzervativci. Současně si sovětská armáda vytvářela podmínky i pro případnou intervenci. K nátlakovým prostředkům patřilo také stálé přímé vměšování sovětské strany do činnosti nejvyšších československých státních a stranických orgánů. Probíhalo podle jednoduchého schématu. Členové předsednictva ÚV KSČ dostávali příslušné materiály k otázkám, o nichž se mělo jednat, několik dnů před zasedáním. Vasil Biľak spolu s ostatními konzervativci s nimi okamžitě seznamovali sovětské velvyslanectví, a proto ještě před zasedáním předsednictva či ústředního výboru přicházela pravidelně intervence Moskvy, ať již v podobě poselství nebo telefonátu samotného Brežněva. Nedílnou součástí sovětských kalkulací byly zprvu představy, že v Praze dojde k převratu, kterým se chopí moci konzervativci. V létě 1968 tyto naděje však vystřídaly silné obavy, že na československé politické scéně dojde k dalším posunům, kdy Dubček a další reformátoři budou odsunuti do pozadí druhou, ještě radikálnější vlnou. Ta by poté v Československu plně restaurovala „buržoazní pořádky".

Likvidace „československé krize" vedla k posunům v poměru sil v sovětském vedení, k posílení Brežněvových pozic a jeho „vyčlenění" jako muže

číslo 1 v sovětském vedení. Současná ruská historiografie však na rozdíl od většiny západních prací zastává názor, že sovětské vedení tehdy nebylo rozděleno na „jestřáby" a „holubice". Spíše podtrhuje, že stálé oddalování vojenského zásahu vyplývalo z váhání samotného Brežněva, který měl v této záležitosti rozhodující slovo a z titulu své funkce ostatně i poslední slovo ve vztazích s vládnoucími komunistickými stranami. Jeho postup byl postupem nikdy neriskujícího aparátčíka. Brežněv se prý od samého počátku krize klonil k silovému řešení, ale zcela evidentně hledal spojence, plný konsensus v politbyru a impuls k akci. Na zasedáních politbyra se stále vracel k posuzování vývoje v Československu a k formulování dalšího postupu. Politbyro bylo prý jednotné v základní otázce, tj. nutnosti vojenské intervence, jistá názorová členitost se projevovala jen v dílčích otázkách.

K důležitým faktorům, které působily ve prospěch silového řešení, náležel i stálý tlak sousedních států, NDR a Polska. Předsedové jejich komunistických stran, Ulbricht a Gomułka, se oprávněně obávali vlivu československého reformismu na obyvatelstvo jejich zemí a soustavně požadovali ostrý postup a urychlené řešení krize. Gomułka a zvláště Ulbricht zastávali v této věci striktně „třídní a internacionální" postoje a vyslovovali se nezřídka ostřeji než vlastní sovětské vedení. Bulharský Živkov znal dobře Brežněvovy názory a plně se jim podřizoval, Kádár v prvních fázích s Pražským jarem spíše sympatizoval a nesouhlasil s vojenskou intervencí, v srpnu se k této variantě již přiklonil částečně pod sovětským nátlakem, částečně i proto, že československý vývoj mohl zpochybňovat stabilitu maďarského systému, dosaženou násilným potlačením povstání v roce 1956.

Příprava intervence Varšavské smlouvy probíhala již od května 1968. Bylo k ní využito zmíněné série vojenských cvičení, v pohraničních oblastech se soustřeďovala vojska, připravovaly se plány apod. Konečné rozhodnutí padlo za jednání pěti nejvyšších představitelů komunistických stran 18. srpna 1968 v Moskvě. K volbě termínu nepochybně přispělo urychlené svolání sjezdu KS Slovenska a stanovení data konání sjezdu KSČ na 9. září. Moskva a její satelité považovali za jisté, že právě na těchto sjezdech zvítězí radikální reformátoři a že „prosovětské síly" v KSČ budou smeteny. Intervence měla být „chirurgickým řezem" k odstranění těch představitelů československé politiky, kteří „ztratili spojenců důvěru svých spojenců". Předpokládalo se, že v samotném předsednictvu ÚV KSČ dojde k převratu a moci se chopí „zdravé síly", za které Moskva pokládala ortodoxní, promoskevské komunisty. Vzhledem k tomu, že Spojené státy (zaangažované plně ve Vietnamu) a západní Evropa považovaly celou záležitost v podstatě za vnitřní problém sovětského bloku, nebyl na jejich postoj a možné reakce brán větší zřetel. Samotná invaze vojsk pěti států Varšavské smlouvy (SSSR, NDR, Polska, Maďarska a Bulharska) zahájená 21. srpna 1968 byla náhlá, masivní

a rychlá a nesetkala se v odporem. Pasivní odpor byl však z morálního hlediska velmi účinný.

Výsledky sovětské intervence byly smíšené. Úspěšná vojenská kampaň obnovila plnou sovětskou vojenskou i politickou kontrolu nad zemí a umožnila nástup tzv. normalizace, i když se zprvu zdálo, že zásah zcela nesplnil očekávané cíle, neboť se moci v Československu nechopily tzv. zdravé síly v KSČ. V návaznosti na intervenci byly pod sovětským tlakem zastaveny také tendence k liberalizaci a reformy i v jiných zemích bloku. Na druhé straně měla krátkodobé a dlouhodobé kontraproduktivní důsledky. Morální dopad je těžko kvantifikovatelný, intervence však zničila i zbytky víry v Sovětský svaz a socialismus a odpor vůči ní dal mj. silný impuls pro rozmach disidentského hnutí v samotném Sovětském svazu. Vytvořila sice předpoklady k prosazení dočasného obratu ke konzervativismu a ideologické protireformaci a unifikaci bloku, na straně druhé vyvolala ostré odsouzení a kritiku Jugoslávie a Rumunska, které se obávaly, že by mohly být dalšími položkami na sovětském seznamu. Intervenci sice odsoudila většina západních komunistických stran, přesto však oslabila jejich vnitropolitické postavení a podporu u veřejnosti. Intervence také silně narušila pečlivě propagovaný obraz Sovětského svazu jako odpovědné a umírněné mocnosti a ukázala, že svoji sféru vlivu považuje za absolutní a nenarušitelné dominium. Plně se tak opět potvrdilo, že základní podmínkou pro výraznější změny ve státech sovětského bloku je jen radikální změna v samotném Sovětském svazu.

Sovětský svaz odůvodňoval intervenci v Československu tzv. Brežněvovou doktrínou. Toto označení bylo ovšem dílem západních novinářů a sovětologů. Její základní principy byly zformulovány v sovětském listu *Pravda* v září 1968. Následovně pak byly zahrnuty do Československo-sovětské spojenecké smlouvy z roku 1970 a o rok později byly na 24. sjezdu KSSS formálně vyhlášeny za jeden za základních principů sovětské zahraniční politiky a základ vztahů k satelitním státům pro příštích asi 15 let. Doktrína vycházela z teze, že zájmy socialismu a vztahy mezi socialistickými státy jsou primární a mají prioritu před jejich vztahy s ostatními státy. Především však dávala „státům socialistického společenství" nejen právo, ale přímo povinnost zasáhnout tam, kde by „vnitřní či vnější síly ohrožovaly socialismus".

Samozřejmě, že to bylo výlučně sovětské vedení, které rozhodovalo o tom, kde je či není „ohrožen socialismus". Z toho vyplývalo, že doktrína odmítla jakoukoliv platnost „buržoazního" mezinárodního práva pro vztahy mezi státy bloku. Zdůraznila naopak jejich výlučnost, ale současně požadovala bezprecedentní stupeň jejich „jednoty". Připravenost Sovětského svazu k vojenskému zásahu tam, kde byla podle jeho názoru ohrožena jeho dominance, nebyla ovšem nová. Sovětskou politiku koncem 60. let odlišovalo

od předchozích období otevřené kodifikování principu omezené suverenity států sovětského bloku, práva zasahovat do vnitřních záležitostí těchto zemí včetně intervence a tvrzení, že úspěchy socialismu jsou díky poměru sil nezvratitelné. Po Západu se jen požadovalo, aby tuto skutečnost uznal.

Po vytyčení limitů autonomie východoevropských zemí a praktické ukázce, že Moskva je připravena použít vojenskou sílu k jejich respektování, Brežněv, Kosygin a další iniciovali řadu kroků, které měly blok stabilizovat, upevnit a prohloubit sovětskou kontrolu nad ním. Jednalo se o posun ke komplexnějšímu přístupu, založenému na užší spolupráci a integraci všech států bloku ve všech sférách, vojensko-politické, ekonomické a ideologické. Takto unifikovaný blok měl být prostorem dalšího pohybu pro státy bloku. Hlavními nástroji byla Varšavská smlouva a Rada vzájemné hospodářské pomoci. Podstatně složitější než koordinace postojů a postupů na zahraničně politickém poli byla snaha o výrazné prohloubení ekonomické integrace bloku a aktivizace RVHP. Na přelomu 60. a 70. let byla proto přijata řada multilaterálních projektů, posílena koordinace plánování, zaváděny cílové programy apod. Došlo také k oživení a posílení úlohy Varšavské smlouvy. Několik jejich nových orgánů mělo zajistit větší integraci ve vojensko-bezpečnostní sféře a zvýšenou sovětskou kontrolu nad armádami států bloku. Neméně důležitý byl důraz kladený na ideologickou soudržnost a uniformitu, která byla zajišťována pravidelnými konferencemi tajemníků komunistických stran pro ideologii.

Paternalistickou povahu vztahů Moskvy k jednotlivým státům bloku skvěle demonstrovala pověstná rituální setkání Brežněva s předáky východoevropských států a dalších satelitů každé léto na Krymu. Jednalo se o neformální setkání a jednání nejvyšších představitelů, která byla důležitá, neboť na nich Brežněv „předával" jednotlivým předákům své názory, hodnocení a politickou linii. Důraz na prohloubení všestranné integrace sovětského bloku měl z pohledu Moskvy obnovit jeho soudržnost, která byla těžce narušená v 60. letech, a zabránit opakování takových událostí, k jakým došlo v Československu roku 1968. V zahraničně politické sféře, kde se právě od přelomu 60. a 70. let rozvíjela politika uvolnění (*détente*), pak bylo nutné, aby do ní blok vstoupil jednotný. Jestliže musel vystupovat jako protiváha Západu, nemohl být „náchylný" k negativním jevům, doprovázejícím uvolnění. Imunitu vůči nim tím však nezískal.

SATELITY

Maďarsko: revoluce proti komunismu (1953–1956)

Rákosi versus Nagy

Na počátku 50. let se mohlo se zdát, že Rákosiho vláda zpracovala maďarskou společnost způsobem, který neskýtal naději na změnu poměrů, ale přesto se postupně objevovaly náznaky, že lidé nerezignovali. Od jara 1951, kdy se některé potraviny znovu dostávaly pouze na přídělové lístky, začaly propukat dělnické stávky a proletariát – sociální báze komunistů – se měnil v rezervoár nespokojenosti s režimem. Podobným způsobem reagovali rolníci, jejichž vyčerpání kolektivizací a povinnými odvodů na první pohled změnilo venkov v pasivní prostředí, a také inteligence, která jakoby ztratila schopnost odporu nebo jen kritické reflexe poměrů. Zdánlivě pacifikovaný národ však zanedlouho dostal příležitost projevit své autentické cítění.

Destalinizace v Maďarsku po roce 1953 svým způsobem kopírovala moskevské reálie: na jedné probíhal straně boj o moc mezi Stalinovými nástupci, jehož průběh a výsledky pečlivě sledovalo místní politbyro, na druhé straně rostoucí snaha nové garnitury odlišit se od mrtvého vůdce vyvolávala nejistotu „malých Stalinů" o osud jejich i režimu. Maďarské reakce na vývoj v Moskvě byly zpočátku jakoby rozpačité, nepřipomínaly ani východoněmecké povstání, demonstrace v Československu nebo polské stávky. Trvající mlčení však znamenalo stále více plynulé houstnutí averze vůči Rákosiho režimu, který se všestranně a s příslušnou brutalitou snažil plnit sovětské direktivy nejlépe ze všech satelitních zemí. Kumulace nenávisti však poté, co se jí otevřel prostor, vyvolala změny, které svým radikalismem i hloubkou ostatní satelity předehnaly.

K prvnímu ostrému konfliktu uvnitř Maďarské dělnické strany (MDS) došlo na zasedání jejího ústředního výboru 27.–28. června 1953, kdy se dosud dominantní čtyřka (Farkas, Gerő, Rákosi a Révai) stala objektem kritiky za předchozí styl vlády, hlavně pak za zneužívání státní bezpečnosti. Výsledkem jednání byla rezoluce, odsuzující dosavadní politiku v Maďarska (publikována až po zahájení sovětské přestavby) a obviňující stávající stranické a státní vedení ze sektářství, jehož produktem byla násilná industrializace, kolektivizace, zvůle bezpečnostních orgánů (ÁVH). To vše mělo poškodit národ a vytvořit propast nedůvěry mezi společností a stranou. Osobní zodpovědnost byla připsána Rákosimu, zvláště pak za vytvoření kultu osobnosti a neomezené disponování ÁVH. Kritika byla velmi ostrá, avšak tolik připomínající podobná vystoupení v dalších zemích bloku, že nemohla zapřít svůj inspirační zdroj. Navíc odsudek ze strany lidí, kteří s obviňovanými je-

jich moc sdíleli a na jejím vykonávání se podíleli, ne-li na počátku 50. let, pak alespoň v prvních letech po 2. světové válce, naznačoval skutečný záměr těchto aktivit – zamezit vzniku nálad, které by ohrozily nejen stalinskou garnituru, ale režim vůbec.

Taktika, která přinesla úspěch Chruščovovi po fyzické likvidaci Beriji a politické eliminaci dalších jeho oponentů, se však nehodila zvláště do středoevropských poměrů. Na rozdíl od Sovětského svazu, kde režim měl za sebou již bezmála čtyřicet let působení, byl maďarský stalinismus přes veškerou svou snahu neusazeným systémem, obtíženým nejen vlastní brutalitou, ale z vnitřního maďarského pohledu i nespojitostí s domácím podložím a jeho tradicí. Pro historicky neusazený systém představoval jakýkoliv pohyb mimo jeho rámec nepředvídatelné nebezpečí, vyvolávající lavinový efekt, u něhož však nebylo možné odhadnout, o kterou historickou vrstvu se zastaví. Navíc toto zastavení nemuselo mít nutně souvislost s jakýmkoliv levicovým konceptem politiky, mohlo oživit politické koncepce válečného nebo meziválečného období či se mohlo obrátit k západnímu světu.

Letní zasedání ÚV MDS v roce 1953 bylo počátkem takové laviny. Po ostré kritice odstoupil 4. července Matyás Rákosi z funkce premiéra, v níž jej se sovětskou podporou nahradil Imre Nagy. Nový předseda vlády svou kariéru zahájil proklamací politiky „nového kursu". Nezaměřil se již tolik na kritiku odstupujícího Rákosiho, ale spíše se snažil nastínit, čím se jeho politika bude odlišovat od starého stalinismu: odstranění disproporcí hospodářského systému, náprava škod, způsobených násilnou industrializací a kolektivizací, sociální a spotřební orientace, ukončení policejní zvůle, právní stát, tolerance vůči církvím – vše stále v rámci jakéhosi návratu ke 40. letům. Nagyův projev se natolik odlišoval svou formou, ale i obsahem od všeho, co do té doby zaznívalo z oficiálních médií, že vzbudil mimořádnou pozornost nejen v samotném Maďarsku, ale i v zahraničí.

S Nagyovým projevem však stalinismus nezmizel. Jeho protagonisté v čele s Rákosim již několik dní po vystoupení nového premiéra „nový kurs" napadli s tím, že k žádným podstatným změnám nedojde. Tento protiútok odstartoval vnitrostranické půtky, které trvaly takřka tři roky. Proti novému muži stál především stranický a mocenský aparát, v jeho prospěch vypovídala rostoucí podpora obyvatelstva, které si získával částečnou nápravou deformované ekonomiky (viditelné zvýšení životní úrovně, větší nabídka v obchodech) a odstraněním teroru ÁVH. Původně úzký vnitrostranický konflikt se posouval na stále širší společenskou bázi a také spektrum úvah o dalším vývoji se rozšířilo z původního záměru destalinizace na úvahy, zahrnující výše zmíněné možnosti „návratů" ke starším vrstvám nebo hledání inspirace u „sousedů" na západě.

Existující možnosti vývoje, které naznačoval pohyb uvnitř MDS i mimo ni, bylo však nutné formulovat takovým způsobem, aby překročily úzký

vnitrostranický rámec a staly se trvalou součástí veřejné diskuse. To byla současně také jediná možnost, jak udržet spojení mezi premiérem Nagyem a jeho podporou ze strany obyvatelstva. Tohoto úkolu se ujali spisovatelé, straníci i nestraníci, jejichž veřejnou tribunou se stal časopis *Irodalmi Újság* (Literární noviny). Na stránkách listu se od konce léta 1953 objevovaly příspěvky významných autorů (Sándor Csoóri, István Örkény), jež nejen vítaly poselství „nového kursu", ale obsahovaly i velmi hořkou sebereflexi lidí, kteří do té doby často jako prominentní členové MDS režim spoluvytvářeli, popřípadě oslavovali. Často citovaným se stal výrok prominentního básníka László Benjámina „jsem vinen, uvěřil jsem zločinu". Radikalizace stranické

Imre Nagy (stojící) a Matyás Rákosi (sedící) v říjnu 1954

inteligence, ať již byla motivována studem nebo snahou „opustit potápějící se loď", rozhodně signalizovala destabilizaci režimu a znovu potvrzovala, jak málo stačil zakořenit. Vystoupení maďarských spisovatelů vytvořilo prostor, v němž se sbíhaly záměry nového vedení s postoji občanů v koncepci, poskytující ve svých počátcích alternativu vůči stalinskému systému a současně však zcela neopouštějící socialistickou platformu. Konsensus ohledně pokračování socialismu, byť i jiného než dosud, začalo však od počátku roku 1954 narušovat propouštění politických vězňů (nejprve bývalí komunisté, poté příslušníci dalších politických stran a nakonec i lidé, kteří případně s politikou neměli příliš mnoho nebo vůbec nic společného), i když toto pro-

pouštění probíhalo bez veřejného ohlasu, jelikož mnoho lidí zodpovědných za represe působilo ještě v politice, včetně samotného Rákosiho, který v té době odejel na delší zdravotní dovolenou do Sovětského svazu. Do veřejného dění tak vstupovali lidé, kteří po svých zkušenostech s režimem zaujímali k jeho dalšímu osudu různé postoje, sahající od snahy o reformu až po odmítnutí jakéhokoliv socialismu.

Rok 1954 probíhal ve znamení Nagyova „nového kursu" jen necelých 10 měsíců. V říjnu se totiž poměry začaly měnit. 24. října 1954 přednesl Nagy na jednání Lidové vlastenecké fronty (v roce 1953 byla obnovena pod novým názvem původní národní fronta MNFF) projev, v němž konstatoval ukončení rivality v MDS a možnost urychlení reformní politiky. Kontext tohoto vystoupení však ukazoval, že to zdaleka nebylo tak jednoduché. Ve stejné době jednala redakce ústředního orgánu strany *Szabad Nép* (Svobodný lid) o stejném problému. Většina redakce listu se postavila kriticky vůči stalinismu a své stanovisko zveřejnila, což nejprve jakoby naznačilo oslabení stranického aparátu v jeho centru, avšak skutečný stav věcí ukázala rychlá reakce na stanovisko novinářů – vyhazovy a personální obměna redakce, po níž kritiky nahradili spolehliví soudruzi. Hlavním důvodem obratu bylo především znepokojení sovětského vedení, které se obávalo nebezpečí příliš daleko sahajících reforem.

V této době se vrátil z krátké návštěvy Sovětského svazu Rákosi s vědomím posunu v moskevské politice. Sovětské stanovisko, o němž Rákosi informoval 1. prosince 1954, znovu přesunulo mocenskou rovnováhu v jeho prospěch. To se projevilo v lednu 1955 schválením rezoluce o „pravicové úchylce" a odsouzením Nagye jako jejího reprezentanta. To však byl jen počátek delší kampaně, kterou Rákosi proti Nagyově reformní politice rozpoutal a jejímž prostřednictvím se snažil vrátit vývoj před zahájení reforem. Základní teze kritiky vyjadřovala rezoluce ústředního výboru z března 1955. Očekávalo se, že Nagy, který v únoru utrpěl infarkt, provede sebekritiku a změní své postoje, nebo odejde z vlády.

Nagy však sebekritiku odmítl, což na jedné straně podpořilo jeho pozici v očích obyvatelstva, na straně druhé však zvýšilo nutnost jeho politické eliminace. Ústřední výbor MDS proto 14. dubna 1955 zbavil Nagye všech funkcí včetně členství v akademii věd a na místě premiéra jej nahradil András Hegedűs. Na konci jara tak 1955 měl Rákosi v rukou veškerou předchozí moc, a to především kvůli ochotě aparátu odvolat Nagyův „nový kurs", ale také díky sovětské podpoře. Moskva v této době, kdy byla založena Varšavská smlouva, potřebovala Maďarsko stabilní a vedené krajně loajálním člověkem. Krátce po založení paktu byla 15. května 1955 podepsána státní smlouva s Rakouskem, která předpokládala odchod sovětských vojsk z rakouského území. Navíc měly podle pařížské mírové smlouvy z roku 1947 odejít sovětské jednotky i z Maďarska a Rumunska, které do vyřešení rakouské otázky zajišťovaly volnou komunikaci mezi rakouským a sovětským územím. Moskva však z existence Varšavské smlouvy vyvodila právo na umístění svých vojenských sil na území členských zemí paktu, a tak sovětské jednotky odešly z Rakouska a zůstaly v Maďarsku, ale i v Rumunsku.

Přestože Rákosi na jaře 1955 nad Nagyem zvítězil, podcenil v delší perspektivě podstatnou skutečnost, že i přes sovětský zájem na vojenské stabilizaci nového paktu nebylo možné vrátit se k původnímu stalinismu. Jinými slovy, předchozí období reforem rozpohybovalo společnost nevratným způsobem. Kolem Nagye se začala shromažďovat skupina přátel a sympatizantů (Sándor Haraszti, Szilárd Újhelyi, József Szilágyi a další) z různých kruhů a různých povolání (mj. známý spisovatel Tibor Déry), z nichž se někteří zúčastnili zmíněné vzpoury v listu *Szabad Nép*. Tato skupina se rozrůstala a záhy začala představovat nejprve výrazné opoziční a posléze i alternativní mocenské centrum. Vzhledem k povaze režimu však tento moment představoval nesystémový prvek, který buď musel systém zničit nebo jím být zničen. Nedá se však jednoduše říct, že tato skupina byla klasickou politickou opozicí, spíše šlo o paralelní seskupení vedle komunistické strany, které se snažilo stát se touto stranou, ale v reformované podobě.

Tyto možnosti vývoje naznačila aféra s rezolucí maďarských spisovatelů na podzim 1955. Část opozičních novinářů, spojená s Nagyem, přistoupila k otevřené konfrontaci s Rákosiho vedením. Záminkou se stal jednak úřední zásah proti divadelní hře Imre Madácha *Lidská tragédie*, travestující ideu komunismu, jednak snaha omezovat uvádění hudebních děl Bély Bartóka a další zásahy moci proti kultuře. Protestní rezoluci podepsalo několik desítek spisovatelů a umělců – členů MDS. Vedení strany však celou akci označilo jako projev frakcionářství a začalo na signatáře vyvíjet nátlak, jemuž odolalo jen několik lidí, kteří poté byli označeni za reprezentanty nepřátelské politiky ve straně. V prosinci 1955 se v Budapešti sešel stranický aktiv, který v režii Rákosiho, jenž si uvědomoval souvislost rezoluce s Nagyovými aktivitami, nejen neústupné intelektuály ostrakizoval, ale také vyloučil Nagye ze strany.

Mohlo se zdát, že tím byl návrat stalinismu dovršen, ale vzápětí přišel 20. sjezd sovětských komunistů s proslulou Chruščovovou kritikou Stalina a kultu osobnosti. Jakmile se Chruščovův tajný projev dostal do oběhu mimo sovětské prostředí, zhroutil se renovovaný stalinismus v Maďarsku. Rákosi byl vystaven sílící kritice a útokům veřejnosti především za svou účast v politických procesech, zvláště když se v březnu bezostyšně pokusil o rehabilitaci László Rajka, jehož odsouzení a popravu vydával za provokaci, zorganizovanou Berijou a Gáborem Péterem, tehdejším ministrem státní bezpečnosti. V obavě, že personální změna nastartuje nový řetěz změn, které tentokrát půjdou dále než reformy z roku 1953, se centrální aparát MDS a Moskva za Rákosiho postavily. Vlastní MDS se však začala štěpit a vedle

stoupenců obou extrémních pólů, tj. Nagye a Rákosiho, se formovalo zatím nevýrazné centristické seskupení (János Kádár), usilující o záchranu komunismu prostřednictvím eliminace nepohodlných krajností.

Pokus o restauraci stalinismu a vzápětí jeho odsouzení na 20. sjezdu v Moskvě však zbavily MDS její inteligence. Mladí a nadšení budovatelé komunismu z prvních poválečných let, organizovaní ve Svazu pracující mládeže (*Dolgozó Ifújság Szovegsege* – DISZ) považovali stranu za nenapravitelnou instituci a začali se rozhlížet po nové politické aréně. Tou se v březnu 1956 stal Petőfiho klub, původně diskusní fórum zřízené v rámci DISZ, zaplňující se nejen nespokojenou komunistickou inteligencí, ale také představiteli mládežnických a vzdělávacích organizací prvních poválečných let. Velmi početná byla skupina absolventů tzv. Lidových univerzit, které byly založeny v roce 1945 (s cílem umožnit vzdělání dětem z dělnických a rolnických rodin) a zrušeny po procesu s L. Rajkem v roce 1949.

Odborné diskuse a umělecké pořady na jaře a v létě 1956 řešily takřka všechny problémy poválečné reality s výjimkou vztahu k SSSR a vedoucí role MDS. Rákosiho vedení sledovalo tyto události s rostoucí nevolí, ale k zásahu se odhodlalo teprve po poznaňských událostech v Polsku. Násilné potlačení polské dělnické revolty v létě 1956 poskytlo důvod pro zahájení brutální kampaně proti Petőfiho klubu, která vyvrcholila 12. července 1956 rozhodnutím politbyra MDS, podporovaným sovětským velvyslanectvím v Budapešti, zlikvidovat klub a celé hnutí kolem Nagye jako nebezpečné spiknutí.

Ve stejné době dávalo budapešťské Národní divadlo Shakespearovu hru *Richard III.* a nikdo nepochyboval, koho tyranský panovník zpodobňuje.

Do těchto plánů však znovu zasáhl sovětský faktor, tentokrát však v Rákosiho neprospěch. Chruščov, který se od roku 1955 snažil obnovit vztahy s Jugoslávií, vyhověl Titovu naléhání, aby Rákosi jako jeden z posledních zastánců protijugoslávské politiky byl zbaven moci. Normalizace sovětsko-jugoslávských vztahů však neznamenala, že by Moskva měla zájem na prosazování vlivu Bělehradu ve vnitřním uspořádání satelitních zemí. Naopak, obávala se, že jugoslávský model se stane natolik populárním, že oslabí vazby zemí bloku na Sovětský svaz. Ve snaze uspokojit Tita a současně zabránit dalšímu rozvoji spontánního společenského a politického pohybu v Maďarsku zvolil Chruščov na první pohled šalamounské řešení: 13. července 1956 přijel do Budapešti Anastas Mikojan, který oznámil Rákosimu, že podává demisi (oficiální komuniké se „zdravotním" zdůvodněním demise vyšlo až o několik dní později). Na Rákosiho místo byl pak 21. července dosazen Ernő Gerő. Nový vůdce strany již sice tolik neiritoval Bělehrad jako jeho předchůdce, takže se za Chruščovovy patronace mohli 30. září v Jaltě na neformálním schůzce sejít Gerő s Titem a 15. října 1956 pak navštívila maďarská stranická delegace Bělehrad. V samotném Maďarsku však byla výměna

pochopena jako kosmetická, na druhé straně zase Gerő rozhodně nedosahoval Rákosiho „formátu" co do odhodlání a schopnosti vypořádat se s opozicí a veřejným míněním. V rámci personálních změn, které provázely Rákosiho odchod, zesílila pozice centristů a Kádár se stal členem užšího vedení (sekretariátu) MDS.

Stranou však zůstal Nagy, považovaný za politicky jedinou únosnou osobu do vedení strany, a současně člověk, který měl poslední šanci uvést vztah mezi MDS a společností do kolejí politické evoluce. Personální obměna tak pouze prohloubila antagonismus mezi lidmi a MDS a posunovala radikalismus veřejného mínění stále dál. Časový skluz mezi schopností komunistické strany zmírnit napětí a radikalizací veřejnosti vyrážel komunistům iniciativu z rukou a nastoloval určité otázky spontánně. To se projevilo v otázce Nagyova návratu do politiky jako součásti širšího komplexu rehabilitací obětí stalinismu. Nagy byl zřejmě ochoten uskutečnit svůj návrat výměnou za jejich diskrétní provedení, ale do hry vstoupila Júlia Rajková, vdova po popraveném ministru vnitra, s požadavkem rehabilitace popraveného manžela a slavnostního pohřbu jeho ostatků. Zločiny stalinismu se tím naplno staly veřejnou záležitostí stejně tak jako rehabilitace a pohřby jeho obětí, i když je organizovali lidé, kteří byli jejich původci. Dosavadní styl soupeření o moc tak na podzim 1956 vyvrcholil a jeho těžiště se začalo převažovat ve prospěch Nagyových přívrženců.

Revoluce

Rajkův pohřeb v říjnu 1956 nevyvolal zlom ve vakuu, ale posloužil jako jeden z katalyzátorů pozdějších událostí, jejichž dosah si zřejmě zpočátku neuvědomovali ani jejich aktéři. Stalinisté byli přesvědčeni, že Moskvou iniciovaná personální změna postačí k uklidnění situace, opozice doufala v evoluční reformu socialismu, jehož ideální tvar spatřovala v kombinaci některých trendů druhé poloviny 40. let a republikánského experimentu po první světové válce. V říjnu 1956 do dění vstoupil znovu polský faktor, když Gomułka po nástupu do vedení země obhájil svou osobní pozici, a to i proti sovětskému nátlaku. Maďarské společnosti tak polské události naznačily možnost analogické akce. Jejím předznamenáním se staly události v Segedínu, kde studenti místní univerzity vystoupili s řadou sociálních i politických požadavků, z nichž nejzásadnější se týkal obnovení činnosti Svazu maďarských studentských organizací (*Magyar Egyetemista es Fóiskolai Egyeseletek Szovetsege* – MEFESZ), který působil v prvních letech po válce jako volné sdružení antifašistických studentských iniciativ. Studentská akce vyrostla z podhoubí připraveného Petőfiho klubem, ale záhy překročila rámec jeho činnosti. Programově přesáhla dosavadní teoretické úvahy o změně režimu

a přešla k praktickým krokům (rozesílání rezolucí a manifestů), jež znamenaly opuštění dosud přípustného oficiálního rámce a ustavení autonomní politické síly.

Kolem 20. října 1956 se studentská shromáždění odehrávala již na všech maďarských univerzitách a v jejich průběhu se především politické požadavky stále radikalizovaly. Všeobecné studentské shromáždění na budapešťském vysokém učení technickém 22. října pak bylo tím zlomem, který politický vývoj, dosud uvažovaný v rámci systému, přenesl za jeho hranice. Postuláty, formulované dosud Nagyovými stoupenci (nový sjezd strany, personální změny), začaly dramaticky rychle doplňovat úvahy o multipartijním systému, svobodných volbách, občanských právech, sovětských jednotkách v Maďarsku. Ve snaze rozšířit své názory po celé zemi se studentská delegace obrátila na státní rozhlas, jehož vedení je však odmítlo vysílat. To vedlo ke svolání velké demonstrace, která se měla sejít 23. října pod hesly podpory polských reforem a jejich uplatnění v Maďarsku.

Režim nebyl příliš připraven: jedna část vedení (Kádár, Gerő) byla mimo Maďarsko, druhá (Révai, Marosán) vyhrožovala střelbou, další (komunistický svaz mládeže) byla ochotná demonstraci podpořit vlastní přítomností. Chaotický postup komunistického vedení dokumentoval ztrátu kontroly nad děním: v deset hodin dopoledne oznámil rozhlas konání manifestace na podporu polských reforem, krátce před jednou hodinou se vysílala zpráva, podle níž ministerstvo vnitra akci zakázalo, před půl třetí odpoledne byl zákaz odvolán. To však hlavní dění probíhalo již mimo dosah rozhlasových relací.

Manifestace, která se začala scházet v dopoledních hodinách, se záhy rozrostla na desítky tisíc osob a reformní hesla se prolínala s protivládními a protisovětskými výpady, k jejichž posílení přispěl i Gerő svým ostrým večerním vystoupením v rozhlase, které odsoudilo probíhající manifestaci jako projev nacionalismu a její účastníky, mezi nimiž bylo množství komunistů a radikální mládeže, označilo za lůzu. Dav se pohnul směrem k parlamentu, kde jeho počet dosáhl dvou set tisíc lidí. Ani Nagy, který přibyl do Budapešti (z vinobraní) teprve ráno osudného dne, ještě sám nedoceňoval, co se ve skutečnosti děje. Když večer vystoupil s projevem k demonstrantům, vyvolal zklamání již oslovením „soudruzi". Rozčarování se prohloubilo po výzvách k disciplíně a rozchodu a nasměrování energie lidí k prosazení jeho vládního programu z roku 1953. Manifestace před parlamentem skončila, ale pokračovala na jiných místech Budapešti. Lidé také zaútočili na symboly režimu. Po rozbití Stalinova pomníku se dav soustředil u budovy rozhlasu, kde se již po celý den hromadili lidé a domáhali se vysílání studentských požadavků. Tam také padly první výstřely ze strany vládních obránců rozhlasu. Dav zaútočil, vyzbrojen puškami, které sebral z vojenských kasáren a vojákům, vyslaným na obranu rozhlasu. Skončilo období manifestací, začalo ozbrojené povstání.

Politbyro MDS ztratilo možnost řešit napjatou situaci vlastními prostředky a pokoušelo se získat sovětskou podporu. Již v průběhu 23. října žádal Gerő sovětského velvyslance v Budapešti Jurije Andropova o pomoc a později se se stejnou žádostí obrátil na Chruščova, který však s ohledem na polské záležitosti na vojenský zásah v Maďarsku nebyl připraven. Teprve po Andropovově ujištění, že situace je skutečně kritická, souhlasil s intervenčním řešením. Povzbuzena sovětským příslibem podpory se MDS v této době snažila politické hnutí regulovat a za dané situace ochotně souhlasila

Rozbití Stalinova pomníku během maďarské revoluce

i s Nagyovým podílem na uklidnění situace. Nagy vstoupil do politbyra, stal se premiérem, pouze ve funkci prvního tajemníka strany na sovětské přání zůstal E.Gerő. Obměněné vedení MDS vydalo 24. října 1956 komuniké k událostem, které reprodukovalo postoj z prvního dne. Revolta byla označena za dílo kontrarevolučních a fašistických sil a ke zklidnění situace byl vyhlášen výjimečný stav, zákaz shromažďování a měly být zřízeny vojenské tribunály k souzení povstaleckých aktivit. Komuniké také přiznalo žádost o sovětskou pomoc, ale uvedlo i personální změny v politbyru, které opusti-

li J. Révai a ministr vnitra László Piros, jež nahradili již zmínění I. Nagy, dále Ferenc Donáth a Géza Losonczy, členové vnitrostranické opozice.

Vzhledem k souběhu personálních změn a charakteru komuniké se Nagyovo jméno ve veřejném mínění začalo spojovat s postojem politbyra, což jej na určitou dobu oddělilo od dění na ulici. Lidé na komuniké odpověděli rozsáhlou stávkou, v jejímž průběhu reformní program, odpovídající Nagyovým představám z roku 1953, ztrácel na aktuálnosti. Nagy se také podílel na vytváření skluzu mezi lidovým hnutím a politickým řízením situace, neboť se do určité doby obával radikálních kroků, aby nepodráždil Moskvu. Není vyloučeno, že k radikálnímu postupu Nagye zřejmě také naváděl Gerő, aby jej později mohl snáze zničit. Když 24. října 1956 sovětské jednotky poprvé vpadly do Maďarska a povstání proti stalinismu se změnilo v boj za nezávislost, Nagy stále váhal. Na dotaz Georgije Malenkova z 26. října 1956, jaké politické strany vstoupí do vlády, odpověděl, že nejde o klasické politické strany, ale o lidi, kteří reprezentují model lidové demokracie a s ohledem na svou nekomunistickou orientaci představují jedinou možnost, jak zachovat spojení mezi stranou a společností.

Nagyova vláda ustavila Vojenskou radu pro boj s povstalci a koordinaci společných akcí se sovětskými vojsky. To se však nakonec týkalo jen vybraných oddílů ministerstva vnitra, protože na pravidelnou armádu nebylo spolehnutí. Záhy se nicméně ukázalo, že stávající dvě divize sovětských intervenčních sil na zvládnutí situace nestačí, i když proti nim stálo maximálně deset až patnáct tisíc lidí, hlavně mládeže, ozbrojených ručními zbraněmi. Na straně povstalců stálo především bezmezné, často až fanatické odhodlání bojovat, když praktická bojová zkušenost byla přes účast mnoha profesionálních vojáků minimální. Bojovat bylo často podstatnější než uvažovat o politických důvodech boje. Naproti tomu sovětská „zkušenost" v potlačování podobných záležitostí čerpala v této době pouze z berlínského povstání, které mělo menší rozsah a Moskva počítala spíše s využitím zastrašovací než útočné vojenské síly. Z tohoto důvodu se intervenční síly rozrostly a začaly povstalce vytlačovat z obsazených lokalit, což probíhalo zhruba do 28. října.

Povstání otřáslo samotným Nagyem, který se snažil zmírnit represe příslibem, že nebudou uplatněny proti těm, kteří ve stanoveném termínu složí zbraně, přičemž se tento termín několikrát bezvýsledně posouval. Povstalci se odmítali vzdát a jejich odpor musel být zdoláván místo po místu. Tento fakt měl mimořádný politický význam – trvající odpor znemožňoval řešení problému sliby a kompromisy a naopak zesiloval šíření povstaleckých nálad po celém Maďarsku, přičemž prostý odpor se postupně měnil v nahrazování dosavadního systému zárodky samosprávy (v továrnách dělnické rady, v obcích revoluční výbory), často úměrně paralýze správního a stranického aparátu, resp. útěku nebo přizpůsobení jeho představitelů. Podle posledních údajů působilo v zemi celkem 2 100 dělnických rad, v nichž pracovalo asi

28 000 lidí. Nová lokální reprezentace se rekrutovala z mladých příznivců revoluce a ke slovu se posléze dostávali i lidé, kteří byli aktivní v politice před rokem 1948. V této době se prosazují nové vůdčí osobnosti: Attila Szigethy, předseda revolučního výboru v Győru (Ráb), József Perbíró, předseda výboru v Segedínu, Árpád Brusznayi, výbor ve Veszprému.

Před Nagyem stanulo dilema: buď mohl jít s MDS a Moskvou proti revoluci nebo v čele revoluce proti MDS a Moskvě. Stalinisté byli přitom schopni uvažovat pouze v duchu násilné odvety, což vedlo 25. října ke střelbě do demonstrace před parlamentem a desítkám zabitých a raněných. Teror, ať již v Budapešti nebo mimo ni, stabilizaci nepřinášel, namísto ní rostla vzájemná nenávist. Bylo nutné najít politické řešení, ale to se již nemohlo pohybovat na úrovni programu roku 1953, muselo přihlížet k novým faktům, které přineslo povstání, a Nagy byl nucen k postupu, jímž překračoval svůj vlastní stín komunisty.

První kroky učinil již 24. října na jednáních se Suslovem a Mikojanem, s nimiž byla dohodnuta změna stranického vedení: E. Gerő byl nahrazen J. Kádárem, ale stoupenci staré linie nadále zůstávali ve vedení MDS, čili veřejnost tyto změny vnímala jako nepodstatné. Nagy se musel vyrovnat s tím, že jeho jméno bylo spojeno s „kontrarevolučním" výkladem povstání a napomohli mu k tomu Donáth a Losonczy, kteří se do té doby zúčastňovali jednání politbyra pouze písemně. Jejich přičiněním padl na zasedání ústředního výboru 26. října 1956 návrh na uznání „kontrarevoluce" za demokratické národní hnutí, ale neprošel. Znovu zapůsobil tlak veřejnosti, když po nesčetných jednáních s nejrůznějšími delegacemi Nagy udělal zásadní krok k lidem – uvědomil si, že bez respektování jejich hlasu není situace řešitelná. Výsledkem byly první ústupky vlády vůči povstalcům: neustále se posouval termín složení zbraní, zatčení povstalci nebyli předáváni vojenským tribunálům, nové revoluční organizace začaly být uznávány jako legální. Tento posun způsobil rozpad stávající mocenské garnitury, když iniciativa přešla do rukou nové vlády, sestavované ve dnech 25.–27. října.

Kolem 26. října se oficiální vedení státu rozštěpilo ohledně způsobu řešení krize. Vojenská rada se pokusila prosadit masový útok sovětské armády na nejdůležitější body odporu a zavedení vojenské diktatury, což umírnění politici v čele s Nagyem zamítli. V čele vlády zůstal Nagy, dále se v ní objevili předválečni komunisté, perzekvovaní za Rákosiho, bývalý prezident Zoltán Tildy a ze sovětského vězení propuštěný Béla Kovács. Rozhodující zlom nastal v noci z 27. na 28. října, kdy Nagy vystoupil s návrhem na uzavření příměří a zahájení jednání s povstalci, současně požadoval stažení sovětských jednotek a oddílů ministerstva vnitra. Jeho návrh podpořila většina politbyra, souhlasili s ním i sovětští emisaři Mikojan a Suslov, pobývající v Maďarsku od 24. do 31. října, kterým bylo jasné, že stávající vojenský kontingent nemůže na vývoji nic změnit.

Návrh vstoupil v platnost 28. října, kdy Nagyovo rozhlasové vystoupení poprvé oficiálně označilo povstání za masové demokratické hnutí a deklarovalo ochotu vlády jednat o požadavcích povstalců. Vojenská rada byla rozpuštěna, stejně jako státní bezpečnosti, pořádková služba přešla na policii a armádní jednotky (sympatizující s revolucí) zůstaly na místě v podobě nově zřízené Národní gardy. Boje skončily, ale ne na dlouho. Navíc i po ukončení vojenského konfliktu probíhaly střety se stoupenci stalinismu, z nichž velký ohlas vyvolaly budapešťské události ze 30. října 1956, kdy při prohledávání budovy městského výboru MDS došlo k přestřelce mezi některými povstaleckými jednotkami a příslušníky státní bezpečnosti ÁVH, která skončila jejich lynčováním a mrzačením mrtvých těl, což následně odsoudila vedoucí špička povstání.

V revoluci se fatálně projevil časový posun mezi změnami, které bylo nutné udělat, a změnami, které byly možné. V době uzavření příměří ty požadavky, které zazněly před rozpoutáním povstání, tvořily již jen minimální program, a lidé o ně neměli zájem. Autonomie společnosti se řetězila geometrickou řadou. Vedle Budapešti se do pohybu dala i další města (Debrecín) a venkov, dále docházelo ke spontánnímu odstraňování symbolů režimu. Nové a nové požadavky již nesměřovaly ani k modelu lidové demokracie druhé poloviny 40. let. Veřejnost požadovala řádný parlamentní systém, ale také stažení sovětských vojsk z Maďarska, vystoupení z Varšavské smlouvy a deklaraci maďarské neutrality. Vláda se stále orientovala na poválečný model, avšak v podobě středolevé koalice, nezahrnující její pravou opozici (Strana nezávislosti a Demokratická lidová strana), které několik dní října 1956 nemohlo stačit na rekonstrukci. Ani sociální demokracie, ačkoliv jí to bylo nabídnuto, nebyla ve stavu plně se zapojit do politického dění. Nemalou roli sehrávaly dělnické rady jako výraz přímé demokracie, žádající zapojení do demokratické rekonstrukce ve snaze protáhnout její vliv i na podnikovou úroveň. Z těchto důvodů se politika za revoluce formovala spíše mimo klasické politické strany.

Utváření tohoto typu politického spektra provázely obavy z narušení jednoty národa v kritické situaci rozrůstáním politických stran, což vedlo k rozhodnutí formovat vládu široké koalice. Rekonstrukce a současná konsolidace tak představovaly výrazný rys dění na přelomu října a listopadu. 28. října 1956 se pod egidou Revolučního výboru maďarské inteligence (*Magyar Ertelmiseg Forradalmi Bizottsága* – MEFB) sjednotily organizace univerzitních studentů, spisovatelů, Petőfiho klubu a lidových univerzit, o dva dny později byl vytvořen Revoluční výbor obrany, koordinující jednotky Národní gardy, dobrovolnické sbory, jejichž velením byl pověřen generál Béla Király. Došlo k čistkám velitelského sboru v armádě. Téhož dne byla rozpuštěna MDS a ustavila se pod novým názvem jako Maďarská socialistická dělnická strana (MSDS; *Magyar Szocialista Munkáspárt* – MSM). Do jejího čela se postavili

Imre Nagy, Zoltán Szántó, György Lukács, Ferenc Donáth, Géza Losonczy, Sándor Kopácsi a János Kádár. Postupně se obnovovala činnost předválečných politických organizací a stran, jejichž konzervativní část získala podporu kardinála Mindszentyho po jeho propuštění z vězení 3. listopadu.

V období listopadu se maďarská politika formovala v rámci čtyř proudů, které se aktivně podílely na revoluci. Reformně socialistický proud soustřeďoval příznivce premiéra Nagye, národně demokratický směr zahrnoval nekomunistické politiky vládní koalice druhé poloviny 40. let, křesťansko konzervativní orientace kolem kardinála Mindszentyho upírala pohled k některým meziválečným inspiracím a konečně extrémní pravice s účastí bývalých nyilásiovců byla zastoupena především mezi pouličními bojůvkami. Mimo revoluci pak stály zbytky poststalinských a prosovětských skupin.

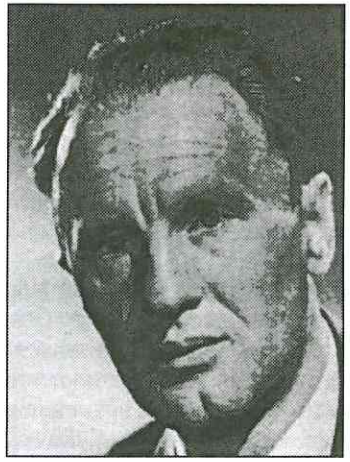

János Kádár v 50. letech

Delenda est Budapest

Rozvoj politické aktivity, zhuštěný do velmi krátkého času, vedl často k neochotě stran a hnutí vyhovět požadavku jednotné podpory vlády. Tento problém se stal akutním na samotném konci října, kdy vešlo ve známost, že bylo zastaveno stahování sovětských vojsk a že k Budapešti jsou naopak dopravovány nové jednotky. Nagyova vláda se snažila nebezpečí druhé intervence čelit právě vnitřní konsolidací a stabilizací, což mělo směrem k Moskvě naznačovat, že má situaci v rukou. Sovětský velvyslanec v Budapešti Andropov se ale vykrucoval nebo ujišťoval, že nejde o přípravu k potlačení revoluce. Za této situace se Nagy rozhodl vsadit vše na jednu kartu a 1. listopadu 1956 oznámil, že Maďarsko vystupuje z Varšavské smlouvy

(jejíž principy narušila první sovětská intervence) a stává se neutrální zemí (toto prohlášení přišlo v době, kdy se sovětské jednotky měly začít stahovat z Maďarska). Následovala výzva k OSN o uznání neutrality a vládní expozé, v němž premiér vyjádřil maďarskou vůli žít v přátelských vztazích se svými sousedy včetně Sovětského svazu. Ve vyhrocené situaci, kdy bylo možné buď kapitulovat nebo se pokusit dovést revoluci do konce, se Nagy rozhodl pro druhou možnost přesvědčen, že verbální podpora ze Západu a sympatie ze strany Polska a Jugoslávie vytvoří protiváhu sovětského tlaku a že oficiální proklamace neutrality a apel k OSN budou tvořit dostatečnou ochranu.

Vyhlášení neutrality však mělo zcela opačný efekt. Západní politika nesměřovala k podněcování vzpoury, která by vyvrcholila osamostatněním části sovětského bloku, jak si to sami Maďaři vykládali. 27. října to jasně prohlásil státní tajemník USA J. F. Dulles a o dva dny později to potvrdil Charles Bohlen, americký velvyslanec v Budapešti. Polská podpora závisela na výsledku maďarsko-sovětské konfrontace a vývoji maďarských požadavků. Do 1. listopadu Gomułka podporoval Nagye, po vyhlášení neutrality svou podporu stáhl. Jugoslávské sympatie končily tam, kde se maďarský vnitřní vývoj odchýlil od původních inspirací modelem samosprávy k „buržoaznímu" parlamentarismu. Tito se navíc 2. listopadu sešel s Chruščovem k tajným jednáním na Brioni, kde se dohodli, že budou na Nagye vyvíjet nátlak, aby akceptoval chystanou protivládu pod vedením J. Kádára. V lednu 1957 Tito sdělil sovětskému velvyslanci v Bělehradě Nikolaji P. Firjubinovi, že maďarské události povzbudily reakční elementy v Chorvatsku a že kvůli Maďarsku nehodlá ohrozit vztahy se Sovětským svazem. Maďarsko se tím, že překročilo hned dvakrát svůj „stín" vyhlášením neutrality a opuštěním monopartijního systému, stalo nebezpečným nositelem politické infekce, která v případě úspěchu mohla ohrozit vnitřní stabilitu dalších satelitních zemí i Jugoslávie a narušit sovětskou velmocenskou prestiž.

Překročení stínu však mělo mnohem větší význam pro samotné Maďarsko, než aby zásadně změnilo vnější rámce jeho vývoje. Deklarace neutrality urychlila proces vnitřní konsolidace a návratu k normálnímu životu a sovětské lhaní ohledně vojenských záměrů povzbuzovalo naděje, že čím rychleji se uspořádá vnitřní situace, tím dříve Moskva své jednotky stáhne. 3. listopadu začal parlament dokonce projednávat konkrétní způsob jejich odchodu z Maďarska. Čím více se však věřilo v možnost reálné vnitřní suverenity, tím méně se program politické jednoty jevil jako reálný, jelikož vedle skupin, spojených s Nagyovou politikou, se začaly objevovat politické alternativy, které sahaly nejen po inspiracích lidové demokracie 40. let, ale po politických modelech starší nebo cizí provenience: lidová demokracie v Nagyově podání se měnila v minimální program revoluce, jakýsi průchod k politickému uspořádání, kombinujícímu předkomunistickou tradici se zá-

padní zkušeností. Tento trend dokládal jak nesmírný růst popularity kardinála Mindszentyho, ve 40. letech nekompromisního kritika lidové demokracie, tak radikální rekonstrukce vlády, ke které došlo 3. listopadu. Dočasné vymanění se ze sovětské kontroly, vnímané tehdy jako reálný a nezvratný fakt, zahájilo řetězovou reakci, v jejímž důsledku bylo možné dobře rozlišovat, které vrstvy poválečné politiky měly autentickou povahu a které se prosadily vlivem manipulace. Z tohoto hlediska je možné považovat maďarský podzim 1956 za určité zrcadlo, které jakoby v obráceném časovém sledu ukazovalo proces formování politických reálií po roce 1944.

V době vládní rekonstrukce se však sovětská vláda rozhodla nepřipustit trvalost maďarské neutrality. V tomto postoji ji vytrvale utvrzovali E. Gerő a velvyslanec Andropov. Rozhodnutí o likvidaci revoluce padlo na zasedání politbyra KSSS na konci října, 1. listopadu začal maršál Koněv připravovat invazní operaci pod názvem *Vichr*. Původní sovětská vojenská síla, použitá při první intervenci, zahrnovala nakonec pět divizí. Na počátku listopadu již šlo o tři armádní sbory v počtu 60 000 vojáků. O tomto rozhodnutí se dozvěděl János Kádár, který pro neutralitu hlasoval jako člen nové vlády. Náhle si však vybral opačnou cestu. Spolu s Ferencem Münnichem, ministrem vnitra, který mu sovětský názor sdělil, se uchýlili na sovětskou ambasádu a druhého dne byli dopraveni do Moskvy, kde se zúčastnili zasedání předsednictva KSSS. V Moskvě přijal Kádár roli zachránce Maďarska před kontrarevolucí a svolil stát se tvůrcem nové, Moskvou kontrolované vlády, do níž však nechtěl přijmout bývalé stalinisty. Když sovětské jednotky v noci ze 3. na 4. listopadu 1956 zahájily druhou intervenci, Kádár i Műnnich byli dopraveni do Maďarska, kde v Szolnoku v pět hodin ráno ohlásili vznik dělnicko-rolnické vlády. To zpečetilo Nagyův osud a jeho vojenská vládní delegace, vedená Ferencem Erdeiem a Pálem Maléterem, která průběžně jednala o stažení sovětských vojsk, byla zatčena.

Téže noci došlo k sovětskému útoku na Budapešť, který rozbil odpor maďarských jednotek. Ráno 4. listopadu vydal I. Nagy prohlášení k sovětské invazi a aby se vyhnul zatčení, přijal Titovu nabídku a uchýlil se pod ochranu jugoslávského velvyslanectví. Sovětský velvyslanec v Jugoslávii Firjubin ještě téhož dne odeslal ve 4.30 do Moskvy telegram, který informoval o navázání kontaktů mezi jugoslávským vicepremiérem Edvardem Kardeljem a Nagyem, tedy o zahájení plánu *Brione*. Jugoslávská strana měla jednak Nagyovi „rozmluvit" deklaraci neutrality a stylizovat odvolání její tak, že Nagy byl k tomuto kroku donucen „reakcí", jednak vyjednat Nagyovu podporu Kádárově dělnicko-rolnické vládě. Podle Nagyova životopisce Tamáse Aczéla byl prý maďarský premiér ochoten k oběma krokům, avšak jeho kolegové mu tento úmysl měli rozmluvit. Moskva byla zřejmě přesvědčená, že Nagy není protisovětsky zaměřen a že potíže s ním plynou z jeho úporné snahy o „maďarský" socialismus a z neschopnosti čelit reakčním elementům (po-

případě úsilí o taktizování). Tato zvláštní důvěra mohla být podpořena faktem, že Nagy v letech 1933–1941 pracoval pro NKVD pod krycím jménem „Voloďa" a aktivně se podílel na likvidaci některých skupin komunistických politických emigrantů na konci 30. let (sovětské dokumenty na toto téma byly uvolněny v červnu 1989). Ještě v roce 1955, kdy se Rákosi snažil Nagye odstranit z politického života, jej zřejmě sovětská strana chránila. Jisté není ani to, zda Nagy ještě v této době stále neměl sovětské občanství, které získal ve 30. letech.

Mezitím však intervence pokračovala a postup sovětských vojsk byl velmi rychlý, úměrný faktu, že proti jejich šestnácti divizím stála nepočetná a dezorganizovaná armáda, která kladla odpor spíše skupinový až individuální, zvláště silný pak v Budapešti, kde pouliční boje změnily v trosky celé městské čtvrti. 6. listopadu byla zavedena vojenská správa a stovky lidí, ať již přímo bojujících nebo členů nové administrativy, byly zatýkány a odesílány do SSSR a drženy na Ukrajině v internaci. V řadě případů končil odpor okamžitou fyzickou likvidací povstalců. O urputnosti bojů svědčí i počty obětí: na maďarské straně to bylo kolem 2 700 zabitých (sovětské prameny uvádějí až 4 000, avšak nedá se vyloučit umělé zvyšování počtu zabitých z důvodu přičtení si „zásluh") a zhruba 30 000 zraněných, na sovětské straně 669 zabitých, 1 450 zraněných a 51 nezvěstných. Na obou stranách, zvláště na maďarské, byly počty mrtvých asi ještě vyšší, jelikož řada mrtvých byla pohřbena na neznámých místech ještě v průběhu ozbrojených akcí, neúplné jsou také údaje z venkova či míst, kudy sovětská vojska postupovala od Užhorodu na Budapešť. Přímé ztráty se začaly zmenšovat poté, co bylo vojensky rozhodnuto.

Lidé rezignovali na ozbrojený odpor a snažili se zachránit útěkem z Maďarska, který byl možný do konce listopadu především díky tomu, že před-

Tab. 39 – **Migrační bilance Maďarska v letech 1944–1957**

výjezd	případ	návrat
400 000	deportace židovské populace (bez obětí holocaustu)	300 000
73 000	výměna obyvatelstva se Slovenskem	95 000
190 000	odsun maďarských Němců	0
0	návrat Maďarů z území po roce 1938	226 000
360 000	uprchlíci do Rakouska za léta 1946–1957	0
1 023 000	Celkem	621 000
Bilance - celkový úbytek		402 000

Zdroj: Ungarn, Hrsg. K. D. Grothusen, Südosteuropa-Handbuch, Band V, Göttingen 1987, s. 420

tím byla částečně zlikvidována minová pole na západní a jižní hranici a že pohraniční vojsko *de facto* přestalo existovat. Přesto i v průběhu těchto pokusů o emigraci řada lidí zahynula nebo byla zajata. Podle oficiálních, avšak utajených údajů uteklo ze země kolem 210 000 osob (zhruba 2 % obyvatelstva, což znovu oslabilo již tak slabý poválečný populační potenciál). Někteří se po ukončení revoluce začali vracet na základě amnestie, řada emigrantů však na sliby krutě doplatila.

Kruté epilogy

S úpadkem povstání se pro Moskvu stávala velmi důležitou otázka nové a stabilní mocenské garnitury. Nagy a jeho spolupracovníci již byli na jugoslávském velvyslanectví, mezitím však bylo nutné sestavit a před podrážděnou cizinou prezentovat vládu, která by legalizovala jak sovětskou invazi, tak Nagyovu eliminaci, zatím politickou. Tohoto úkolu se ujali Kádár s Műnnichem jako představitelé tzv. dělnicko-rolnické revoluční vlády, která ve spolupráci se členy předsednictva KSSS G. Malenkovem, N. Suslovem, A. Aristovem a generálem I. Serovem z KGB připravovala scénář dalšího vývoje. „Nová" vláda se ustavila 7. listopadu 1956 v čele s Kádárem, odebrala kompetence revolučním složkám správy a obnovila státní instituce. V prvním veřejném vystoupení z 11. listopadu pak Kádár konstatoval porážku revoluce s významným dovětkem, že nešlo o projev odporu vůči lidové demokracii, ale proti stalinským zločinům. Ve snaze získat alespoň minimální podporu lidí podnikal i řadu symbolických kroků, jako například oživení tradice roku 1848 v podobě uznání 15. března (počátku revoluce) jako státního svátku. Tyto kroky však ztrácely na významu ve světle následujících represí, jejichž předzvěstí se stala likvidace I. Nagye a jeho vládních kolegů.

Nagy, který se na jugoslávské velvyslanectví odebral s takřka celým vedením Maďarské socialistické dělnické strany, byl od 4. listopadu vystaven trvalému nátlaku. Budova velvyslanectví byla obklíčena a kromě personálu nesměl nikdo ven. Kádár jako vůdce dělnicko-rolnické vlády se snažil Nagye donutit k rezignaci v její prospěch, což by znamenalo konec všech ambic maďarské revoluce. Nagy i se svými stoupenci kladli těmto požadavkům odpor do té doby, než se stalo zřejmým, že jejich podpora z Bělehradu skončila. Jugoslávie se s Kádárem dohodla, že Nagy bude propuštěn po poskytnutí záruk osobní bezpečnosti, což bylo doloženo podpisem Kádára a Műnnicha, kteří obratem ruky informovali jugoslávské diplomaty, že tyto záruky nebudou dodrženy. Po opuštění budovy velvyslanectví byl Nagy i jeho kolegové 22. listopadu 1956 zadrženi, odvezeni do centra KGB v Budapešti a následujícího dne dopraveni do internace v rumunském Snagově. Po Nagyově za-

tčení zaslal Rákosi ústřednímu výboru sovětské komunistické strany dopis, v němž napsal: „Nagy je v současné době bezpochyby nejpopulárnější. Celý imperialistický tábor jej podporuje spolu s vlivnými Jugoslávci. Maďarské antisocialistické síly za ním stojí jako celek."

Sovětské jednotky sice potlačily povstání, ale revoluce ještě neskončila. Značný odpor kladly dělnické rady, které na pokusy Kádárovy garnitury o ovládnutí situace reagovaly stávkami a teprve po několika kolech jednání, represí a opět jednání, často zakončených záludným zatčením dělnických předáků, se v průběhu prosince odpor začal rozpadat. Na každý ústupek ve svůj prospěch reagovala Kádárova vláda opětovným zesílením represí, což vyvrcholilo vydáním dekretu ze 13. ledna 1957, který v podstatě všechny formy kritiky nového režimu trestal smrtí. V březnu 1957 se sice na zdech domů objevovalo heslo „v březnu začneme znovu", ale za ním již nestála žádná silná organizace. Kádárova vláda této záležitosti využila jako záminky pro preventivní represi, aby především mládeži ukázala marnost jakékoliv návaznosti na revoluci, která byla zlomením dělnického odporu definitivně zadušena.

Kádár se v době vrcholícího potlačování revoluce pokoušel o rekonstrukci vládního systému. Již v listopadu navazoval kontakty s představiteli stran Nagyovy vlády pod záminkou obnovy alespoň omezeného parlamentního života a tvrdil, že jeho politika nesměřuje k monopolizaci moci, ale k uchování politické plurality, rychlému odsunu sovětských jednotek, autentickým volbám a jednání s Nagyem, pokud ten opustí území jugoslávského velvyslanectví. Ve skutečnosti šlo o jakýsi průzkum ochoty ke „spolupráci" mezi protagonisty revoluce, jelikož ti, kteří ji odmítali, mizeli velmi rychle z veřejné scény. Skutečné záměry nové mocenské garnitury prokazoval také postoj k projektu historika Istvána Bibóa, navrhujícímu návrat k politice let 1945–1948 jako všeobecně akceptovatelnému kompromisnímu modelu, který by vyvažoval geopolitické reálie po porážce revoluce zachováním jejího protistalinského náboje. Projekt byl zamítnut, protože vláda neměla snahu řešit situaci tímto způsobem. Naopak, usilovala o plnou kontrolu. Její další kroky pak naznačilo lednové plénum ústředního výboru MSDS, které vypracovalo oficiální výklad událostí, závazný vlastně až do konce komunismu v Maďarsku: šlo o kontrarevoluci od samého počátku, ke které daly podnět zločiny a přehmaty Rákosiho kliky, spiklenecká činnost vnitrostranické opozice, oživení reakčních sil v zemi a působení imperialistických agentů. Tato interpretace byla potvrzena na lednovém setkání představitelů zemí Varšavské smlouvy v Budapešti, které Kádára vyzvalo k energické pacifikaci poměrů.

S upevňováním pozic kádárovského režimu se rychle rozbíhal smrtící mechanismus odvetných represí, který trval dlouhých sedm let. Nešlo jen o nesmyslné krvavé běsnění, nýbrž o promyšlený systém, jehož průběh od-

povídal jednotlivým fázím porevoluční konsolidace. V prvních dnech sovětské invaze byly represe součástí bojů a kolísaly mezi okamžitými popravami zajatých povstalců a jejich uvězňováním, popřípadě deportováním do sovětského vnitrozemí. Jen sovětské vojenské orgány zatkly a později maďarské polici předaly 1 326 lidí. Po prosazení „kontrarevoluční" interpretace v lednu 1957 byla represe začleněna do rozsáhlého systému zastrašování, který měl zničit poslední zbytky odporu a dát účinnou výstrahu posledním bojovníkům, stále však šlo o odvetu výrazně související se snahou zlikvidovat povstání. Teprve po Kádárově návštěvě v Moskvě v březnu 1957 rozpoutal režim pod sovětským dohledem masové represe jako politický program, který trval do jara 1959. Zatýkání postihlo desítky tisíc lidí, avšak konečné tresty zahrnovaly více uvěznění než poprav.

Od roku 1959 začaly represe slábnout početně i z hlediska tvrdosti vynášených rozsudků. Kádár se snažil, aby Maďarsko zmizelo z agendy OSN a pozornosti světové veřejnosti, a perzekuce skončily v březnu 1963 vyhlášením všeobecné amnestie. I když se tato amnestie netýkala povstalců, odsouzených k smrti za vraždu, i když lidé, propuštění z vězení, byli nadále vystaveni policejní zvůli, nemohli najít odpovídající zaměstnání a jejich situace byla velmi špatná, vše se rokem 1963 uzavřelo. V mezinárodní politice nastávalo období „budování mostů" a „koexistence systémů s rozdílným společenským zřízením" a „konvergencí" a stálé připomínání maďarského roku 1956 začínalo vadit. Po zastavení represí bylo Maďarsko v červnu 1964 přijato do mezinárodní organizace GATT, Mezinárodní banky pro rekonstrukci a rozvoj a Mezinárodního měnového fondu.

Teprve 27. května 1957, čili dva roky po založení Varšavské smlouvy a několik měsíců po porážce povstání, byla podepsána maďarsko-sovětská vojenská smlouva, regulující právní, vojenské a hospodářské aspekty pobytu sovětských jednotek v Maďarsku. Zájem na trvalé přítomnosti v této oblasti vyplýval z její strategické hodnoty: maďarský prostor byl optimálním nástupištěm pro vojenské akce na všech světových stranách, především západním a jihozápadním směrem, přitom měl bezproblémové spojení s vlastním územím Sovětského svazu. Od roku 1957 v podstatě beze změny bylo v půlkruhu jižně od Budapešti do vzdálenosti 200 kilometrů rozmístěno asi 40 vojenských posádek (zhruba 65 000 mužů) a pět polních letišť. Sovětská vojenská síla sice z tohoto prostoru nikdy nevyšla mimo hranice Varšavského paktu, ale dokázala působit také účinně jako nástroj vnitroblokové kontroly, což ještě před podpisem smlouvy ukázalo povstání 1956, po podpisu pak intervence do Československa nebo odstrašující vliv na Rumunsko a Jugoslávii.

Krutým dovětkem poražené revoluce byl proces s I. Nagyem a jeho vládou, jehož příprava probíhala v souvislosti s prosazením oficiální verze roku 1956. Vedení MSDS rozhodlo 21. prosince 1957, že Nagy bude učiněn hlavním viníkem, postaven před soud a příkladně potrestán. Obvinění bylo při-

praveno, schváleno v Moskvě (Kádárovo vedení se snažilo vyhnout osobní odpovědnosti za jeho uspořádání) a v únoru 1958 byl proces zahájen, ale po několika dnech na sovětskou žádost přerušen. Moskva se v této době připravovala na konferenci o odzbrojení a proces mohl uškodit dosažení dohody. Jistou roli hrály i ohledy na italskou vnitropolitickou situaci, kde bylo před parlamentními volbami a kde intervenoval šéf italských komunistů Togliatti (jeho skutečný postoj však již od konce října neodbíhal od sovětské interpretace – bez ohledu na Nagye považoval maďarské události za kontrarevoluci). V rámci sovětského bloku zazněl jediný hlas v Nagyův prospěch z Varšavy, kde Gomułka požadoval mírný trest.

Na únorovém jednání maďarského ústředního výboru navrhl Kádár dvě alternativy: buď pokračovat v procesu a vynést mírný rozsudek, nebo proces odložit a „příkladně" trestat. Pod jeho osobním tlakem však ústřední výbor přijal nakonec druhou variantu. Když pominuly vnější ohledy, proces pokračoval v červnu 1958 a skončil rozsudky smrti pro Imre Nagye, Miklóse Gimese a Pála Malétera; poprava byla vykonána 16. června 1958. V osobách těchto tří politiků měly být zničeny symboly poražené revoluce: v Nagyovi jako premiérovi její politický program, v Maléterovi jako ministru obrany její ozbrojený duch a v Gimesovi jako čelném novináři a literárním historikovi její veřejný a občanský étos. József Szilágyi byl odsouzen v tajném procesu a popraven již dříve, Géza Losonczy zemřel ve vězení po hladovce, Sándor Kopácsi, Ferenc Donáth, Zoltán Tildy, Ferenc Jánosi a Miklós Vásárhelyi byli odsouzeni k dlouholetým trestům vězení.

Nagyův proces byl vrcholnou ukázkou procesů, které se konaly již od ledna 1957 a zvláště v případě lidí, bojujících se zbraní v ruce, končily zpravidla tresty smrti, což platilo pro členy revolučních výborů a dělnických rad, pro příslušníky inteligence, vojáky. Každá ze skupin, které v revoluci bojovaly, „dodala" své obviněné, i když v zásadě rozsudky směřovaly proti třem skupinám: mladí dělníci kolem 20 let, válčící v jednotlivých povstaleckých seskupeních, členové revolučních výborů a dělnických rad a konečně inteligence. Odhaduje se, že v letech 1956–1959 prošlo mlýnem vyšetřování kolem 35 000 lidí, asi 26 000 se dostalo před soud a kolem 22 000 bylo odsouzeno. V letech 1959–1960 bylo internováno dalších asi 13 000 lidí. Z tohoto počtu bylo popraveno asi 350–400 osob (v období od prosince 1956 do léta 1961), z toho nejméně 229 osob v politických procesech (ostatní za problematické „kriminální" delikty), přičemž značnou část tvořili mladí lidé ve věku kolem 20 let, většinou dělníci, účastnící se pouličních bojů. Nový režim se příliš nestaral o to, zda procesy jsou obhajitelné před vlastní či světovou veřejností, snažil se však již od počátku vést čáru mezi těmi, kteří se revoluce aktivně účastnili, a těmi, kteří přihlíželi, resp. snažili se tvrdit, že přihlíželi. Když první skupinu eliminoval v průběhu represí, na druhé začal budovat svou existenci.

Československo: reforma komunismu (1953–1968)

Destalinizace?

Krátce po návratu ze Stalinova pohřbu zemřel 14. března 1953 i vůdce československých komunistů, Klement Gottwald. V úřadu prezidenta ho nahradil Antonín Zápotocký (toho ve funkci premiéra vystřídal Viliam Široký) a ve funkci předsedy strany Antonín Novotný, pověřený dočasně řízením sekretariátu ústředního výboru KSČ. Kromě této nedobrovolné personální obměny se v Československu na první pohled a na veřejnosti nedělo příliš mnoho věcí, které by na Stalinovu smrt nějakým způsobem reagovaly.

Na počátku května zahájilo provoz první československé televizní studio v Praze, o dva dny později udělil nový prezident amnestie odsouzeným podle trestního práva a na výročí osvobození 9. května rozdal první státní ceny oceněným laureátům. Na konci května pak Národní shromáždění přijalo zákon o měnové reformě, která v rozsahu od 5 : 1 do 50 : 1 měnila vklady a hotové peníze. Znehodnocení úspor obyvatelstva a současné zrušení přídělového systému a mnohonásobné zvýšení cen vyvolaly na několika místech, zejména v Plzni a Brně, spontánní demonstrace, které byly se zájmem sledovány nejen režimy, ale i veřejností sousedních zemí. Československé občany obzvláště popudilo, že prezident Zápotocký krátce předtím sliboval, že k žádné měnové reformě nedojde, a její zavedení lidé pochopitelně pociťovali jako podvod. Demonstrace byly rozehnány armádou a Lidovými milicemi a režim poněkud vystrašily, a to i díky časové shodě s berlínským povstáním, které proběhlo o 2 týdny později.

Poměry se však stále příliš neměnily. V létě se sice sešel první celostátní sjezd JZD, u jehož příležitosti se ve vládě příležitostně objevovala kritika násilného charakteru kolektivizace, což prezident Zápotocký veřejně ventiloval v projevu na klíčavské přehradě v srpnu 1953. Dokonce při tom naznačil, že KSČ nebude bránit rolníkům v odchodu z JZD. Ve dnech 4.–5. září 1953 se sešel ústřední výbor KSČ, který zrušil funkci předsedy strany a nahradil ji funkcí prvního tajemníka, kterým se stal Antonín Novotný. Sjezd se přihlásil k principu kolektivního vedení, znovu přiznal chyby při socializaci venkova, avšak nic zásadního na dosavadní politice neupravil. Podobně také zasedání ÚV KSČ na počátku prosince, které projednávalo zprávu A. Novotného, okrajově zmínilo problém „kultu osobnosti", avšak hlavní pozornost upřelo na vypořádání se s pozůstatky masarykismu a sociáldemokratismu a trvalo na stalinské tezi o zostřování třídního boje.

V září 1953 odstoupil Karol Bacílek z funkce ministra národní bezpečnosti a jeho úřad byl sloučen s resortem vnitra, do jehož čela nastoupil Rudolf Barák jako funkcionář nepoznamenaný účastí na předchozích politických

procesech. Nicméně v dubnu 1954 se v Bratislavě konal další politický monstrproces ve věci tzv. buržoazních nacionalistů, v němž byl odsouzen na doživotí Gustáv Husák a další obvinění dostali tresty vězení od 10 do 22 let. Projevilo se tak jedno z typických dilemat režimu, který nadále oslavoval výročí Slovenského národního povstání, ale protože zavíral jeho hlavní i méně důležité protagonisty, bylo nutné přepisovat dějiny, retušovat fotografie a případně i přejmenovávat názvy ulic. V srpnu pak putoval do vězení Josef Smrkovský, jeden z hlavních účastníků Pražského povstání v květnu 1945.

Vývoj v Moskvě však tento způsob politiky činil stále méně aktuálním a ze sovětského hlediska také málo užitečným. V roce 1954 tak probíhaly poslední procesy ve stalinském stylu a již začínaly první rehabilitace. Od

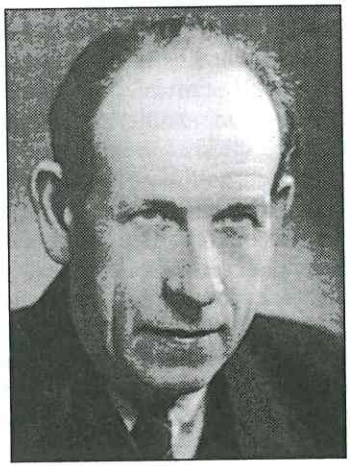

Gottwaldův nástupce A. Zápotocký

První tajemník ÚV KSČ a prezident republiky A. Novotný

konce roku 1953 se řada odsouzených začal obracet na Zápotockého s dopisy, v nichž odvolávali svá přiznání jako vynucená násilím, objevovaly se kritiky antisemitského pojetí procesů. Rehabilitace se však z významnějších osobností v roce 1954 dočkal pouze Ludvík Svoboda, kterého na Chruščovův osobní zásah vyzvedli z místa družstevního účetního zpět do armády. Teprve v lednu 1955 byla pod vedením ministra R. Baráka ustavena při ÚV KSČ zvláštní komise, která se nepříliš ochotně začala procesy zabývat. Fungovala však zcela v předchozím stylu, protože měla pouze poradní charakter a o případné nevině popravených a vězněných mělo právo rozhodnout vedení ÚV KSČ. O stylu práce této komise vypovídal i fakt, že nadále ponechala v platnosti jako oprávněné obvinění lidí, odsouzených v Husákově případu. Československý styl destalinizace „korunovalo" odhalení obřího pomníku

J. V. Stalina na Letné počátkem roku 1955 a založení Muzea Klementa Gottwalda v Praze.

Z těchto důvodů také 20. sjezd KSSS v únoru 1956 vytvořil pro KSČ vážnou komplikaci, ke které se záhy přidaly maďarské a polské události. Nevýhodou bylo odkládání problémů stranou, naopak jistou výhodu poskytl fakt, že již od roku 1953 došlo k určitým korekturám hospodářské politiky ve prospěch spotřeby (snižování maloobchodních cen, úpravy platů atd.). Tyto úpravy sice neznamenaly nějaký strukturální zvrat v celkové podobě ekonomiky, avšak snížily ve srovnání s NDR či Polskem alespoň možnost sociál-

Monumentální Stalinův pomník v Praze (přezdívaný „fronta na maso") vydržel na svém místě jen 7 let, než byl v roce 1962 zbourán

ních bouří, které by narušovaly nejen veřejný pořádek, nýbrž také ideologickou identitu režimu. Nevýhodou byl také kolektivní styl vedení strany, který byl v případě KSČ uplatněn tak dokonale, že zamezil růstu jakékoliv významné osobnosti, srovnatelné s Gomułkou v Polsku či s Nagyem v Maďarsku. Zkrátka, nebyli lidé. Výrazné osobnosti, ať již na té či oné straně, rozemlely předchozí represe a zbytek, který zůstal v politice, se navzájem velmi dobře hlídal. (Antonín Novotný byl typickým vzorkem této personální průměrnosti. Asketický až puritánský, zvláště v otázkách alkoholu a sexu, nacházel velké potěšení v kartách, hlavně v mariáši.)

Od 10. sjezdu KSČ v červnu 1954 až po zasedání jejího ústředního výboru v březnu 1956, které se mělo přímo zabývat sovětským sjezdem, se v oficiální politice nic podstatného nestalo. KSČ se sice zřekla určitých postupů, uznaných za extrémní, definovala stalinismus nikoliv jako osobní deviaci politického vůdce, ale systémovou záležitost, nicméně teze o následné či preventivní represi proti třídnímu nepříteli se nevzdala. Pokud se mluvilo o nezákonných postupech, většinou jen v souvislosti s postiženými komunisty, a to ještě ne se všemi. Vina se částečně oprávněně a více účelově svalovala na popravené (Slánský) nebo odstavené (Alexej Čepička) komunisty, kteří kdysi represe rozjížděli a pak se stali jejich obětmi nebo přišli o své ochránce (Čepička byl Gottwaldův zeť). Diskuse na toto téma nepřekračovala na rozdíl od Polska či Maďarska stranické teritorium a věcně zcela ignorovala nekomunistické oběti procesů. KSČ doufala, že tímto způsobem oddělí problém teroru tlustou čarou od přítomnosti a uchrání se tak destabilizujícího vlivu kampaní, které sledovala právě ve zmíněných sousedních zemích.

Dokonce ani hospodářská situace nedoznala zásadních změn ve směru,

Tab. 40 – **Srovnání plánovaných ukazatelů a skutečných výsledků první československé pětiletky**

Ukazatel	Předpokládaná úroveň v roce 1953 podle plánu z roku 1948 (1948 = 100)	z roku 1951	Skutečný stav roku 1953	Průměrný roční přírůstek v % v letech 1949–1953
Národní důchod	148	170	159	9,7
Průmyslová výroba	157	198	193	14,1
z toho				
výrobních prostředků	170	233	219	17,0
spotřebních předmětů	150	173	166	10,7
kovoprůmysl	193	267	323	26,2
chemický průmysl	162	210	238	18,9
hutní průmysl	149	na	203	15,2
textilní průmysl	168	na	139	6,8
kožedělný a kožešnický průmysl	143	na	119	3,5
zemědělská výroba	137	153	117	3,2
z toho				
rostlinná výroba	111	142	115	2,8
živočišná	186	171	118	3,4

na – údaje neměl autor k dispozici

Zdroj: Půlpán K., Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990, I.díl, Praha 1993, s. 129

který se zdály naznačovat postupy v roce 1953. Tyto úpravy si *de facto* vynutil kolaps první pětiletky, který se řešil provizorními tzv. ročními prováděcími plány. KSČ za hlavní příčinu kolapsu nepovažovala existující hospodářskou strukturu, nýbrž nesprávné či přehnaně podrobné definování plánovaných ukazatelů, jejichž dílčí úpravy tak měly odstranit všechny problémy.

S tímto poznatkem se strana pustila do přípravy dalšího pětiletého plánu na období 1956–1960, který pouze opakoval hlavní principy předchozího plánu. Reálné příčiny předchozích problémů se však stále promítaly do připravované koncepce, takže definitivní podoba plánu byla Národním shromážděním akceptována až 16. října 1958. Pětiletka pak obsahovala v zásadě tytéž prvky, na kterých stála první pětiletka: dominantní těžký průmysl, energetika, těžká chemie a strojírenství, minimální prostředky na rozvoj lehkého a spotřebního průmyslu, zanedbané zemědělství. Jelikož však militaristická industrializace první poloviny 50. let znamenala, byť v deformované podobě a krátkodobé perspektivě ekonomický růst, a dále zůstávaly určité extenzivní rezervy z dob minulých včetně předválečných až po monarchii (pracovní síla, strojní park, suroviny), bylo možné v dané hospodářské struktuře plánovaných výsledků dosáhnout. Druhá pětiletka tak byla s výjimkou zemědělství splněna, ovšem za tu cenu, že její dynamika vycházela z historicky mrtvého trendu a také její zdroje byly vytvořeny v minulosti. Pokus o reformu ekonomiky z roku 1958, nazývaný také normativním modelem, stále ještě nedospěl k poznání, že státní struktura vlastnictví a její řízení centrálním plánem a monopolní KSČ vytvářejí problém kvadratury kruhu.

Novotný!

Rozluka s dědictvím stalinismu v Československu probíhala mnohem pomaleji a komplikovaněji než v okolních zemích. KSČ se poměrně dosti dlouho obávala dotknout se jakýmkoliv způsobem této problematiky a když k tomu již došlo, snažila se celou věc držet mimo veřejnost. Dokonce i slavná tajná zpráva Nikity Chruščova o „kultu osobnosti" z 20. sjezdu KSSS se mezi československou veřejnost dostala mimo jiné také díky iniciativě kulturního střediska při polském velvyslanectví v Praze, které její text zpřístupnilo. (V Československu bylo její vytištění problémem ještě v roce 1989.) V tomto přístupu utvrdily KSČ maďarské a polské události, které současně přispěly k zesílení kontroly nad společností, i když bez drastických excesů předchozího období, a k prosazení silného státního centralismu.

Po smrti A. Zápotockého se v listopadu 1957 stal novým prezidentem A. Novotný, který si ponechal v rukou také funkci prvního tajemníka KSČ.

V říjnu téhož roku Barákova komise uzavřela svou práci. Bývalí funkcionáři bezpečnosti, z nichž někteří již byli delší dobu ve vyšetřovací vazbě, šli před soud, ale jejich provinění podléhala amnestii u příležitosti volby nového prezidenta, takže vězeňské cely zakrátko opustili. V roce 1960 byla schválena nová československá ústava, která definitivně eliminovala poslední stopy po slovenském Sboru pověřenců a Slovenskou národní radu proměnila v orgán lokální správy. Hlavně však pod dojmem splněných ukazatelů druhé pětiletky změnila nová ústava název státu z Československé republiky na Československou socialistickou republiku a také státní znak se změnil, když korunku nad hlavou bílého lva v červeném poli nahradila pěticípá hvězda.

KSČ však ještě rozhodně neměla vystaráno. Ještě na podzim 1961, když sovětské vedení zahájilo v souvislosti s čínským a albánským problémem další kampaň proti kultu osobnosti, se k tomuto problému postavil A. Novotný 15. listopadu 1961 vskutku čelem: Čína a Albánie byly využity jako zástupný a vzdálený cíl kritiky dogmatismu, zatímco do vlastních řad směřovala kritika nebezpečného revizionismu. Vina za stalinské represe se svedla na Slánského a opět měl být klid. Ten však dlouho nevydržel.

Na počátku roku 1962 padl ministr R. Barák, který byl vzápětí odsouzen na 15 let za hospodářské delikty, což současně znamenalo, že z resortu vnitra zmizel člověk, za jehož vedení došlo ještě k posledním procesům. Barákův odchod umožnil o rok později čistku v řadách bezpečnosti, kterou kvůli účasti na procesech muselo opustit dalších asi 50 lidí. Novotný pak již v létě 1962 prosadil obnovené prošetřování procesů, opět pod přísnou kontrolou KSČ, pro kterou celá záležitost představovala nepochybné dilema. Na rozdíl od NDR, kde stalinská garnitura, a především samotný Ulbricht přežili léta 1953–1956, v Praze tak silná personální kontinuita neexistovala. Na rozdíl od Polska a hlavně Maďarska však vedení KSČ nechtělo připustit vytváření mučednických kultů a celou záležitost řešit radikálně. To by mohlo vytvořit, jak ostatně ukázal Rajkův pohřeb v Maďarsku, nebezpečnou roznětku řetězové reakce. Na druhé straně však již nebylo možné zabránit tomu, aby se teror 50. let nestával předmětem veřejné diskuse, která se postupně přelévala i do sdělovacích prostředků, hlavně literárních časopisů, ať to již byly *Literární noviny* v Praze nebo *Kultúrny život* v Bratislavě.

V srpnu 1963 komise zveřejnila první výsledky vyšetřování, po čemž následovala další propouštění, hlavně bývalých členů KSČ, kteří byli zprošťováni obvinění z trestných činů, současně však ne vždy docházelo k jejich rehabilitacím. Zcela mimo zůstávaly nekomunistické oběti teroru 50. let, takže celá věc jaksi zůstávala „v rodině". Protože hlavně na Slovensku zavládla s postupem komise nespokojenost, v dubnu opustil vedení KSČ K. Bacílek a v červnu byla ustavena další komise, která se speciálně věnovala procesu se slovenskými buržoazními nacionalisty a konečně je zbavila obvinění. Propouštění a rehabilitace se tak nakonec stávaly nutností, vedení KSČ je však

provádělo doslova „po kapkách", aby celý problém zůstal pod její kontrolou, Když však jednou sevření režimu povolilo, pokračoval tento proces jaksi bokem a bez ohledu na záměry vedení strany a začal zasahovat i další sféry veřejného života.

K tomu se přidaly hospodářské problémy. Podivná reforma roku 1958 nepřinesla žádné výsledky, plán však vyžadoval růst. Třetí pětiletka (1961–1965) tak sice byla naplánována, ale protože její koncepce se rozpadla v prvním roce existence plánu, jako nejjednodušší se ukázal prostý návrat k metodám let 1953–1958, tedy k jakýmsi ročním bilančním plánům. Ani to nestačilo, takže v roce 1962 se i tak upravené ukazatele musely znovu redukovat a v roce 1963 poklesl růst národního důchodu o další dvě procenta. Tyto výsledky se pochopitelně promítaly do životní úrovně a sílila nespokojenost, což byl v poměrech sovětského bloku faktor svým způsobem často mnohem důležitější než snaha o dosažení spravedlnosti.

Kolem poloviny 60. let se však oba faktory, čili diskuse o nedávné minulosti a hospodářské problémy začaly spojovat. Stranická garnitura kolem Novotného sice „zvládla" 20. sjezd KSSS a kritiku kultu osobnosti a vyhnula se otřesům, které postihly NDR a Maďarsko. Na druhou stranu však KSČ neměla v záloze charismatickou osobnost například Gomułkova typu, která by systém bezpečně provedla úskalími destalinizace, a její dopad na systém tak pouze oddálila. Nespokojenost sílila pod povrchem a záhy se měla projevit způsobem, který sice nebyl tak dramatický jako v sousedních zemích, pomalu a stále důsledněji však spěl k reformě systému. Snaha změnit poměry se začala projevovat v samotném centru moci, avšak to postupně ztrácelo pozici výlučného autora nápravných idejí. Současně i ti lidé, jako byl například Ota Šik (vedle něj ještě například Eugen Löbl), kterého prosadil do vedení KSČ sám Novotný, svými návrhy na změny postupně přesahovali nepříliš originální nápady vedení strany na řešení problémů.

V tomto období se znovu do popředí začala dostávat slovenská otázka, což ovlivnila jednak ústava z roku 1960, která stát unitarizovala, tak nespokojenost s hospodářskou situací. Nemalý vliv na aktivizaci „slovenské otázky" mělo i vystupování V. Novotného, který se o slovenských záležitostech vyjadřoval často velmi netolerantním nebo vysloveně hrubým způsobem. Například v srpnu 1967, když byl pozván na oslavy stého výročí založení slovenského gymnázia v Martině, jednoho z významných center slovenského národního obrození, se Novotný odmítl zúčastnit oslav ve společnosti představitelů slovenského veřejného života a nedodržel ani program oslav. Namísto pietního položení věnců na místním Národním hřbitově, kde je pohřbena řada významných Slováků, odejel navštívit JZD. Po řadě dalších incidentů skončila návštěva v podstatě skandálem, který na Slovensku vyvolal značné pobouření a v Novotném zanechal zřejmě dojem, že rehabilitace Husáka a dalších „buržoazních nacionalistů" nebyla úplně nejlepším nápadem.

Reformy?

V roce 1967 i KSČ začaly poměry utíkat mezi prsty. Slovenský spisovatel Ladislav Mňačko, který v roce 1963 vydal své Opožděné reportáže (*Oneskorené reportáže*), otevřeně útočící nejen na represivní excesy stalinského režimu, ale napadající systém vůbec, odcestoval do Izraele, který pozitivně hodnotil mimo jiné i za jeho odpor proti likvidačním snahám arabských států. Toto vystoupení podráždilo režim v souvislosti s blízkovýchodní válkou z června téhož roku, v níž Československo podporovalo právě arabské země, a Mňačko byl zbaven občanství. Na sjezdu Československého svazu spisovatelů ve stejné době vystoupila řada jeho účastníků s kritikou postoje režimu ke kultuře a tři autoři, Ludvík Vaculík, Ivan Klíma a Antonín Liehm, byli poté vyloučeni ze strany. Reformní pokusy stále více překračovaly meze ustálených představ o ekonomické identitě režimu, když se pod Šikovým vedením již od poloviny 60. let začaly provádět kontrolované experimenty kombinující plánování a trh. Lidé se postupně přestávali obávat veřejného vystoupení či projevu nespokojenosti s poměry. Na konci října výpadek elektřiny pohroužil do tmy strahovské koleje a studenti se vydali protestovat do města s heslem „Více světla", jehož už ani ne dvojsmyslnost nenechala v klidu ani policii, která tvrdě zasáhla. Symptomatické pro poměry v zemi bylo, že tehdejší ministr vnitra Lubomír Štrougal se od tohoto postupu distancoval, což však nezměnilo nic ani na represi vůči studentům, ani na ministrově postavení.

Dne 19. prosince 1967 začalo zasedání ÚV KSČ, které pokračovalo 3. ledna 1968. Jeho výsledkem bylo odstoupení již velmi nepopulárního Novotného. Na jeho místo nastoupil tehdy ještě nepříliš známý slovenský komunista Alexandr Dubček. Lednové změny znamenaly další impuls pro společnost, jejíž nespokojenost naplno vstoupila do sdělovacích prostředků a veřejného života vůbec. Stále větší pozornost se věnovala nejen komunistickým obětem komunismu, ale také nekomunistům, veřejnost se vracela k politickým inspiracím a modelům druhé poloviny 40. let, znovu promýšlela již dvě desítky let odsuzované, kritizované a z dějin vymazávané osobnosti a ideje, nacházela své inspirace v zavrhované západní kultuře a vědě. Vypořádání minulých dluhů pokročilo do fáze nových analýz, podepřených prací parlamentu na zákonu o rehabilitacích, tedy právní normě, nikoliv vůli stranického orgánu. Nejvyšší soud začal urychleně projednávat vlekoucí se rehabilitace z minulých let a od dubna začala v novém stylu a pod vedením Jana Pillera působit nová komise KSČ pro otázky spojené s procesy. Řada stranických a státních funkcionářů a soudců byla kvůli účasti na procesech zbavována místa.

Nakonec přišla řada i na Novotného a jeho zodpovědnost za represe, současně do hry znovu vstoupila slovenská otázka. Když na zmíněném prosin-

covém plénu ÚV KSČ vystoupil Dubček proti Novotnému s obecnou kritikou poměrů, ten reagoval na výtky obviňováním z oživování buržoazního nacionalismu, avšak ani v KSČ pro tento výklad nenašel podporu. Novotný se pokusil vznikající konflikt řešit s pomocí sovětského vůdce Brežněva, ten však celou věc prohlásil za vnitřní věc KSČ a „hodil jej přes palubu". Novotný zkusil řešit situaci vnitrostranickým převratem, ale ten selhal a prosincová demise na funkci předsedy KSČ byla jen logickým důsledkem oslabení jeho pozice a dokladem sílícího vlivu reformně orientovaných lidí.

Jejich nástup urychlila mimo jiné také aféra „semínkového generála" Jana Šejny, blízkého spolupracovníka Novotného, který v únoru 1968 emigroval, aby se vyhnul trestnímu postihu za osobní obohacování (prodej jetelového semene ve státním vlastnictví) a přitom odvezl řadu tajných dokumentů.

Hlavní „hrdina" Pražského jara, první tajemník ÚV KSČ A. Dubček

Aféra, která dokládala rozsah korupce v řadách stávající mocenské garnitury, přispěla ke konečnému pádu Novotného, jenž odstoupil také z úřadu prezidenta. 28. března 1968 byl novým prezidentem zvolen Ludvík Svoboda, prošedivělý, seriózně a vojácky působící generál, jehož vzhled a renomé válečného veterána fungovaly mezi lidmi jako garance klidného a perspektivního vývoje (na jeho roli v únoru 1948 přitom veřejnost pozapomněla). Současně měla tato volba dát východním směrem najevo, že změny nepůjdou proti Moskvě. 8. dubna nastoupil nový kabinet, vedený Oldřichem Černíkem a s Otou Šikem ve funkci místopředsedy vlády, Josef Smrkovský obsadil místo předsedy Národního shromáždění. Státní moc tedy byla obsazena proreformními politiky, odpůrci reforem tvořili část aparátu KSČ a KSS.

Reformátoři dilema identity systému a vůle ke změnám řešili ani ne tak

koncepcí, jako spíše sloganem „socialismu s lidskou tváří", který měl u lidí obnovit důvěru ve schopnost strany, ponechat iniciativu v jejích rukou a ve vztahu k Sovětskému svazu garantovat, že nepůjde o maďarskou cestu vývoje. Ale jako všude, kde režim uvolnil své sevření, začali se i v Československu lidé hýbat způsobem, který nebyl totožný s oficiální politikou a vyvolával zpětné reakce, vracející představy o dalším vývoji či modelu společnosti do předúnorového období. Symptomem tohoto návratu byly první konkrétní pokusy revindikovat stav před únorem 1948, ať šlo již o *Memorandum československých katolických biskupů*, požadující nápravu křivd, ustavení *Klubu angažovaných nestraníků* (KAN) nebo založení *Klubu 231* nazvaného podle zákona na ochranu lidově demokratického zřízení, vydaného pod číslem 231 Sbírky zákonů a nařízení z 14. října 1948 a sdružujícího politické vězně podle něj odsouzené. Analogické sdružení, *Slovenská organizácia na obranu ľudských práv*, vzniklo i na Slovensku. Znovu začala působit tělovýchovná organizace *Sokol* a mládežnická organizace *Junák*. Postupně sílil příliv členů do zbylých stran Národní fronty a řada bývalých sociálních demokratů se pokoušela obnovit činnost své strany. Případná politická konkurence se však nestačila rozvinout, protože systém stále inklinoval spíše ke kooperaci v duchu 40. let, KSČ si navíc svým postojem získávala značnou podporu lidí, což zpětně potvrzovalo atmosféru lidové demokracie jako prostoru pro další politický vývoj.

Na počátku dubna schválilo zasedání ÚV KSČ svůj tzv. *Akční program*, jenž však spíše než akcí byl snahou rozbíhající se politický a společenský pohyb udržet pod kontrolou reformované strany. V důsledku toho představoval jakýsi rozpačitý kompromis, což mu však s ohledem na dobové reálie nelze vytýkat. Na svou dobu a v řadě momentů šlo o dosti převratný dokument: vnitrostranická demokracie, omezující vertikální kontrolu strany ve prospěch příčných diskusních alternativ; kombinace patronátu a partnerství ve vztahu k ostatním politickým subjektům; právní, nikoliv ideologické a manipulativní pojetí politických a občanských práv; pluralita ekonomických poměrů, spojená se snahou restituovat soukromý sektor a uplatnit některé tržní mechanismy. Program měl význam především v tom, že uvolnil sevřené poměry a stát proti nim nezasáhl, na druhou stranu však otevřel dveře trendům, které jej zakrátko mohly přesáhnout.

Projevilo se tu poprvé několik příznačných rysů celého období tzv. Pražského jara. Společnost se dala do pohybu, který byl vzhledem k předchozímu potlačování destalinizačních impulsů masivní hloubkou i rozsahem. Poté co se KSČ i stát zbavily tehdy již zcela vykřičené postavy osoby A. Novotného, se strana popularizovala, držela prst na „tepu doby" a lidé ji akceptovali. Stále to však byla komunistická strana nebo její členové ve státních funkcích, čili v této straně se rozhodovalo o dalším osudu státu. Přes nástup reformátorů nebyla celá KSČ proreformní silou, stále v ní na všech úrovních

bylo mnoho lidí, kteří reformami mohli ztratit, což platilo i pro státní aparát. Postavení KSČ jako proreformní síly v čele společnosti tak záviselo na jejím vnitřním stavu, na poměru mezi reformátory, jejichž reálná představa o budoucnosti nebyla zcela jasná, a oponenty a kritiky reforem, pro které pohyb systému představoval vždy nějaké riziko.

Soupeřící frakce se navzájem napadaly, žádná z nich nebyla se svou pozicí a situací v zemi spokojená a Dubčekovi tento spor protékal mezi prsty a hrozil otevřenou roztržkou v KSČ i KSS, kde skupina kolem Gustáva Husáka a Ladislava Novomeského začala vydávat časopis *Nové slovo*, vystupující proti příliš radikálním změnám. Signalizovalo to rozpad skupiny, kterou do přelomu let 1967 a 1968 sjednocoval odpor proti Novotnému a jeho způsobům. Spor se projevil na zasedání ÚV KSČ ve dnech 29. května – 1. června 1968, kde odpůrci reforem kritizovali Šikovu hospodářskou reformních koncepcí a odmítali útoky proti mocenskému aparátu. Reformátoři však měli zatím navrch.

V červnu byl přijat zákon o soudní rehabilitaci lidí nespravedlivě odsouzených v politických procesech, začal se připravovat zákon o federálním řešení česko-slovenského poměru, fakticky ztrácela význam cenzura. V důsledku tohoto uvolnění začaly již od února vycházet obnovené *Literární noviny* pod novým názvem *Literární listy*, ale také se objevila nová periodika, jako byl mládežnický týdeník *Student* nebo kulturněpolitická revue *Reportér* s proslulými karikaturami Haďáka (pseudonym Miroslava Liďáka) a Pavla Kantorka. Celkově pak většina vydávaných tiskovin podporovala reformní orientaci strany.

Dne 27. června 1968 publikovaly *Literární listy* manifest *2 000 slov* z pera Ludvíka Vaculíka, který vyzýval občany k vytváření politiky zdola, k tomu, aby se s tím reformním projektem přineseným KSČ stali skutečnými občany. Manifest zdaleka nebyl jakousi lidovou variantou *Akčního programu* KSČ nebo výzvou, aby lidé tento program podpořili. Svým důrazem na občanský prvek říkal, jestliže se poměry uvolnily, nestarejte se o poměry, ale využijte je k tomu, abyste obnovili to, co poválečná (nejen levicová) generace chtěla zlepšit na předválečných poměrech. Tento vlastně projekt svým osobitým způsobem podchytil atmosféru Pražského jara, ale byl i pokusem propojit několik vrstev československé státní existence v jeden nadějný celek. Uvolnění otevřelo prostor pro spojení prvorepublikové tradice s levicovým étosem druhé poloviny 40. let, bylo pokusem vypreparovat ze stalinských reálií to, na čem stalinismus od konce války parazitoval. Co nejvíce znepokojovalo oponenty probíhajících změn, byla výzva k nezávislé činnosti. Ačkoliv manifest zdůrazňoval, že probíhající demokratické změny nemíří proti komunistické straně a nemají probíhat bez ní, vedení KSČ k němu zaujalo kritický postoj a hodnotilo jej jako výraz nedůvěry, vedení KSS bylo ve svém hodnocení ještě ostřejší a nazvalo manifest pobuřováním.

Intervence!

Velmi správně pochopili význam manifestu jak protireformní příslušníci KSČ, tak i vedoucí představitelé komunistických garnitur v okolních zemích bloku, kteří si jej vyložili jako útok na režim a další důkaz, že československý vývoj pokračuje zcela nepřijatelným způsobem. Po několika schůzkách vedoucích představitelů komunistických stran sovětského bloku a vojenském cvičení Varšavské smlouvy byl 15. července 1968 doručen vedení KSČ dopis pěti členských států Varšavské smlouvy (Sovětský svaz, Polsko, Maďarsko, Bulharsko, Německá demokratická republika), který jej obvinil z pasivity, tolerování a podpory antikomunistických sil. Dopis konstatoval, že tato situace již není jen záležitostí KSČ, ale ohrožuje celý sovětský blok. Dále pak dopis již vyhrožoval a vydíral slovy, že socialistické společenství nepřipustí, aby situace v Československu vyústila ve změně systému a aby tím imperialismus změnil ve svůj prospěch mocenskou rovnováhu v Evropě. ÚV KSČ na svém zasedání 19. července toto stanovisko odmítlo, den předtím se vedení KSS rozhodlo řešit napjatou situaci svoláním mimořádného sjezdu.

Tyto výhrůžky Brežněv opakoval na dalším setkání šesti komunistických stran (kromě výše zmíněných také KSČ) v Moskvě 3. srpna, a to v mnohem sevřenější formě. Ve společném prohlášení, které schválili také představitelé KSČ, se již explicitně mluvilo o tom, že „obrana socialistických vymožeností je společnou internacionální povinností všech socialistických zemí". Vývoj sovětského názoru na československou situaci, vrcholící v poslední zmíněné formulaci, byl vlastně totožný s genezí tzv. Brežněvovy doktríny jako dozoru nad ortodoxností vývoje uvnitř sovětského bloku tam, kde by mohly být narušeny sovětské priority.

Moskva začala nátlak na československé představitele postupně zvyšovat. Ve dnech 29. července – 1. srpna se v Čierné nad Tisou setkali představitelé ÚV KSČ a sovětského politbyra KSSS. Brežněv tu apeloval na československé komunisty, aby se upamatovali. Ti diskutovali a bránili se obviněním, což však ostatní komunistické strany nezajímalo: ty chtěly ukončit reformní proces a dostat garance, že KSČ je schopná celou situaci zvládnout. Ta se však díky stávající dominanci reformních sil v dané době ocitla v neřešitelné situaci. Dubčekovo vedení nepokládalo svou politiku za protisocialistickou (situace zdaleka nepřipomínala maďarský radikalismus roku 1956, komunistické strany západní Evropy hodnotily reformní politiku KSČ velmi kladně) a v možnost násilného řešení zvenčí nevěřilo. Obrátit pohyb společnosti na místě nebylo schopné (a nebylo to ani možné), neboť z něj a díky němu získalo na významu a jeho potlačení by vyžadovalo masivní uplatnění mocenského aparátu způsobem, který by situaci vracel o mnoho let zpátky a hrozil vnitřní destabilizací. Protireformní skupiny ve stranických i státních strukturách zase nebyly schopné vnitropolitický zvrat uskutečnit vlastními silami. Nebyl tu politik Gomułkova typu, který by byl schopen využít nějaký dominantní politický reflex (protiruský stereotyp) a s jeho pomocí pohyb usměrnit, navíc žádný takový moment nebyl k dispozici. Klíč k situaci měla v rukou Moskva a ta se spolu s představiteli dalších čtyř zemí Varšavské smlouvy rozhodla řešit situaci podobně jako v Maďarsku roku 1956.

Plán na vojenský zásah byl připraven již 18. srpna 1968 a předpokládal, že protireformní síly v Československu se obrátí na sovětské vedení s žádostí o pomoc proti kontrarevoluci a současně se v době jeho uskutečňování pokusí ovládnout situaci ve straně a masmédiích, aby sovětská akce vypadala jako legitimní. Když však intervence v noci ze 20. na 21. srpna začala, Brežněvovi stoupenci nebyli schopni původního cíle dosáhnout. V první řadě se do éteru vůbec nedostal tzv. zvací dopis. Vedení KSČ navíc v době, než se okupační vojska zmocnila masmédií, vydalo prohlášení, které vojenský zásah odsoudilo jako narušení vztahů mezi socialistickými zeměmi a norem mezinárodního práva. Vzhledem k neúspěšnosti konzervativních sil provést vnitřní převrat se Moskvě nepodařilo ani zopakovat maďarský scénář a založit tzv. dělnicko-rolnickou vládu, která by pod sovětskou patronací zemi ovládla. Symptomatické bylo, že se ani později nikdo z „vítězů" uvnitř KSČ k epizodám zvacího dopisu a dělnicko-rolnické vlády nechtěl hlásit. (Okolnosti vzniku zvacího dopisu nejsou ostatně dodnes zcela uspokojivě vysvětleny.)

Intervence se zúčastnila vojska Sovětského svazu, Polska, Maďarska, Bulharska a Německé demokratické republiky v počtu asi 500 000 vojáků, 800 letadel, 6 300 tanků a 2 000 děl (celkem 27 divizí). I ve srovnání se zásahem proti Maďarsku v roce 1956 šlo o nejrozsáhlejší vojenskou akci v Evropě po roce 1945 a také první významnou akci větší části Varšavské smlouvy proti jednomu z jejích členů.

Druhý den po zahájení vojenské akce se v pražských Vysočanech sešel mimořádný 14. sjezd KSČ s výraznou převahou reformních, ale také českých komunistů, který akceptoval předchozí deklaraci vedení strany a znovu intervenci odsoudil. Sjezd zasedal v době, kdy Alexandr Dubček, Oldřich Černík, František Kriegl, Zdeněk Mlynář a Josef Smrkovský (jako představitelé strany, vlády a parlamentu) a další lidé z politického života byli násilím odvlečeni do Moskvy. Zde se je Brežněv pokoušel donutit k podpisu dokumentu, který by intervenci schválil a v intenci sovětských záměrů zahájil stabilizaci, resp. normalizaci poměrů. Československá delegace nakonec s výjimkou F. Kriegla nátlaku podlehla a 26. srpna 1968 byl podepsán protokol, na jehož základě stávající vedení KSČ vyslovilo souhlas s přítomností cizích vojsk, odvolalo platnost vysočanského sjezdu a zavázalo se jak ke zrušení některých organizací (vznikající sociální demokracie), tak k odvolání

nejvýznamnějších představitelů „kontrarevoluce" z jejich míst v politických a veřejných organizacích a také sdělovacích prostředcích. Naopak protivníci reforem měli touto dohodou garantováno setrvání ve funkcích. Již v době moskevských jednání se jako perspektivní postava začal sovětské straně jevit Gustáv Husák.

Jelikož československá armáda zůstala neutralizovaná a mimo hru, reagovala na okupaci československá veřejnost v prvních dnech a týdnech spontánním, víceméně pasivním a disciplinovaným odporem a bojkotem (přesto bylo několik desítek lidí zabito a zraněno). Odpor veřejnosti znemožnil okupantům i jejich domácím přisluhovačům prosadit jako platnou jejich verzi událostí, kterou šířila jak nově zřízená radiostanice Vltava, tak i tištěné

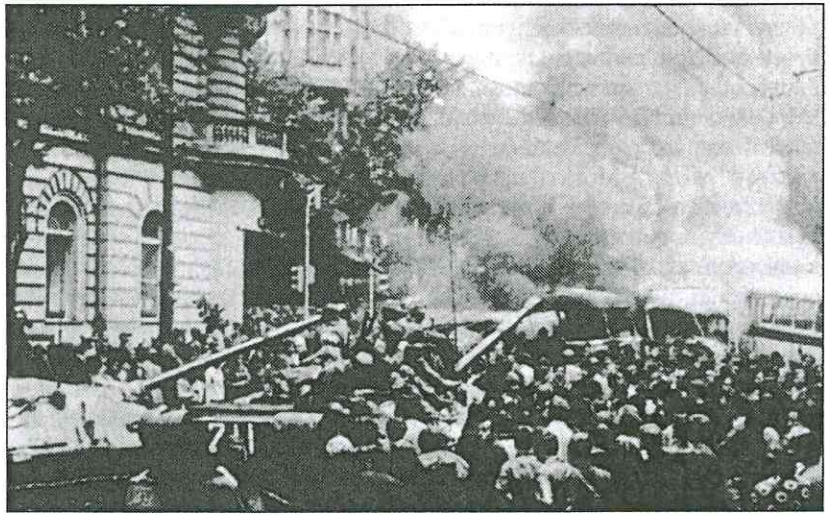

Srážky protestujících Pražanů s intervenčními vojsky v srpnu 1968

Zprávy, které například rozdávali sovětští vojáci nebo rozhazovaly vojenské vrtulníky. V rámci Historického ústavu tehdejší Československé akademie věd byly události počátku okupace sledovány a dokumentovány a výsledkem tohoto úsilí se stala tzv. Černá kniha, zachycující období od 21.–27. srpna 1968. Okupace se setkala s protesty jak uvnitř sovětského bloku, tak i mimo něj, avšak ani pasivní resistence, ani vnější podpora nemohly zabránit prosovětským silám v postupné likvidaci reformního procesu.

Několik dní po okupaci se 26. srpna sešel v Bratislavě sešel mimořádný sjezd KSS, který po několik dní probíhal ve vzrušené atmosféře odporu proti intervenci a souhlasu s vysočanským sjezdem. Teprve po podpisu moskevského protokolu a návratu G. Husáka, který využil nacionálního argu-

mentu slabého zastoupení slovenských komunistů na 14. sjezdu KSČ k prosazení střední cesty, což vedlo odsouzení vysočanského sjezdu a eliminaci protireformních komunistů.

Dne 31. srpna 1968 zvolil ÚV KSČ L. Svobodu a G. Husáka do předsednictva strany. Na témže zasedání pak schválil ústřední výbor, ve kterém byla zastoupena ještě řada reformátorů, moskevský protokol jako jediné řešení situace. Reformní síly v té době ještě věřily, že mohou situaci zvládnout (normalizovat) a dosáhnout odchodu okupačních vojsk. Ve skutečnosti se díky sovětské intervenci poměr sil uvnitř strany zásadně vychýlil v neprospěch reformátorů. Mnohým z nich přichystala následující týdny a měsíce hořký a trapný osud v podobě osobního podílu na likvidaci československého reformního pokusu. To ostatně předjímalo i jejich chování v Moskvě během jednání o moskevském protokolu. Z 26 českých a slovenských politiků odmítl podepsat kapitulační dokument jen zmíněný F. Kriegl, tehdejší předseda Národní fronty.

Již 13. září 1968 přijal parlament zákon o opatření v oblasti sdělovacích prostředků, které znamenal konec možnosti jejich svobodného vyjadřování. Tentýž den byl schválen nový zákon o Národní frontě, který znemožňoval činnost politických stran a organizací mimo její rámec (předsedu Národní fronty F. Kriegla, který 6. září podal demisi, vystřídal bývalý sociální demokrat Evžen Erban). 16. září 1968 byla podepsána dohoda o tzv. dočasném pobytu sovětských vojsk (ratifikována parlamentem o dva dny později). 27. října pak parlament přijal zřejmě nejzávažnější právní akt tohoto období, zákon o federativním uspořádání Československa. Tento ústavní zákon platný od 1. ledna 1969 měl ze slovenského hlediska odstranit křivdy, způsobené předchozím unitaristickým pojetím státu. Diskuse o pojetí zákona o federaci provázelo od počátku jedno základní dilema: je federace předpokladem demokratizačního procesu nebo musí být demokracie, aby federace měla smysl? V jiné rovině tak ožilo téma česko-slovenské asymetrie, kdy česká strana chápala společný stát jako prostor uplatnění určitého projektu, zatímco pro slovenskou stranu byl tento projekt šancí, jak dosáhnout uskutečnění svých státoprávních představ. Tento spor paradoxně a *de facto* vyřešila až intervence tím, že demokratizaci skončila a federaci, z hlediska dalšího vývoje, změnila v konstrukci tak jako tak odvozenou od vůle komunistické strany a Moskvy. Svým způsobem se manipulovatelná federální struktura stala i určitou výhodou při procesu normalizace, současně však posílení slovenské svébytnosti její důsledky právě na Slovensku poněkud změkčila.

Jak KSČ, tak KSS se postupně začínaly štěpit metodou postupu od dominance reformních komunistů přes prosazení středové varianty tzv. realistů (Lubomír Štrougal) či pragmatiků až k nezadržitelnému nástupu vysloveně konzervativních elementů. Prvním výrazným náznakem vývoje v budoucím neblahém směru se stalo zasedání ÚV KSČ 14.–17. listopadu 1968, které

vytvořilo výkonný výbor strany, kde z reformátorů zůstali Dubček a Smrkovský. S ohledem na federální strukturu republiky však působila vedle této instituce ještě na Slovensku celá KSS, ovládaná Husákem, kterou na české straně vyvažovalo nově založené Byro ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích, které vedl Štrougal.

Vnějšími faktory vynucená likvidace reformního procesu se postupně začala měnit v jeho sebelikvidaci. V této chvíli přestávalo jít již jen o osud reformního experimentu, ale o zachování slušných poměrů vůbec. Nejvyšší oběť snaze zabránit celospolečenské rezignaci přinesli tři mladí lidé. 16. ledna 1969 se na Václavském náměstí upálil student Filozofické fakulty Karlovy univerzity Jan Palach, 25. února jeho oběť následoval středoškolský student Jan Zajíc a 4. dubna dělník a delegát vysočanského sjezdu Evžen Plocek.

Polsko: adopce komunismu (1953–1970)

Natolin versus Puławy

V Polsku se do extrému vyhnaná situace zprvu neměnila ani po Stalinově smrti. Na smuteční oslavy do Moskvy odletěla stranická delegace pod Bierutovým vedením, v samotném Polsku se rozpoutala monumentální tryzna, následovaná rozsáhlou vlnou uctívání vůdce a učitele národů, k jejímž extrémním projevům patřily například dny Stalinova díla, kdy tisíce lidí usedaly ke studiu jeho spisů, aby pochopily génia, nebo přejmenování Katovic na Stalinogród. Hlavní polský příspěvek ke kultu osobnosti, Palác kultury a vědy v centru Varšavy, byl dokončen a otevřen teprve v červenci 1955 jako „dar sovětského lidu Varšavě". Setrvačnost stalinského modelu byla v zásadě dána tím, že dokud nebyla vyřešena otázka nástupnictví v samotné Moskvě, obávali se lokální „malí Stalinové", poučeni předchozím obdobím, že vlastní příliš přehnaná iniciativa by se nemusela vyplatit. První změny tedy nastávaly spíše potajmu, jako například když Rokossovskij v létě 1953 navrhl postupné stahování sovětských důstojníků z klíčových míst v armádě a bezpečnosti a jejich nahrazování systémem poradců nebo když ministr vnitra Stanisław Radkiewicz začal mluvit o porušování zákonnosti. Tyto změny však byly více než dostatečně kompenzovány pokračující represí: zatčen byl primas římskokatolické církve Stefan Wyszyński, kielecký biskup Czesław Kaczmarek byl odsouzen za špionáž na 12 let, zatčen byl rovněž bývalý ministr obrany Michal Rola-Żymierski.

Teprve konec roku 1953 otevřel cestu rozsáhlejším změnám. Na sovětské

straně tento zlom ovlivnila likvidace Beriji, na polské straně útěk Józefa Światła, zástupce ředitele tzv. X. odboru ministerstva veřejné bezpečnosti (MBP) do Západního Berlína. Pohyb v bezpečnostním aparátu vedl nejprve k propuštění vedoucího vyšetřovacího odboru Józefa Różańského, který nastoupil jako ředitel Polského státního nakladatelství. 11. června 1953 byl X. odbor rozpuštěn. O rok později, 28. září 1954, zahájil Światło na stanici *Svobodná Evropa* vysílání svého pořadu, který popisoval řadu skrytých rysů režimu včetně intimit ze života jeho vládců.* Vysílání poslouchalo obrovské množství lidí a stalinisté museli reagovat. Ministr vnitra Radkiewicz se pokusil zachránit situaci reorganizací svého resortu, resp. jeho rozdělením na vlastní ministerstvo a zvláštní výbor pro vnitřní bezpečnost. Ve stejné době se iniciativy ujalo vedení Polské sjednocené dělnické strany (PSDS), které v novém pohybu vidělo šanci na omezení bezpečnostního aparátu. Začalo propouštění členů strany, zatčených a vyšetřovaných X. odborem, včetně komunistů odsouzených za pravicově-nacionalistickou úchylku. Do vězení naopak putoval J. Różański. 7. prosince 1954 dekret Státní rady ministerstvo veřejné bezpečnosti zrušil a nahradil Radkiewiczovým modelem, poté byla většina stávajícího personálu propuštěna. Nakonec byl 13. listopadu 1956 výbor zrušen a vnitro přejalo vše do svých rukou.

Předpovědí dalších změn bylo propuštění Władysława Gomułky z vězení 13. prosince 1954. V lednu 1955 přijalo plenární zasedání PSDS rezoluci o překonávání „přehmatů" (*wypaczenia*) a podřízení bezpečnosti straně. Na světlo se dostaly, tentokrát již z oficiální strany, další informace o bezpečnostním teroru, i když byly výrazně zaměřeny na postižené členy strany. To však nemohlo zabránit stále silnějším projevům spontánní kritiky režimu zezdola. Podnětem, který vyvolal určité uvolnění, bylo již v březnu 1954 polské vydání románu *Odwilż* (Tání) sovětského spisovatele Ilji Erenburga, jehož překlad si měl údajně objednat ještě J. Różański. Řada do té doby předních stoupenců socialistického realismu v umění se od této doktríny začala distancovat. Velkou událostí se pak stalo vydání básnického díla *Poemat dla dorosłych* (Poéma pro dospělé), jehož autor Adam Ważyk, do té doby jeden z guru socrealismu, se nejen distancoval od literárního kánonu stalinismu, ale dokonce napadl stalinský projekt socialismu (dílo si měl objednat pro změnu člen politbyra Roman Zambrowski). Všichni nevnímali tyto „osobní" převraty jen v jejich úzce politickém smyslu. Spisovatel Ludwik Flaszen zveřejnil hned v počátcích nového ovzduší jedovatý esej, v němž napsal: „Tání je smutná doba. Všude je vlhko a třaslavo."

Ważykova poéma sehrála v Polsku podobnou roli jako Erenburgovo *Tání*

* Nad skutečnými důvody Światłovy „dezerce" dodnes panují pochybnosti. Část autorů jej považuje za součást zpravodajské hry, kterou začal vůči Západu hrát Berija, část jej považuje za „dobře umístěného" západního agenta, část mluví o tom, že se útěkem spasil před vězením, které postihlo jeho nadřízené. Jeho další osudy jsou rovněž nejasné.

v Sovětském svazu – měla zabránit tomu, aby počínající rozluka se stalinismem nepřerostla v krizi systému vůbec, i když často nešlo o systém, nýbrž o zachování získaných privilegií. V této atmosféře vznikaly zárodky hnutí, které navazovalo na nezávislé skupiny intelektuálů druhé poloviny 40. let (*Klub Logofagów*, skupiny jako *Pomidor, Keep Smiling, Pawiany, Klub Neopickwistów*). Když v březnu 1955 vznikl *Klub Krzywego Koła* (název pochází od stejnojmenné ulice v historickém jádru Varšavy, kde klub sídlil), řada jeho protagonistů včetně předsedy Jana Józefa Lipského, která současně začala vydávat týdeník *Po prostu*, pocházela právě z prostředí těchto nezávislých skupin a klubů. Stalinisté se pokusili těmito skupinami manipulovat, ale ty začaly žít vlastním životem, přičemž kritika původně cílená na stalinismus postupně zpochybňovala poválečný systém vůbec.

Wladyslaw Gomulka krátce po svém návratu do politického života

Další impuls vývoji udělil 20. sjezd KSSS, který odsoudil zločiny stalinismu, mezi něž zařadil likvidaci předválečné polské komunistické strany, „přehmaty" bezpečnosti a perzekuci národních komunistů. Sjezd ovšem nezmínil nic, co sahalo před nebo mimo komunismus v Polsku. Závěry sjezdu komentoval 3. března 1956 aktiv PSDS, který se soustředil na problém pravicově-nacionalistické úchylky, to jest na případnou rehabilitaci Gomułkovy skupiny. Potřebu jeho řešení nastolilo úmrtí B. Bieruta v Moskvě 12. března 1956.

Dosavadní vedení PSDS se s Chruščovem dohodlo na prosazení nevýrazného Edwarda Ochaba do čela strany. Tato změna ale pouze oddálila zásadní spor o další směr vývoje, který PSDS rozdělil na několik proudů. Natolinská skupina (podle varšavské vládní čtvrti Natolin), ke které patřili například

Aleksander Zawadzki nebo Franciszek Jóźwiak, volila cestu nejmenšího odporu formou oslabení kritiky, a to předhozením vhodného viníka, kterým se postupně stávali Židé. Pulavská skupina (Roman Zambrowski, Stefan Staszewski), nazvaná podle Pulavské ulice ve Varšavě, kde sídlily některé vládní instituce, byla ochotná k radikálnějším změnám ekonomiky i politické atmosféry. První skupina obsadila po odchodu sovětských poradců mocenský aparát, druhá usilovala o podporu mládeže a stranické inteligence. Úzký střed, zastoupený jen slabým Ochabem, nebyl schopen střetům obou frakcí zabránit. Z politiky odcházeli další lidé staré garnitury (v dubnu bývalý ministr vnitra Stanisław Radkiewicz, ministr spravedlnosti Henryk Świątkowski, ministr kultury Włodzimierz Sokorski, generální prokurátor Stefan Kalinowski, hlavní vojenský prokurátor Stanisław Zarako-Zarakowski, hlavní stranický ideolog Jakub Berman). Někteří z nich, jako byli důstojníci státní bezpečnosti Anatol Fejgin či Roman Romkowski, zamířili za předchozí „přehmaty" do vězení. Vězeňské zdi opouštěli, byli rehabilitováni a do politiky se vraceli komunisté, obvinění kdysi z nacionalismu – W. Gomułka, Marian Spychalski. 23. dubna 1956 následovala amnestie, na jejímž základě byli propuštěni a rehabilitováni další vězni 50. let včetně vojáků (Stanisław Tatar, Marian Utnik, Stanisław Nowicki, Jerzy Kirchmayer a Stefan Mossor). Než si však obě frakce vyřešily své spory, pohnuli se lidé.

Październik

Dne 28. června 1956 se vzbouřili dělníci ve Stalinových závodech v Poznani. Hospodářská motivace protestu (platové zvýhodnění) však rychle ustoupila politickým tónům, demonstranti zaútočili na objekty stranické a státní moci, začala se ozývat protirežimní a protisovětská hesla. Vláda označila události za imperialistické spiknutí a řádění chuligánů a zločinců. Do Poznaně se stáhlo kolem 10 000 vojáků, tanky, obrněné vozy, jednotky bezpečnosti a teprve s touto silou se revoltu podařilo potlačit. Cenou ovšem bylo 78 mrtvých a několik set raněných.

Poznaňské události se značnými obavami sledovala Moskva. Na červencové plénum PSDS přijela sovětská delegace, vedená Nikolajem Bulganinem a maršálem Žukovem, kteří varovali, že nové sovětské heslo různých cest k socialismu neznamená rozpad bloku. Vzhledem k tomu, že v průběhu poznaňských událostí začal pohyb sovětských jednotek dislokovaných v Polsku směrem k Varšavě a v samotném SSSR směrem k polské hranici, urychlil sovětský faktor cestu k vnitřní konsolidaci PSDS. Zmíněné plénum stáhlo obvinění z pravicově-nacionalistické úchylky a 2. srpna 1956 dostali zpět své stranické legitimace W. Gomułka, M. Spychalski a Zenon Kliszko. V polovině října byli Gomułka, Kliszko, Spychalski a Ignacy Loga-Sowiński ko-

optováni do ústředního výboru PSDS, ve stejné době odstoupil všemi nenáviděný Hilary Minc, kterého lidé činili zodpovědným za špatnou ekonomickou situaci. 17. října navrhlo politbyro zvolit Gomułku do funkce prvního tajemníka PSDS na stranickém plénu, které bylo svoláno o dva dny později.

Do hry znovu vstoupila Moskva. 18. října 1956 bylo vedení PSDS vyrozuměno sovětským velvyslanectvím, že nazítří přiletí do Varšavy sovětská stranická delegace v čele s Chruščovem. Pokus dosáhnout odložení této „nečekané" návštěvy neuspěl, protože Moskva prostě oznámila, že delegace přiletí s nadějí, že ji vedení PSDS na letišti přivítá. V delegaci byli kromě Chruščova A. Mikojan, V. Molotov, L. Kaganovič za „civilní" sféru a za armádu pak G. Žukov a I. Koněv. Na letišti se Chruščov nejdřív ostentativně přivítal se sovětskými generály působícími v Polsku, a poté žádal odročení již zahájeného pléna. To však Poláci odmítli. Jednání však pokračovala a Gomułka nakonec Chruščova přesvědčil, že za dané situace je právě on tím politikem, který zajistí klidné a loajální Polsko.

Po odletu sovětské delegace začala druhá část pléna, na kterém 20. října 1956 označil Gomułka, již jako první tajemník PSDS, stalinské období za uzavřené a naznačil určitý posun politického systému směrem k novému modelu politiky (omezení pravomocí bezpečnosti, samosprávné prvky, autonomie legislativy a nezávislá justice). Tímto způsobem bylo možné s podporou obyvatelstva provést transfer vedoucích garnitur a ovládnout klíčová místa v systému. Plénum dokonalo personální obměnu vedení PSDS a dalo podnět k dalším změnám, které proběhly do konce roku 1956: v listopadu byl schválen zákon o dělnické samosprávě jako součásti politického systému, byla založena Fronta národní jednoty (*Front Jedności Narodowej* – FJN) jako nové spojenectví tří legálních stran, omezila se působnost některých institutů direktivní ekonomiky.

Řada dalších momentů formovala veřejné mínění velmi výrazně v Gomułkův prospěch: z internace byl propuštěn kardinál Stefan Wyszyński, skončila kolektivizace (zůstalo zhruba 15 %, tj. asi 1 500 kolchozů), zvýšily se platy (za léta 1956–1957 celkem 10 % přírůstek). V listopadu 1956 pak Gomułka odletěl na návštěvu do Moskvy skládat účty ze svých říjnových slibů. Také výsledek této cesty znovu podpořil jeho pozici v Polsku. Kromě umoření dluhu, které kompenzovalo dřívější diskriminační ceny polského uhlí exportovaného do SSSR, a příslibu finančních úvěrů, bylo dohodnuto odvolání sovětských generálů z polské armády, smluvní řešení postavení sovětských jednotek v Polsku (smlouva podepsána ve Varšavě 17. prosince 1956) a otevřela se otázka repatriace ze Sovětského svazu do Polska (smlouva podepsána 25. března 1957). Repatriace umožnila v příštích třech letech návrat více než 220 000 lidí do Polska.

Ve vztahu k Sovětskému svazu získalo Polsko i na prestiži, což dokládaly

nejen detaily, jako byla například Gomułkova stať v časopise *Kommunist* s tezí o partnerství a tvrzením, že i Sovětský svaz se může učit ze zkušeností ostatních lidových demokracií. Významnější byly výrazné iniciativy na mezinárodním poli, z nichž k prvořadým patřil tzv. „plán Rapackého", tj. polská iniciativa z listopadu 1957, týkající se vytvoření bezjaderného pásma ve střední Evropě včetně obou německých států, doplněná v roce 1964 tzv. plánem Gomułky a vládním expozé na toto téma. Svého druhu kodifikací vzájemných vztahů v tomto období byla polsko-sovětská deklarace z 18. listopadu 1956, hovořící o spojenectví, suverenitě, rovnosti a právu na národní cestu k socialismu. Samozřejmě se nedá mluvit o plné suverenitě, protože nový kurs neměl sovětskou dominanci oslabovat, ale spíše kamuflovat, obnovit otřesené pozice a zamezit rozsáhlejší revoltě.

V říjnu 1956 byl v Polsku stalinismus nahrazen koncepcí „polské cesty k socialismu" skrze osobu nového vůdce. Gomułka byl vnímán nejen jako východisko z vnitrostranické krize, ale také jako naděje pro společnost, která v sobě dočasně potlačila vzpomínku na jeho působení ve druhé polovině 40. let, resp. přestal vadit fakt, že je komunista. Z politika, který se podstatně zasloužil o prosazení komunismu v Polsku, zůstala jen bývalá oběť stalinismu a současně národní hrdina, který se úspěšně postavil silnějšímu východnímu sousedovi. Gomułkovi se v říjnu 1956 splnil jeho sen ze 40. let: být vnímán a respektován jako autochtonní polský komunista a současně jako politik, který Polsko přivede v rámci svého pojetí komunismu k nezávislosti, demokracii a blahobytu. Skrze jeho osobu přestala značná část polské společnosti komunismus vnímat jako vnucený a svým založením zcela protipolský systém a dočasně jej přijala jako svůj vlastní.

Gomułka získal obrovský politický kapitál, kterého si byl dostatečně vědom, avšak musel jej také zužitkovat praktickými kroky, které se zaměřily na nadcházející volby do parlamentu. PSDS deklarovala vůli uskutečnit volby nikoliv jako formální frašku s 99 % podporou, parlament proto 24. října 1956 schválil nový volební zákon, který navýšil počet kandidátů nad počet mandátů. Současně však byla 29. listopadu sestavena jednotná kandidátka v rámci FJN a Gomułka se obrátil k národu s výzvou, aby s ohledem na vnitřní stabilitu a sovětské reakce, které měly svou platnost s odkazem na maďarské povstání, volil celou listinu a neškrtal. Jinými slovy, aby voliči nevolili zezdola prosazené kandidáty, kteří byli na seznamech zařazení až na konec. Tento postoj podpořila i katolická církev a Svobodná Evropa. Vzhledem k tomu, že pořadí kandidátů sestavovala FJN (nebyli tedy řazeni abecedně), byl výsledek voleb rozhodnut předem. Volby se konaly 20. ledna 1957, zúčastnilo se jich 98 % voličů, z nichž 94 % vyslechlo Gomułkovu výzvu a hlasovalo bez škrtání, takže prošlo 88 % kandidátů FJN. Voliči se tak dobrovolně vzdali práva ovlivnit složení parlamentu.

Vysvětlení tohoto úkazu lze najít ve dvou důvodech. Prvním byl Gomułka

a jeho argumenty podpořené církví (zvláště zahalené odkazy na Moskvu vešly do stálého repertoáru nepřímých metod pacifikace společnosti), druhým pak fakt, že v Polsku již neexistovala žádná relevantní politická alternativa, schopná vysvětlit důsledky určitých politických kroků. Církev pak ze své podstaty roli politické opozice plnit nemohla a nechtěla. Navíc se řadě lidí zdálo jednodušší využít autority nového vůdce jako beranidla k prosazení podstatných změn systému.

Organizační základna paralelních skupin se teprve formovala. Jednu z nich vytvářela krakovská revue *Znak* a Kluby katolické inteligence, které vznikaly ve větších městech. *Znak* se po zániku Strany práce stal spolu s periodikem *Tygodnik Powszechny* (dočasně byl zastaven v roce 1953, když odmítl na titulní straně příslušným způsobem uctít Stalinovo úmrtí) útočištěm nezávislé kultury. Někteří lidé z tohoto okruhu využili možnosti, kterou nabízely lednové volby, a vstoupili jako nezávislí poslanci do parlamentu (Stanisław Stomma, Jerzy Zawieyski, Stefan Kisielewski). Další skupinu reprezentovaly „revizionistické" formace, zahrnující již fungující nebo nově se ustavující levicově orientované a radikální skupiny mládeže (*komandosi*) a intelektuálů, které podporovaly reformní pohyb, byť se často jednalo o lidi s čistě stalinským „rodokmenem". Revizionisté byli aktivní v již fungujících „institucích" jako *Klub Krzywego Koła* nebo časopis *Po prostu*, považovali se svým způsobem za jakési předchůdce i strážce duchovního a politického odkazu „polského Října".

Se středovýchodní krizí a krvavým potlačením maďarské revoluce však vstoupily do hry faktory vnější povahy. Moskva se snažila polskou destalinizaci tlumit a brzdit nezodpovědný reformní „avanturismus", což Gomułkovi vyhovovalo. Během roku 1957 provedla nová garnitura čistku ve státním a stranickém aparátu, ovládla všechny hlavní uzly mocenské struktury a ze všeho nejméně potřebovala neustálé připomínání jakýchsi ideálů z podzimu 1956. V únoru 1957 byl založen týdeník *Polityka** jako protiváha *Po prostu*, jehož vydávání zastavila přímá Gomułkova intervence v září téhož roku. Ve stejném měsíci rozhodl první tajemník o prověrkách uvnitř PSDS a vyhlásil boj revizionismu. Do května 1958 odešlo ze strany asi 15 % jejích členů a na 3. sjezdu PSDS v březnu 1958 již Gomułka plně ovládal situaci. Polsko tak přestoupilo z období levicového romantismu a experimentů do šedé praxe reálného socialismu. Začalo období tzv. malé stabilizace.

* V čele listu Politika stál v letech 1958–1982 jako šéfredaktor Mieczysław F. Rakowski, později poslední premiér poslední komunistické vlády v PLR a také poslední předseda Polské sjednocené dělnické strany.

Polská cesta k socialismu

Stabilizace politické moci rozhodla o dalším ekonomickém rozvoji, jehož podobu určovalo několik velmi odlišných zdrojů. Jedním z nich byla osobnost prvního tajemníka, který se považoval za kompetentního národohospodáře. Gomułka si uvědomoval, že pro odlišení „svého" socialismu od stalinismu musí hospodářství utvářet jiným způsobem. Jako předválečný komunista, pocházející z velmi chudého prostředí, měl však jistou sociální a mentální bariéru, která spočívala v obsedantním srovnáváním předválečného a poválečného Polska jako důkazu nadřazenosti „jeho" systému. Z tohoto úhlu pohledu byla samozřejmě značná část věcí z čistě materiální sféry na vyšší úrovni po válce než před ní, ale Gomułka nechápal, že tento posun je, alespoň v evropském měřítku, přítomen všude. Jeho pojetí prospotřebního kursu se často poměřovalo jeho vlastním zkušenostním standardem, podle kterého bylo přepychem to, co většina lidí už považovala za normální. Materiální skromnost, skoro askeze, spojená s mimořádnou vůlí k moci a patronským postojem ke společnosti, vše zabaleno do marxistické ekonomické dogmatiky, to bylo klima, z něhož vycházelo utváření politické a ekonomické koncepce 60. let.

Krátce po podzimním zlomu roku 1956 se však zdálo, že toto klima bude jiné. S rehabilitacemi národních komunistů se „svezla" také řada bývalých členů socialistické strany PPS, národohospodářských odborníků spojených s na sklonku 40. let rozbitým Ústředním plánovacím úřadem CUP (Oskar Lange, Czesław Bobrowski, Edmund Lipiński). Projekty decentralizace, kombinace trhu a plánu, přesahy nad ekonomické dogma stalinismu podobně jako v politice mohly být užitečné do určité doby. Poté se staly extravagancí.

V době, kdy se znovu zauzlily sovětsko-jugoslávské vztahy a samosprávný model již nebyl takovým hitem, se příznačně snížil důraz kladený na prvek dělnických rad a ztratila smysl úvaha, že kromě státu by ještě někdo jiný mohl být kompetentní v řízení ekonomiky. Sovětská mánie „dohnat a předehnat" Západ poznamenala i Polsko. Po politické stabilizaci se prosadil ekonomický projekt urychlené industrializace, který byl pouze upraveným modelem rozvoje v 50. letech. Viditelný rozdíl spočíval hlavně v tom, že byly odstraněny typické rysy předchozí éry, jako široké využívání nucených prací a násilná kolektivizace. Dále se poněkud změnily hospodářské priority, když se systém přeorientoval z vojenských na civilní investiční cíle. Více se rovněž přihlíželo k sociální situaci, i když šlo spíše o vytvoření takových podmínek, za nichž by lidé byli bez donucení ochotni více pracovat pro socialismus. Snad nejvýraznějším projevem tohoto přístupu byla rozsáhlá bytová výstavba, reagující na malou demografickou explozi, kdy do produktivního věku začaly přicházet první poválečné ročníky (v srpnu 1961

dosáhl počet obyvatel Polska 30 000 000 obyvatel). Gomułka kromě zemědělství povolil také uzdu soukromému podnikání v obchodu a službách, a to s jistou úlevou, protože stát nebyl schopen tuto sféru provozovat.

Investiční politika byla od počátku postavena na klasické bázi poválečného socialismu – na těžkém průmyslu, jehož rozvoj měl od počátku 60. let pokrýt velký přírůstek populace. Do této oblasti směřovaly asi dvě třetiny všech investic, i když vyšší produktivity se dosahovalo hlavně díky přírůstku pracovní síly, a ne investicemi, jejichž výsledný efekt se dostavoval po dosti dlouhé době. Těžký průmysl znamenal posílení státní plánovací komise, do které se pozvolna vraceli ekonomičtí „experti", kteří svou kvalifikaci získali v období stalinismu. Jistý návrat k minulým metodám se nakonec promítl i do zemědělství, kde sice skončila kolektivizace, ale stát použil „boční chvat" tím, že zvyšoval odvody ze soukromého zemědělství a současně mu snižoval státní dotace (85 % celkové výměry v soukromých rukou dostávalo jen 25 % finančních prostředků určených pro zemědělství). Legislativa bránila vytváření větších pozemkových celků v soukromém vlastnictví, v důsledku dědických řízení se půda drobila a snižovala se tak celková osevná plocha a možnost uplatnění soukromé velkovýroby. Problémové zemědělství bylo zdrojem problémového zásobování obyvatelstva potravinářskými produkty v přístupných cenách. Boj na „kuchyňské" frontě se stal jednou z Gomułkových obsesí. Známé byly například jeho kritické výlevy na adresu úřednictva, které nadměrným požíváním kávy odčerpává státu potřebné devizové prostředky, za něž se tento artikl musí v cizině nakupovat. Anekdoty na toto téma však jen s nadsázkou pojmenovávaly skutečnost, že počínaje rokem 1956 většina velkých polských krizí (s výjimkou roku 1968) začínala po zdražení potravin. Během první poloviny 60. let stát znovu ovládl ekonomiku a mohl definovat způsob rozdělování prostředků podle svých vlastních zájmů. Tento model přinášel užitek, pokud byl schopen extenzivního rozvoje, avšak po jeho vyčerpání se kolem poloviny 60. let dostal do potíží.

V této době Gomułka postupně odsekával všechny projevy spontánní politické, společenské či kulturní aktivity, které jej vynesly nahoru. Tím si však proti sobě vytvářel opozici, která jej obviňovala ze zrady říjnových ideálů. V řadě konfliktů se zbavoval těch, kteří jej kdysi podporovali, ale současně zůstali hlavními stoupenci rozvoje demokratického socialismu. V roce 1962 zanikl i *Klub Krzywego Koła*. Tyto čistky se týkaly skoro všech významných „lidí Října" (W. Bieńkowski, S. Żółkiewski), jejichž místo opět zaujímali politici starého typu (J. Cyrankiewicz, A. Rapacki, Piotr Jaroszewicz). Zvláštní kapitolu pak představovali kritici režimu „zleva", což byla jednak trockistická skupina kolem historika Ludwika Hasse, jednak ultrastalinská skupina kolem Kazimierze Mijała, kdysi Bierutova tajemníka. Ten v roce 1966 „emigroval" do Albánie, kde s podporou místního režimu založil novou Komunistickou stranu Polska a z *Radia Tirana* napadal polské poměry (do Polska se vrátil až v roce 1984).

Rok 1956 v Polsku přinesl rehabilitaci národních komunistů, což bylo poměrně početné seskupení, zahrnující široké spektrum názorů od demokratického socialismu přes ortodoxní komunismus až po nacionalisty. Tento poslední směr se výrazně prosazoval pod patronací Mieczysława Moczara, od roku 1956 náměstka ministra vnitra, jinak značně temné osobnosti. Moczar (vlastním jménem Mikołaj Demko) sloužil na počátku války pro sovětskou vojenskou rozvědku v polsko-sovětském pohraničí, poté působil v komunistickém odboji a po válce v resortu ministerstva vnitra. Po eliminaci „pravicově-nacionalistické úchylky" byl dočasně odsunut na místo šéfa vojvodské správy v Olštýně. Po svém návratu do vysoké politiky si Moczar budoval podporu jednak v silových resortech vnitra a obrany, jednak ve veteránském Svazu bojovníků za svobodu a demokracii (ZBoWiD), a vytvářel si vlastní mocenské centrum, kolem kterého se shromažďovali komunističtí odbojáři, ale i někteří bývalí příslušníci londýnského hnutí odporu. Pro toto seskupení bylo charakteristické vypjaté vlastenectví, často xenofobie, tvrdý antisemitismus a také sympatie k autokratickým metodám vlády. Vzhledem ke svému původu dostala tato skupina kolem roku 1961 název „partyzáni", který záhy zdomácněl.

Vedle „partyzánů" se v průběhu 60. let v PSDS formovalo další křídlo, jehož minulost sice nebyla tak barvitá, avšak soustřeďovalo se ve velmi důležité oblasti průmyslu. Tato skupina se etablovala během investiční industrializace 60. let a tvořila jakousi lobby, opírající se o výrazné průmyslové regiony Polska, především o Slezsko, odkud pocházel její hlavní představitel, Edward Gierek, vedoucí vojvodské organizace PSDS v Katovicích (regionu se slangově začalo říkat Katanga). Průmyslová lobby se skládala z nové generace socialistických manažerů, jež ideologii brala spíše instrumentálně a s rezervou, avšak vzhledem ke sféře svého působení nebyla zatím příliš viditelná. (Gierkovi stoupenci byli zase často označováni jako „šlonzáci".)

V době sílících hospodářských problémů se začala dramaticky zužovat kulturní, politická i sociální báze „polské cesty k socialismu". Jako první začali vládní politiku kritizovat lidé „Října", což naznačila aféra s tzv. „Dopisem 34" ze 14. března 1964, kdy se skupina 34 intelektuálů (Maria Dąbrowska, Jerzy Andrzejewski, Paweł Jasienica, Jerzy Turowicz aj.) obrátila na premiéra Cyrankiewicze s dopisem, v němž vyjádřila znepokojení nad omezováním přídělů papíru na vydávání knih a časopisů a nad sílícími zásahy cenzury. Dopis byl otištěn v západních médiích, což spolu s jeho obsahem značně podráždilo vládu, která zorganizovala mohutnou podpisovou protiakci a vůči některým signatářům původního dopisu uplatnila výběrové represe. Postup vlády tu předznamenával analogické reakce na pokusy o kritická či politicky nekonformní vystoupení, jejichž potírání se ujali „partyzáni".

V roce 1964 se Moczar stal ministrem vnitra a také předsedou ZBoWiD, který v té době čítal více než 300 000 členů. V době příprav 4. sjezdu PSDS (15.–20. června 1964) se pokusil dostat se do politbyra strany, což mu však znemožnil Gomułka v obavě před příliš velkým soustředěním moci v rukou člověka, který zhruba v této době začal vyjadřovat jisté zklamání nad jeho politikou. Moczarovi se jeho malý převrat sice nepodařil, stále však byl schopen ovlivňovat vnitropolitické dění. To se projevilo ve zdůrazňování nacionálních stanovisek, čímž se skupina otevírala širším vrstvám, dokonce i lidé s náboženským zázemím, často nacionalisticky či antisemitsky orientovaní, pro ni již nebyli nepřijatelní. „Partyzáni" cílevědomě vyhledávali své stoupence mezi umělci a intelektuály shodné „krevní skupiny": k jejich hlavním literárním plodům patřily knihy M. Moczara *Barwy walki* (Barvy boje) a Zbigniewa Załuského *Siedem polskich grzechów głównych* (Sedm hlavních polských hříchů) z roku 1961. První evokovala celonárodní odboj proti Němcům, druhá pak rovnou „partyzány" prohlásila za dědice tradic národních povstání 19. století, což činila tak vehementně, že si vysloužila kritiku stranického listu *Trybuna Ludu*, který 26. dubna 1963 varoval před touto třídně „slabou" interpretací národních dějin. „Partyzáni" také porozuměli významu televize, která vysílala v Polsku od května 1956 a v roce 1963 byl zaregistrován již první milión televizních přijímačů. Televizi využívali prostřednictvím seriálů, z nichž největší oblibu si získaly i v Československu kdysi uváděné a sledované pořady *Čtyři z tanku a pes* a *S nasazením života* (s populárním kapitánem Klossem jako hlavním hrdinou).

V březnu 1965 se představitelé radikální levicové mládeže (*komandosi*) Jacek Kuroń a Karol Modzelewski obrátili na PSDS s otevřeným dopisem, kritizujícím sílící autoritativní trendy v politice strany. Oba autoři dopisu byli na několik let uvězněni. Střety skrytého policejního režimu s revizionistickou generací roku 1956 způsobily, že ta část mladší generace, která vynesla Gomułku do popředí, se přesunula do opozice vůči němu a spojila se s lidmi kolem krakovské revue *Znak*, sdružující nezávislou katolickou inteligenci. Vzniklo tak seskupení, které se kritikou autoritářství a policejních praktik propracovávalo k pojetí režimu jako totalitního systému. Současně se „partyzáni" po uvolnění vztahu ke katolíkům dostali do užších kontaktů se skupinou PAX, což na obou stranách posílilo xenofobii a antisemitismus. Církev se do určité doby zajímala o „vlastenecká" stanoviska moczarovské skupiny, ale po propojení s PAX se od nich distancovala.

Milénium, ale čí?

Gomułka v roce 1957 využil podporu kardinála Wyszyńského při volbách a v lednu 1958 se s ním a s premiérem Cyrankiewiczem znovu setkal, aby

řešili „provozní" problémy církve. Avšak již v červenci téhož roku provedla státní bezpečnost prohlídku kardinálovy úřadovny v klášteře Jasna Góra, kde zabavila řadu materiálů. V září 1958 vyhlásil Gomułka program výstavby „tisíce škol", které měly být v Polsku vybudovány u příležitosti tisícletého výročí založení polského státu (oslavy milénia vyhlásil Sejm již v únoru 1958), přičemž pronesl, že polské školství je světské a jedině stát má právo rozhodovat o tom, jestli ve třídách budou umístěny symboly katolické církve. Následovala tzv. dekrucifikace ve školách a továrnách, která do 10. září 1958 proběhla na 23 530 místech (ve 429 školách lidé hned vyvěsili kříže znovu). Poté se vláda pokusila o likvidaci výuky náboženství. Tento postup vyvolal četné protesty a projevy krajní nespokojenost. V některých oblastech Polska, jako bylo například kielecké vojvodství, se kříže zpočátku nepodařilo odstranit nebo se hned vracely na své místo, v krakovském vojvodství si místní organizace strany ještě v roce 1959 postěžovala, že kolem 10 % křížů zůstalo na místě.

Jestliže se náboženství ve školním roce 1959–1960 vyučovalo na 21 500 ze 28 000 státních škol, v roce následujícím tento počet klesl na 6 500. Regulaci výuky náboženství pak zakotvil zákon z července 1961, který ji přesunul do tzv. katechetických center, kde měl stát větší možnost její kontroly. Do roku 1966 vzniklo kolem 20 000 těchto center, v nichž se náboženství učily asi 4 000 000 dětí. Podle tajné instrukce z června 1958 byl vydán zákaz církevní výstavby, a to jak nové, tak již předtím schválené, což se dotklo především nových městských aglomerací kolem průmyslových podniků (Nowa Huta v Krakově, Świdnik atd.), které se měly stát socialistickými městy s laickou populací. Drobné lokální protesty a nepokoje využila vláda k prověrkám, zbavujícím věřící členy PSDS funkcí. Nařízením ministra školství převzal stát 29. prosince 1959 dozor nad duchovními semináři a došlo k prohlídkám jejich knihoven – v průběhu velké revize 67 církevních knihoven v srpnu 1960 bylo zabaveno kolem 12 000 knih. Pokud státní orgány „našly" závady, příslušný seminář byl uzavřen. Kampaň byla natolik důsledná, že došlo i ke zrušení církevní varhanické školy v Přemyšlu, která tu fungovala ještě z rakouských dob. V roce 1961 byl v rámci státní bezpečnosti vytvořen speciální operační odbor, který využíval organizace jako PAX a jeho analogická odvětví (*Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne Jana Frankowskiego*) proti církvi. V roce 1963 proběhlo poslední setkání mezi Gomułkou a Wyszyńským, po kterém se církev obrátila na představitele zklamaných „šestapadesátníků". Ještě v roce 1963 se kardinál například setkal se dvěma významnými revizionisty ve straně, Leszkem Kolakowským a Janem Strzeleckým.

Ke otevřenému konfliktu mezi státem a církví došlo, když se 18. listopadu 1965 polský episkopát, zasedající v Římě, obrátil na německé katolické biskupy s listem, který zval k účasti na blížících se oslavách polského milé-

nia, avšak současně připomenul živou ránu polsko-německých vztahů: druhou světovou válku, západní polskou hranici a odsun Němců. List se stal známým díky parafrázi svého ústředního motivu *przebaczamy i prosimy o przebaczenie* (odpouštíme a prosíme o odpuštění), kterým mělo být vzájemné odpuštění v duchu Evangelia. Vláda obvinila církev ze zasahování do zahraniční politiky a rozpoutala proti ní masivní kampaň. Kardinál Wyszyński byl zbaven cestovního pasu a nemohl tak odjet do Říma na důležitá jednání 2. vatikánského koncilu. Současně se Varšava rozhodla nepovolit papeži Pavlu VI. příjezd na oslavy milénia, k nimž aféra s biskupským listem vytvořila jakousi vstupní kulisu. Církev tu sáhla do citlivého místa režimu, který záporný německý stereotyp učinil významnou součástí své vnitřní konsistence. Vláda se rozhodla, že oficiálními oslavami milénia přehluší oslavy církevní (milénium státu versus milénium křtu) a na dopis biskupů odpověděla heslem „Neodpustíme". Když *Tygodnik Powszechny* vystoupil 14. ledna 1966 na obranu polských biskupů, Gomułka prohlásil, že církev se nebude protivit státu, jelikož doby, kdy vykonávala *rząd dusz* (doslova „vláda nad duší"*), jsou nenávratně pryč. 3. května 1966 tak sloužil arcibiskup Karol Wojtyla (arcibiskupem od ledna 1964) mši v klášteře Jasna Góra, kázání přednesl kardinál Wyszyński a na prázdné židli stál portrét „zakázaného" papeže Pavla VI. Spor o milénium kulminoval ve Varšavě, kde režim uspořádal 22. července 1966 velkou vojenskou přehlídku, při níž došlo ke střetům s policií, které skončily zatčením několika desítek osob. Podobně oslavy probíhaly také v Krakově, Gdaňsku a Lublinu, kde kromě policie zasahoval proti příznivcům církve „dělnický aktiv" čili organizované bojůvky. Vášně utichly teprve v průběhu roku 1967, kdy se konflikt mezi církví a státem uklidnil, avšak namísto toho se znovu vyhrotily vztahy mezi PSDS a „revizionisty".

Již 21. října 1966 uspořádal studentský svaz Varšavské univerzity diskusi na téma polského „Října", na které filozof L. Kolakowski vystoupil s kritikou tehdejší politiky a byl za to spolu s přesedajícím diskuse, historikem Krzysztofem Pomianem, vyloučen ze strany. Skupina spisovatelů, členů PSDS, z nichž někteří ještě v době „Dopisu 34" podpořili vládu (Marian a Kazimír Brandysové, Tadeusz Konwicki, Jacek Bocheński aj.) se postavila na stranu postižených a vystoupila z PSDS. V květnu 1967 se dokonce sešlo plénum PSDS, aby řešilo problém sílícího kulturního i politického nonkonformismu: jedním z jeho projevů byl také varšavský koncert Rolling Stones v dubnu 1967, v jehož průběhu došlo ke srážkám s policií. Podle Z. Kliszka se Polsko stalo „vybraným cílem" imperialistické propagandy, která se zaměřila na psychologický boj, využívající jako hlavní slabosti socialismu sílu místní tradice. „Partyzánům" přišla obava z diverze vhod, protože na ní

* *Rząd dusz* znamená duchovní vládu či moc, v tomto přeneseném smyslu pak označuje toho, kdo ovládá a řídí myšlení lidí.

mohli postavit kampaň proti cizím elementům, které využívají naivitu Poláků, zvláště těch na vysokých místech. E. Gierek zase tvrdil, že Poláci mají vyvinutý smysl pro kritiku, který čas od času propukne ve zvýšené míře, což však nutně neznamená paušální odmítání socialismu jako takového. Vyhranění těchto dvou názorů vystavilo Gomułky do nepohodlné situace. „Partyzáni" jej víceméně otevřeně napadali za neschopnost uhlídat Polsko před rejdy imperialistů a nepřátel uvnitř národa, zatímco Gierkovi „technokraté" jej víceméně skrytě kritizovali za to, že nevede dialog s nespokojenou společností.

Polská politika se však svým způsobem začala odchylovat od ostatních satelitů (slogan o „nejveselejším baráku v lágru"). Na jedné straně se velmi pečlivě dbalo na dodržování formy, takže množství polských deklarací o loajalitě vůči Moskvě bylo stejně velké jako počet setkání W. Gomułky s Chruščovem i Brežněvem. Na druhé straně rostla frekvence kontaktů se západním světem od „kulatých stolů" let 1961–1966 (polsko-německý, polsko-americký, polsko-dánský) až po návštěvu Charlese de Gaulla v Polsku v listopadu 1967. Tato návštěva znamenala počátek intenzivního rozvoje polsko-francouzských vztahů, předznamenávajících gorbačovovský koncept „společného evropského domu". Příbuzná de Gaullova představa „Evropy od Atlantiku po Ural" měla ovšem velmi prozaický cíl, a to zabránit znovusjednocení Německa, což vystupovalo na povrch zvláště v průběhu francouzských námluv s komunistickým světem v 70. letech, kdy kontakty s Polskem, podbarvené osobní známostí E. Gierka s prezidentem Giscardem d'Estaing, měly také sloužit podpoře francouzské vize *deténte*. Slova o nenarušitelnosti odersko-niské hranice, která de Gaulle pronesl během své návštěvy Polska, byla jakýmsi podpůrným doprovodem diplomatické aktivity, směřující k budoucí regulaci vztahů se SRN.

V řadě dalších mezinárodních situací zůstávalo gomułkovské Polsko výrazně loajálním členem „tábora socialismu" a s výjimkou epizodických námluv s Čínou ke konci 50. let výrazně podporovalo sovětská stanoviska od kubánské krize až po sedmidenní válku na Středním Východě. Zvláštní kombinace loajality a snahy působit „samostatně ve stínu" Kremlu však přesto stavěla polskou diplomacii do poněkud mimořádné pozice v mezinárodní politice, což se projevilo například v letech 1965–1967, kdy se měli polští diplomaté (Józef Michalowski) se souhlasem Moskvy pokusit důvěrnou cestou zprostředkovat jednání mezi Spojenými státy a Severním Vietnamem o ukončení konfliktu v Indočíně. Nemálo Poláků působilo v této době a v tomto regionu v týmech mezinárodních pozorovatelů, někteří z nich začali pracovat pro západní stranu (později např. Ryszard Kukliński).

Marzec

Otevřený konflikt v PSDS se naplno rozhořel poté, co na Středním Východě vypukla tzv. šestidenní válka. Moskva na izraelské vítězství reagovala 9. června 1967 doporučením členským zemím Varšavské smlouvy, aby s Tel Avivem přerušily diplomatické styky, což Polsko provedlo o tři dny později. Velvyslance Dov Sattaha „vyprovodil" na letiště dav několika desítek lidí, částečně opilých, kteří jej uráželi. Tuto akci, zorganizovanou ministerstvem vnitra, nazvala oficiální média „spontánní reakcí". Sovětské výpady proti Izraeli a sionismu vůbec padly v Polsku na mimořádně úrodnou půdu především v případě „partyzánů", kterým vzdálený konflikt poskytl nebývalé možnosti k rozehrání partie o nejvyšší moc.

Po prvním pokusu o malý puč v roce 1964 se moczarovská skupina věnovala upevňování svých pozic v silových resortech. V roce 1965 se Grzegorz Korczyński stal náměstkem ministra obrany a Tadeusz Pietrzak vrchním velitelem policie. Současně vytvářeli „partyzáni" vlastní vlivové kulturní skupiny. Tak byl při ZBoWiD v roce 1966 založen Klub spisovatelů. Podnětem k aktivnímu vystoupení „partyzánů" byl projev W. Gomułky na odborářském sjezdu 19. června 1967, kde odsoudil „aplaus", kterým na izraelské vítězství reagovala sionistická centra Židů – polských občanů. Vzápětí prohlásil, že není možné zůstat „lhostejným" vůči lidem, kteří se staví na stranu agresora a že každý polský občan musí mít jen jednu vlast – lidové Polsko. Toto stanovisko potvrdil 22. července 1967 i premiér Cyrankiewicz, jenž přijal velvyslance arabských zemí a vyjádřil jim podporu proti Izraeli. Oficiální postoj kontrastoval jak s množstvím dopisů od polských občanů vyjadřujících sympatie Izraeli, které ještě před zrušením diplomatického zastoupení obdrželo jeho velvyslanectví ve Varšavě, tak s vystoupením kardinála Wyszyńského, který při mši ve Varšavě vyjádřil sympatie Izraeli, nebo projevem Konstanty Łubieńského, poslance za skupinu *Znak*, který v Sejmu vyjádřil nesouhlas s oficiálním polským stanoviskem. Na Gomułkově projevu byla však nejhorší slova o polských občanech židovského původu jako „páté koloně". Tato pachuť zůstala, i když péčí E. Ochaba byl odiózní výraz vypuštěn z otištěné verze jeho projevu.

Gomułka nekoncipoval svůj projev jako primárně antisemitský, vyložil si problém jako součást světové krize, obával se jejího vyústění ve válečném konfliktu a proizraelská stanoviska si vyložil jako stanoviska protisovětská, tudíž ohrožující stabilitu režimu a polsko-sovětské spojenectví. Proto jej znepokojovaly zprávy o těchto postojích, a právě takové zprávy, často upravené nebo prostě vymyšlené, s velkou ochotou zprostředkovávalo Moczarovo ministerstvo vnitra, které zvýrazňovalo zvláště proizraelské sympatie lidí na vysokých armádních místech, přičemž zájem „partyzánů" o získání ministerstva obrany byl více než zřejmý. Gomułka tedy v jistém kontextu

podal svou interpretaci událostí, kterou v jiném kontextu využili „partyzáni" k rozpoutání antisemitské kampaně. Tu zahájilo jednání kolegia ministra vnitra 28. června 1967, kde se Moczar odvolal na Gomułkův projev, zvláště na pasáž o jedné povinné vlasti, a prohlásil, že jeho resort nebude bránit výjezdům některých polských občanů do Izraele. Současně začal třetí odbor ministerstva, určený k boji s protistátní činností, „odhalovat" sionisty na důležitých místech. Výsledkem tohoto úsilí byl seznam 382 polských občanů židovského původu (76 novinářů a spisovatelů, 57 pracovníků státní správy, 51 pracovníků hospodářských resortů, 46 lidí z oblasti vědy a školství, 36 právníků a 116 dalších lidí), údajně podporujících izraelské stanovisko. Seznam stál na počátku rozsáhlé čistky, jejímž prostřednictvím „partyzáni" potřebovali vyvolat pohyb v celém státním a stranickém aparátu a na vlně propouštění lidí židovského původu uskutečnit personální změny, které by oslabily Gomułkovu pozici. Nejen sionisté, ale i tzv. filosemité byli často obětmi čistek na nejrůznějších úrovních, což však stále více ukazovalo na účelový charakter celé kampaně. „Partyzánům" se podařilo 14. září 1967 prosadit „svého člověka" Jana Ptasińského jako velvyslance do Moskvy, bez jejíž podpory nemohli o dosažení nejvyšších míst uvažovat. Avšak právě tady jim vznikl problém.

Moskva považovala nacionalisty za příliš radikální a odstředivé a potenciálně nebezpečné i vzhledem k tomu, že se ve stejné době na zadní stavěli i rumunští komunisté. „Partyzáni" ztratili sovětskou podporu a jejich cíl byl stále v nedohlednu, protože Gomułkova pozice zůstala v zásadě neotřesená. Návštěva sovětské delegace v polovině ledna 1968 (L. Brežněv, N. Podgornyj, A. Kosygin) prokázala, že Moskva již nemá o Moczara příliš velký zájem a spoléhá na Gomułku. Napětí, vyvolané čistkami, však nadále trvalo, a jelikož většina vnitropolitických sporů po roce 1956 se tak či onak dotýkala kultury, nepřekvapuje, že také rozuzlení se odehrálo ve sféře kultury.

Od 25. listopadu 1967 uvádělo Národní divadlo dramatizaci eposu Adama Mickiewicze *Dziady*. Původně mělo jít o inscenaci, určenou k uctění 50. výročí „Velké říjnové socialistické revoluce", avšak vzhledem k oblíbené zábavě publika vyhledávat politické jinotaje, kterých na ruské téma Mickiewicz nabízel více než dost, se *Dziady* po několika reprízách změnily v politický skandál a představení bylo označeno za protisovětský pamflet. (Delegaci sovětských spisovatelů, která viděla druhé představení, se přitom jeho pojetí velmi líbilo, dva její členové dokonce navrhli jeho uvedení v Moskvě.) Vlnu emocí mělo k poslednímu lednu ukončit stažení představení ze scény. Poslední uváděné *Dziady* se však proměnily v manifestaci, na níž se podíleli především *komandosi*, z jejichž iniciativy začala podpisová akce proti zrušení představení. V již velmi vzrušené atmosféře proběhlo 29. února 1968 mimořádné jednání Svazu polských spisovatelů, kde Stefan Kisielewski vystoupil s kritikou kulturní politiky režimu, který označil od té doby velmi

populárním názvem „diktatura tmářů" (*dyktatura ciemniaków*), aby se za několik dnů stal objektem útoku „neznámých pachatelů", kteří jej zbili.

Na počátku března byli *komandosi* Adam Michnik a Henryk Szlajfer obviněni z předávání informací zahraničním novinářům a vyloučeni ze studia na Varšavské univerzitě. Jejich kolegové svolali 8. března 1968 univerzitní shromáždění na jejich podporu, které dosti brutálně potlačila policie a „dělničtí aktivisté". Podobný zásah proběhl i na varšavské polytechnice o den později. Studentské nepokoje zasáhly další polská města (Krakov, Poznaň, Toruň, Lublin, Vratislav, Lodž), protestovali vysokoškoláci i středoškoláci. V masové podobě tyto akce skončily 28. března 1968 schválením Deklarace studentského hnutí. Policie zadržela kolem 2 500 demonstrantů, několik set lidí bylo uvězněno, asi 1 500 studentů bylo vyloučeno ze škol, úřady tlumily nepokoje také za použití povolávacích rozkazů k výkonu vojenské služby či nástupu na vojenské cvičení. Hnutí sice bylo od počátku do konce výrazně omezeno na univerzity a veřejnost víceméně přihlížela, avšak podpora přišla ještě v době probíhajících protestů jednak ze strany církve, jednak ze strany poslaneckého klubu *Znak*, který 11. března 1968 interpeloval premiéra Cyrankiewicze a žádal politické řešení. Členové klubu byli označeni za reakcionáře a nepřátele lidové moci a poslanec Jerzy Zawieyski odstoupil ze Státní rady.

Řešení krize přišlo ještě v době demonstrací a svým charakterem ukazovalo také na její iniciátory. 12. března 1968 publikoval varšavský deník *Kurier Polski* článek s názvem *Inspirátoři*, který odpovědnost za problémy svalil na sionisty. Následovala další propouštění, která výrazně postihla pedagogický sbor Varšavské univerzity, odkud byli 25. března 1968 na zásah ministerstva školství vyhozeni profesoři L. Kolakowski, Włodzimierz Brus, Bronisław Baczko, Stefan Morawski a docenti Zygmunt Bauman a Maria Hirszowicz. Pokračovalo rovněž vylučování studentů, které se dotklo celkem 1616 lidí. Represe šly především proti lidem židovského původu, pro které vznikla v Polsku nedýchatelná atmosféra, pod jejímž vlivem podali demisi i někteří ze stávajících politiků, konkrétně předseda Státní rady E. Ochab, ministr zahraničních věcí A. Rapacki a ministr financí Jerzy Albrecht.

Výsledkem krize byla emigrace více než 1 500 lidí, povětšinou kvalifikovaných odborníků. Ještě před vlastním opuštěním Polska byli dotyční lidé vystaveni šikaně: o výjezd mohli žádat pouze do Izraele, aby byl jasný jejich původ, v momentě podání žádosti o výjezd ztráceli polské občanství, dosavadní byt, často vraceli finanční náklady na studium svých dětí, a za to vše nádavkem platili zhruba 5 000 zlotých, čili sumu ve výši tehdejších dvou dobrých měsíčních platů. Protižidovská kampaň poškodila mezinárodní renomé Polska, zbytečně přispěla ke vnímání Poláků jako bytostných antisemitů, avšak nedosáhla svého účelu. Gomułka zůstal na svém místě, změny naopak

postihly „partyzány". V červenci 1968 se politbyro rozhodlo zvolit M. Moczara svým členem a tajemníkem ústředního výboru a současně jej uvolnilo z místa ministra vnitra, na které nastoupil jeho dosavadní náměstek Kazimierz Świtała. Moczarovi sice silové resorty zůstaly v kompetenci stranického tajemníka, ale tím, že byl nucen spolupracovat se členy politbyra, se jeho manévrovací prostor zúžil, a fakticky zůstal ve stínu prvního tajemníka.

Grudzień

Příčiny neúspěchu „partyzánské" akce a v konečném důsledku i Moczarovy neutralizace spočívaly mimo vlastní spor. Za prvé šlo o to, že kolem roku 1965 se ekonomika dostala do problémů, které bylo možné řešit razantním zvýšením cen a zastavením růstu mezd. Předpokládala se bouřlivá reakce společnosti, tudíž je možné, že antisemitská kampaň, která udeřila do části vládnoucí elity, měla svést pozornost lidí zcela jiným směrem a čistkou označit hlavní viníky problematické situace. Druhý moment, který rozhodl o vyústění krize, byla zahraniční politika a vztahy uvnitř sovětského bloku. Mezinárodní postavení Polska vyřešil Gomułka vlastně již v průběhu dramatického setkání se sovětskou delegací v říjnu 1956, kdy poskytl garance loajality, které posléze poctivě dodržoval až do konce své politické kariéry bez ohledu na to, zda v Kremlu seděl Chruščov či Brežněv. Sovětská politika tak byla ochotna tolerovat polské speciality typu silné církve, nekolektivizovaného zemědělství či intelektuálního nonkonformismu. Gomułka potřeboval stabilní vztahy s Moskvou, protože si nyní stejně jako ve 40. letech velmi dobře uvědomoval jednu základní věc: bez sovětské podpory se stane zřejmou slabá vnitřní legitimita režimu. Polská strana ještě na konci 50. let tvrdě bojovala o účetní vyrovnání polsko-sovětských restů z konce války (reparace a polské pohledávky vůči sovětské armádě za pronájem železničního parku) i období stalinismu (diskriminace v obchodních vztazích) a konečně polská ekonomika potřebovala dodávky sovětských surovin a energie. Vzájemná agenda se tedy v letech 1956–1970 poněkud překvapivě skládala hlavně z jednání, na nichž probíhaly urputné souboje o výhody v hospodářských vztazích nebo o dosažení výhodnějších podmínek ve srovnání s jinými zeměmi bloku; do roku 1964 byla tato jednání velmi často prokládána Chruščovovou snahou donutit Polsko k rozsáhlému pěstování kukuřice.

Výraznou roli hrála otázka západní hranice, která nebyla v závěru války dořešena a jejímž garantem byl výlučně Sovětský svaz. To poskytovalo prvnímu tajemníkovi možnost útočit na SRN jako na baštu revanšismu a využívat „německou" hrozbu vedle již zmíněného „sovětského" nebezpečí jako jeden z mobilizačních nástrojů režimu. Změnu postoje vyvolala teprve nová

Tab. 41 – **Obrat polského zahraničního obchodu v letech 1950–1974** (v miliónech devizových zlotých a aktuálních cenách)

rok	import celkem	SSSR	SSSR podíl v %	export celkem	SSSR	SSSR podíl v %
1950	2 672,6	769,5	28,8	2 537,0	616,3	24,3
1955	3 727,2	1 254,3	33,7	3 678,7	1 122,0	30,5
1960	5 979,9	1 861,1	31,2	5 302,1	1 560,9	29,4
1965	9 361,2	2 913,7	31,1	8 911,4	3 125,5	35,1
1970	14 430,1	5 445,0	37,7	14 190,5	5 003,3	35,3
1974	34 822,9	7 816,5	22,4	27 624,8	7 875,3	28,5

Zdroj: Dziewanowski M. K., Poland's International Position Under Gomułka and Gierek, In: Nationalism in the USSR & Eastern Europe in the Era of Brezhnev & Kosygin. Ed. G. W. Simmonds. Detroit 1977, s. 359 (zpracováno podle Rocznik Statystyczny 1950–1974)

Ostpolitik německého kancléře W. Brandta, kterou Gomułka využil, opět však v sovětském stínu, k podpisu státní smlouvy se SRN výměnou za uznání odersko-niské hranice 7. prosince 1970.

Ještě důležitější byly vztahy uvnitř bloku, zvláště pak v souvislosti s Československem, jehož reformní politika konce 60. let vyvolávala Gomułkovy obavy. První tajemník považoval tento vývoj za tichý a nebezpečný pokus o kontrarevoluci (oficiální propaganda užívala pojem „plíživá kontrarevoluce") a po své zkušenosti roku 1956 dokonce varoval Dubčeka, že ztráta vnitřní kontroly způsobí komplikace ve vztahu k Moskvě. Když se českoslovenští komunisté nepoučili, zaujal velmi tvrdé stanovisko, podporující násilné řešení problému. Svou loajalitou vůči sovětské intervenci se Gomułka stal pro Moskvu mnohem důležitější než nevypočitatelný Moczar. Sovětská podpora mu byla zvláště milá za situace, kdy do Polska doléhaly ohlasy československých reforem a opozice i hlas lidu na to reagovaly sloganem, že i Polsko potřebuje svého Dubčeka.

Gomułka se cítil uražen i tím, když například Karel Kosík na počátku dubna 1968 oznámil, že Filosofický ústav ČSAV pozval do Prahy několik polských profesorů, marxistických humanistů, propuštěných z Varšavské univerzity. Časté návštěvy Antonína Gregora, československého velvyslance ve Varšavě na polském ministerstvu zahraničí, kde mu byly sdělovány výhrady vůči komentářům polského dění v tisku, dokreslovaly oficiální postoj Polska k československému dění. Po srpnu naopak polská opozice prožívala šok a pocit hanby za polský podíl na zásahu a soucit s jeho obětí, které vyjadřovala řadou dopisů z Polska (J. Andrzejewski Eduardu Goldstückerovi) i od polských emigrantů (Slawomir Mrożek, Jan Lebenstein). Nejdrastičtější formu protestu zvolil Ryszard Siwiec, bývalý voják Zemské armády, který

se 8. září 1968 upálil v průběhu dožínkových slavností na varšavském stadionu a na následky popálenin o čtyři dny později zemřel. V ruce držel polskou vlajku s vepsaným heslem polského národního hnutí 19. století: „Za vaši i naši svobodu"...

Na konci roku 1968 se mohlo zdát, že krize odezněly, emoce opadly a vše se vrátilo do starých kolejí. Na přelomu let 1968/1969 proběhly procesy s aktivisty březnové revolty: celkem bylo zadrženo 2 700 lidí a do konce roku 1969 pak bylo k trestu vězení odsouzeno 96 lidí. V červenci 1969 se konaly parlamentní volby s vysokou účastí a vítězstvím vládních stran pod vedením PSDS, novou vládu sestavil jako premiér opět J. Cyrankiewicz. Podobně probíhal i rok následující, uvedený opět procesem, v němž byli 24. února 1970 odsouzeni tzv. taternici (označení pro horolezce, provozující svůj sport pouze a jen v Tatrách) za pašování exilové literatury do Polska (Maciej Kozłowski, Jakub Karpiński, Małgorzata Szpakowska). 2. října 1970 začal vysílat druhý program polské televize...

Státní bezpečnost zlikvidovala další pokus o radikální opozici v podobě skupiny *Ruch* (Marian Gołębiowski, dále pak mladší Stefan Niesiołowski, Andrzej Czuma a jiní). Toho hnutí se hlásilo k tradicím protikomunistického podzemí 40. let a národním radikálům počátku 20. století a na rozdíl od opozičníků roku 1968 zvolilo i mnohem výraznější formu činnosti. V roce 1970, kdy režim slavil sté výročí Leninova narození, se skupina rozhodla vyhodit do vzduchu jeho sochu v Poroníně, avšak bezpečnost záměr odhalila a většinu členů skupiny zatkla. Ještě dramatičtější akce se odehrála v Opolí. V říjnu téhož roku tu dva bratři vyhodili do vzduchu aulu místní vysoké pedagogické školy, kde se mělo konat slavnostní shromáždění příslušníků vojsk ministerstva vnitra. Nikdo nebyl zraněn, ale v procesu v roce 1972 jeden z bratrů, Ryszard Kowalczyk, dostal trest 25 let vězení, a Jerzy Kowalczyk dokonce trest smrti, který mu byl teprve na nátlak veřejnosti, opozice a církve změněn na doživotí. Vedle *Ruchu* je možné zmínit ještě malou skupinu, kterou kolem sebe shromáždil historik Leszek Moczulski, orientující se na meziválečné Polsko a Józefa Piłsudského. Také tato hnutí však byla potlačena.

Na povrch zdánlivé stability však vystupoval stále zřetelněji neúspěch hospodářského manévru, vyhlášeného s cílem odstranit disproporce mezi platy a cenami, zvýšit produktivitu práce a odbyt polského zboží na zahraničních trzích. Po lidech se chtělo více práce, ale bez patřičné kompenzace za jejich úsilí, navíc režim začal svalovat vinu za problémy na dělníky. Klesaly reálné mzdy, v některých odvětvích již od poloviny 60. let, avšak ani to nestačilo a politbyro ve snaze dosáhnout urychleně požadovaných cílů se 30. října 1970 rozhodlo zvýšit ceny některých druhů potravin ještě do konce roku (maso a masné výrobky v průměru o 18 %, mouka o 16 %, mléčné výrobky o 25 %) a současně je kompenzovat snížením cen některých druhů

spotřebního zboží. Na tento závažný krok se režim připravoval velmi pečlivě. 16. listopadu 1970 připravilo politbyro harmonogram provedení cenových úprav a dopis, který měl být čten na schůzích základních organizací PSDS ve dnech 12. a 13. prosince, kdy měly nové ceny vstoupit v platnost. Dopis konstatoval, že zdražení potravin je nutné z hlediska vyrovnání deficitu mezi reálnými náklady na zemědělskou výrobu a cenami, které již těmto nákladům neodpovídají, zatímco zlevnění průmyslového zboží je vedeno snahou zpřístupnit lidem ve větší míře takové věci jako ledničky, televizory, rozhlasové přijímače, šicí stroje a pračky. Pro případ, že by lidé tyto objektivní důvody nepochopili, byly uvedeny do stavu pohotovosti silové resorty: 7. prosince vydal ministr národní obrany Wojciech Jaruzelski rozkaz o spolupráci s resortem vnitra proti narušování veřejného pořádku, o dva dny později se začalo připravovat vnitro, jehož jednotky byly 11. prosince 1970 uvedeny do stavu pohotovosti a následujícího dne začaly jejich přesuny na určená místa.

Zdražení vyvolalo všeobecné pobouření, zvláště proto, že přišlo před vánočními svátky. Skutečný problém pro režim ale nastal teprve 14. prosince 1970, když část dělníků gdaňských loděnic nepřišla do práce. Napětí sílilo spolu s rostoucími davy, nespokojených směřujícími k budově vojvodského výboru PSDS. Vzpoura se šířila po celém baltickém pobřeží. Ve Varšavě byl proto 15. prosince ustaven krizový štáb vedený Gomułkou, který rozhodl o použití střelných zbraní proti demonstrantům. Do dění tak vstoupila armáda s tanky a začala krvavá fáze bojů.

Povstání samozřejmě znepokojilo Moskvu, ale když se 17. prosince Brežněv dotazoval na další vývoj, Gomułka jej ujistil, že pořádek bude obnoven a že o pomoc požádá až v případě potřeby. Na důkaz rozhodnosti vystoupil týž den v televizi premiér Cyrankiewicz, který zhodnotil baltické události slovy, jež před 14 lety použil E. Ochab u poznaňské revolty: jde o akci chuligánů, kriminálníků a imperialistických živlů. V této době se však již začal „zprovozňovat" scénář, použitý Gomułkou v roce 1956. 17. prosince se ze zasedání RVHP v Moskvě vrátil P. Jaroszewicz, který tam vedl několik důležitých rozhovorů, z nichž vyplynulo, že Moskva chce situaci řešit vnitřní cestou. To znamenalo jediné – utišit neklid odvoláním prvního tajemníka. K tomu došlo ve dnech 19.–20. prosince 1970, kdy Gomułku vystřídal ve funkci Edward Gierek. Právě toho Gomułku, který se v říjnu 1956 bránil sovětskému nátlaku a možné intervenci, aby o ni po čtrnácti letech žádal, a to v době, kdy Moskva o něčem takovém nechtěla ani slyšet. Podle zatím neověřené relace Piotra Jaroszewicze, který byl v té době na návštěvě Moskvy a jednal s A. N. Kosyginem, se měl tehdejší sovětský premiér ke Gomułkově „naději" na zásah vyjádřit velmi jednoznačně: „Žádná sovětská intervence se konat nebude. Dodnes jsme se nevyhrabali z politických a hospodářských potíží se Západem po intervenci do Československa... Nemůžeme každé dva roky pořádat na mezinárodní scéně takové představení."

Cenou za odstranění tvrdohlavého vůdce, který nakonec odstoupil ze „zdravotních" důvodů, bylo podle oficiálních údajů 44 mrtvých, asi 1 000 raněných a asi 3 200 zatčených. Nepokoje však neutichaly, spíše naopak, i když neměly již tak drastickou podobu, jelikož s odvoláním Gomułky se stáhla také vojenská moc a nový „první" hledal pokojné řešení.

NDR: komunismus v sezónním státu (1953–1970)

Od Ulbrichta k Ulbrichtovi

Budování východoněmeckého socialismu v posledních letech stalinismu vyvolávalo v celé zemi sílící společenské napětí. SED sice tvrdila, že došlo k nebývalému rozvoji a upevnění hospodářské a politické situace a uvědomění celé dělnické třídy, avšak situace připomínala spíše ticho před bouří. I po přitvrzení pohraničního režimu se počet uprchlíků pohyboval mezi 15 000 – 20 000 měsíčně. Stále častěji se projevovala nespokojenost lidí formou drobných protestů a stávek, podobná situace panovala i uvnitř politických stran a společenských organizací včetně Sjednocené socialistické strany Německa (SED). Její vedení však v září 1952 potvrdilo platnost politického programu a potíže hodlalo řešit intenzivní „ideologickou prací" mezi lidmi. Ještě v únoru 1953 zvláštní pracovní skupina ústředního výboru SED tvrdila, že sice existují určité obtíže, ale ty odstraní větší nátlak na prosazení programu budování socialismu. Jedním z jeho projevů bylo i velmi tvrdé zvýšení pracovních norem v květnu 1953.

Prověrkou pevnosti poměrů a moci SED se staly události následující po Stalinově smrti. Personální pohyb v sovětském vedení a změkčování dosavadní politiky vyústily v poněkud paradoxní kritice postupu SED po její konferenci v červenci 1952, která, tehdy ještě za Stalinova života a z jeho příkazu, chtěla urychlit systémové vyrovnání mezi NDR a SSSR. Sovětská vláda 27. května 1953 analyzovala příčiny napětí v NDR. Podle některých, zatím dílčích archivních informací, měli L. Berija a G. Malenkov prosazovat razantní změnu sovětské politiky ve východním Německu včetně možnosti formování jednotného, neutrálního a „buržoazně-demokratického" Německa. Rostoucí zájem o východoněmecké problémy projevilo i další zasedání zasedání předsednictva sovětské vlády 2. června 1953, na němž se konstatovalo, že sílící proud emigrantů ohrožuje „další politickou existenci Německé demokratické republiky". Prozaicky řečeno, pokud by emigrace pokračovala zmíněným tempem, nebylo by zanedlouho v NDR komu vládnout.

Sovětská vláda vydala komuniké, které vyzývalo k ukončení násilné kolektivizace a likvidace soukromého sektoru vůbec, požadovalo změnu koncepce násilné vojenské industrializace, zmírnění napětí vztahu mezi státem a církvemi a celkové uvolnění politické situace. Komuniké však pominulo zmínit se o tom, co se zanedlouho mělo stát jednou z hlavních příčin východoněmecké krize – o předchozím zavedení drastických pracovních norem.

Východoněmečtí předáci, generální tajemník strany Walter Ulbricht a premiér Otto Grotewohl, se s tímto komuniké seznámili v průběhu své moskevské návštěvy 2.–4. června 1953, kdy sovětská strana přislíbila reparační úlevy a hospodářskou pomoc. Vedení SED reagovalo na sovětské stanovisko 9. června 1953 vyhlášením tzv. nového kursu, který o dva dny později přijala vláda jako závaznou instrukci. Obsahem nového kursu bylo nakonec zmírnění některých nejhorších projevů represí stalinského období (amnestie pro uprchlíky), příslib více spotřebně orientované ekonomiky včetně pomoci malým a středním soukromým podnikům, uvolnění pohybu osob mezi NDR a SRN, ukončení války s církvemi a zvýšení přídělů pro střední vrstvy. Tvrdá opatření z dob stalinské ekonomické mobilizace včetně květnového zvýšení výkonnostních norem však zůstala v platnosti. Dělnická třída tak zůstala z těchto malých úlev vyloučena, ačkoliv se očekávalo, že toto opatření bude staženo. Již několik měsíců předtím se z některých oficiálních míst ozývaly hlasy, že odpor SED proti celkovému uvolnění posiluje solidaritu dělníků, kteří se v případě nutnosti postaví na odpor.

Vyhlášení nového kursu vyvolalo všeobecné zklamání, rozhořčení a svou polovičatostí jen posílilo nespokojenost a nechuť k režimu. Zpráva místní organizace SED v Seehausen na severu magdeburského kraje dokonce uváděla: „...celá vesnice sedí v hospodě a připíjí Adenauerovi na zdraví." Lidé na venkově si do značné míry mysleli, že rozklad režimu je výsledkem západního nátlaku a když se začaly šířit fámy, že se brzy vrátí původní vlastníci kolektivizovaných pozemků, práce v některých LPG skoro ustala, protože rolníci ji přestali považovat za účelnou. Rozpad socialistického venkova zaměstnal státní a stranické orgány, které se tak méně věnovaly situaci ve městech. Tam přitom sílil odpor proti sociální a hospodářské situaci, koncentrovaný v požadavku odvolání květnových norem. Jen s malým časovým skluzem za ním následovaly projevy politické nespokojenosti, o nichž vládu a SED informovaly odbory: „Potrestat politiky, odpovědné za úpadek. Režim zbankrotoval. Pryč s SED, pryč se socialismem."

Vedení SED se sešlo 13. června 1953, ale zvýšené normy neodvolalo. To pro nejbližší dny znamenalo ztrátu kontroly nad veřejným děním, které se začalo pohybovat podle vlastních pravidel. Na řadě míst začali nespokojení dělníci připravovat protestní petice požadující odstranění pracovních norem. Vláda v čele s Grotewohlem reagovala velmi vyhýbavě a ve spolupráci s odborářskými aktivisty se snažila dělníky přesvědčit o oprávněnosti zvýše-

ných norem. 16. června již protestující dělníci vyšli do ulic a shromažďovali se před budovami státní správy a SED. Stále častěji se ozývalo volání po generální stávce. Politbyro SED se znovu sešlo k pravidelnému jednání, kde pod veřejným nátlakem došlo k odvolání zvýšených pracovních norem. V noci ze 16. na 17. června se v Berlíně sešel sbor asi 3 000 aktivistů SED, na němž Ulbricht přiznal určité „chyby", avšak v duchu přesvědčení, že původcem problémů jsou západní agenti, se pohybu společnosti mělo čelit rozsáhlou propagandistickou kampaní.

To se již od rána 17. června 1953 valily desetitisíce lidí Berlínem a ulicemi dalších východoněmeckých měst: celkem se odhaduje, že jen v tento den

Dělnické bouře v Berlíně v červnu 1953

bylo v pohybu půl miliónu lidí ve 350 městech a obcích. Berlínští dělníci, kteří vyšli protestovat na Stalinovy aleje, stáli na počátku povstání, které se záhy rozšířilo z hlavního města na celé území NDR, především pak do průmyslových center: ve Východním Berlíně přes 60 000 dělníků, v Magdeburku 38 000, v Jeně 38 000, v Brandenburgu 13 000, v Görlitz 10 000. Tam, kde do ulic vyšli především dělníci z velkých průmyslových podniků (Buna, Leuna, Wolfen, Henningsdorf), byly místní stranické orgány i státní správa vyřazeny z provozu. V některých městech, jako Halle-Merseburg a Magdeburg, dělníci dokonce převzali dočasně moc do svých rukou. Zato v oblastech, kde byl podíl dělnictva na demonstracích nízký (Drážďany), se podařilo policii potlačit revoltu ještě předtím, než nabrala masovou formu. Někde

zase straničtí agitátoři přesvědčili na místě protestující lidi, aby se rozešli domů.

Státní správa reagovala na povstání velmi rozpačitě a jeho rozsahem byla víceméně zaskočena. Šéf východoberlínské policie již 16. června 1953 marně žádal sovětské orgány o vojenskou pomoc. Ulbricht zase vyjednával nasazení *Volkspolizei* proti lidu, avšak byly pochybnosti o její loajalitě. Během dopoledne 17. června 1953 převzala iniciativu do svých rukou sovětská vojenská komise a vedoucí špičky SED se uchýlily do jejích objektů v Karlshorstu. Kolaps režimu dokreslovala scéna, kdy šéf sovětské vojenské komise Vladimir S. Semjonov, který se dozvěděl, že americké rozhlasové vysílání v Západním Berlíně (*Radio In American Sector* – RIAS) tvrdí, že v NDR přestala existovat vláda, měl prohlásit, že je to skoro pravda. Oproti místní správě však sovětské vojenské orgány příliš dlouho neváhaly a po konzultaci s Moskvou bylo ve 167 z 217 okresů vyhlášeno stanné právo. Proti dělníkům byly nasazeny tanky, které povstání během několika dnů potlačily. Během likvidace povstání bylo zabito 50 demonstrantů, 40 sovětských vojáků, o život přišli tři funkcionáři SED, zatčeno bylo kolem 6 000 lidí.

Oficiální reakce přišla po konečném potlačení povstání 21. června 1953. Vedení SED prohlásilo právě ukončené události za „fašistickou provokaci proti NDR", aby však utlumilo napětí panující ve společnosti, vyslovilo také sebekritiku výrokem: „Jestliže dělnické masy nerozumí straně, je to vina strany, a ne dělníků." Ani tento přístup však nebyl schopen zastřít fakt, že povstáním utrpěla legitimita státní moci, že NDR jako první spravedlivý stát na německém území je pouhou iluzí. Způsob potlačení povstání jasně ukázal, že pokud státnost není postavena na silném vnitřním konsensu, jde stále jen o stát existující ze sovětské vůle.

Na povstání však SED odpověděla způsobem, který měl tuto legitimnost podpořit jen v jednom určitém směru, způsobem, který se po více či méně dramatických událostech spojených s destalinizací stal příznačným pro většinu bloku: posílením ekonomicko-spotřební orientace, známé pod pozdějším populárním názvem gulášový komunismus. SED již v říjnu 1957 začala upravovat pětiletý plán tak, aby více přihlížel k životní úrovni. Vláda snížila ceny veškerého zboží ve státních obchodech až o 25 %, což premiér Grotewohl interpretoval jako důsledek sovětské vstřícnosti a pomoci.

Již 17. června 1953 se totiž vláda NDR obrátila na Moskvu se žádostí o snížení celkové reparační zátěže. K dohodě došlo 23. srpna, kdy se sovětská, ale také polská vláda, vzdaly nároku na reparace (sovětská z východoněmeckého a polská z celoněmeckého reparačního nároku). K 1. lednu 1954 se pak sovětská strana rozhodla rezignovat na zbytek východoněmeckých reparací, které v té době činily asi dvě a půl miliardy dolarů, předala NDR zbylých 33 svých akciových společností, pouze společnost pro těžbu uranu *Wismut* zůstala ve smíšené správě. Moskva se dále vzdala 430 miliónů ma-

rek, které měla vláda NDR splácet prostřednictvím 66 podniků vlastnicky napojených na Sovětský svaz a NDR předaných v roce 1952 (SAG) a náklady na pobyt svých vojsk převzala do svého rozpočtu (na NDR zůstalo 5 %).

Problém reparací tak od roku 1953 představoval jednu z největších komplikací mezi oběma německými státy. Až do roku 1970 představitelé NDR tvrdili, že zaplatili reparace za celé Německo, tudíž SRN je povinna vrátit jí svůj nesplacený podíl ve výši 110 miliard DM. Západoněmecká strana zase tvrdila, že tuto sumu uhradila nepřímo jednak kompenzací škod, které utrpěli Němci odsunutí z území jiných států, ale také občané NDR po roce 1949, jednak značným finančním zvýhodněním NDR ve vzájemných hospodářských, především obchodních vztazích. Ty se po celá 50. léta odbývaly v zásadě způsobem, který se zaběhl v prvních poválečných letech, to jest jako obchodní výměna mezi „zónami". Smlouvy o této výměně se v letech 1949–1951 obnovovaly po jednom roce, od berlínské smlouvy z 20. září 1951 platil určitý režim výměny až do roku 1960. Zvláštností obchodu mezi „zónami" bylo to, že od sovětského prohlášení o suverenitě z března 1954 jej NDR brala jako zahraniční obchod, zatímco SRN jako vnitroněmecký obchod, což vyplývalo z toho, že bez ohledu na reálný kurs obou měn tu platil poměr 1 : 1, mezi oběma státy nebyla celní hranice, takže NDR vyvážela produkci „zdarma" a inkasovala za ni v západních markách a konečně SRN poskytovala východnímu obchodnímu partnerovi bezúročné úvěry splácené zbožím.

Reparační úlevy sice přispěly ke zlepšení životní situace, avšak dojem z porážky povstání a trvající absence politických reforem přispěly k tomu, že pokračovala emigrace do západního Německa a Berlína. V roce 1953 uteklo 331 000 lidí, v roce 1954 184 000, o rok později 252 000. Odcházela přitom většinou kvalifikovaná část populace. Na paměť povstání se ve spolkovém Německu slavil 17. červen až do roku 1990 jako státní svátek (*Tag der deutschen Einheit*).

Moskva byla po povstání ve svízelné situaci v otázce stanovení garnitury, o kterou by se mohla opírat. Zprávy sovětské vojenské komise celkem bez servítků uváděly, že plná zodpovědnost za krizi padá na Ulbrichtovu hlavu a doporučovaly personální obměnu ve vedení SED. Ulbrichtův další osud zřejmě souvisel s bojem o moc v samotné Moskvě, kde jeho největším odpůrcem byl Berija, který jej považoval za hlavní překážku uskutečnění svých představ o dalším vývoji Německa. K soustředěnému útoku na Ulbrichtovu pozici došlo již 8. července 1953 na zasedání politbyra SED, kde se k Wilhelmu Zaisserovi, Rudolfu Herrnstadtovi a Antonu Ackermannovi, kteří svého šéfa kritizovali již v průběhu červnového pléna ústředního výboru, přidali další členové politbyra, požadující Ulbrichtovo odvolání. Zaisser měl na tomto zasedání dokonce prohlásit, že Ulbricht by měl být držen mimo stranický aparát: „...aparát v rukou W. U. je zkázou strany." Východoněmec-

ký vůdce však svou pozici vymanévroval a kromě jeho vlastního vyjádření: „...nemyslím si, že musím být prvním tajemníkem" se nic podstatného nestalo, jelikož celá věc byla odložena na další zasedání. Politbyro se také muselo zabývat změnami hospodářské politiky a někteří jeho členové (Heinrich Rau) navrhovali razantní přesuny finančních prostředků z těžkého do lehkého a spotřebního průmyslu, jiní (Rudolf Herrnstadt a Wilhelm Zaisser) se snažili zbavit W. Ulbrichta jeho postavení. Spor o vyústění personálních a hospodářských změn se odehrával ve velmi vzrušené atmosféře, což Moskvě zprostředkovali Fred Oelßner a Hermann Matern, podle jejichž podání se měl přítomný ministr zahraničního obchodu Kurt Gregor k průběhu jednání vyjádřit slovy: „To není politbyro, ale blázinec."

Dne 9. července však O. Grotewohl na sovětskou žádost náhle odletěl do Moskvy, kde se dozvěděl o Berijově zatčení z 26. června, které znamenalo nástup tandemu Gromyko-Molotov, podporujícího Ulbrichta. Poměry se změnily a Ulbricht naopak zahájil tažení proti svým kritikům.

Ve většině zemí bloku, kde došlo k revoltám a povstáním, bylo dosavadní stalinské vedení vystřídáno novou skupinou, předtím často stalinisty pronásledovanou. Bývalí „malí Stalinové" buď včas zemřeli, jako Bierut nebo Gottwald, nebo přijali sovětské pohostinství, jako Rákosi. NDR (spolu s Rumunskem a Albánií) však byla výjimkou, protože k očekávanému Ulbrichtovu odstoupení nedošlo. Namísto něj však začali odcházet jeho rivalové W. Zaisser, R. Herrnstadt, A. Ackermann, Hans Jendretzky a Elli Schmidtová. Rezignovat musel také ministr spravedlnosti Max Fechner za to, že pro zatčené demonstranty požadoval shovívavost. V souvislosti se 4. sjezdem SED v dubnu 1954 proběhly obměny regionálního aparátu, které jej postihly z více než 60 %, přičemž jako důvod byly uvedeny buď pasivita nebo pozůstatky sociáldemokratismu. Úbytek kompenzoval příliv „nové krve" v podobě až 200 000 aktivistů, kteří měli SED vrátit její pozici z dob před povstáním.

Rekonstrukce systému pokračovala v parlamentních a krajských volbách v říjnu 1954, při nichž se znovu volilo podle jednotné listiny (účast 98,4 %, 99,45 % voličů hlasovalo pro navržené kandidáty). Ze 400 poslanců bývalého parlamentu jich bylo znovu zvoleno pouze 180, ze zbývajícího počtu bylo 8 poslanců zatčeno, 17 uteklo do SRN, 44 dalších se pod nátlakem SED vzdalo možnosti být znovu zvoleno. Po zkušenosti s bezmocností státního aparátu ze dnů povstání zesílil průnik SED do exekutivy, když v nové vládě, jejímž premiérem se opět stal O. Grotewohl, na 28 ministrů připadlo 20 členů SED, ze 13 členů předsednictva vlády jich bylo 9, přičemž z tohoto počtu bylo 5 členů politbyra a 11 členů ústředního výboru. SED si současně ještě výrazněji podřídila další dvě strany, které se v průběhu 50. let změnily v pouhou fasádu vládnoucí strany.

V roce 1955 skončila první pětiletka oficiálně splněná na 105 %, což znamenalo zdvojnásobení průmyslové výroby a zhruba poloviční růst produktivity práce. Tím byl definitivně položen základ těžkoprůmyslové báze východoněmecké ekonomiky, který se dále rozšiřoval. Nutné investice, které tento typ rozvoje provázely, však znovu omezily možnosti zvýšení životní úrovně. Konec pětiletky znamenal další posílení státního vlastnictví, které se stalo výlučným v průmyslu, posílilo rovněž družstevní vlastnictví v zemědělské výrobě, soukromé vlastnictví bylo nadále zastoupeno na úrovni služeb, zemědělství, obchodu a živnostensky provozovaného řemesla. Urychlená proměna NDR v průmyslově-agrární zemi, kde přes 40 % populace zaměstnával průmysl, vedla i ke změně společenských vztahů. Na 70 % lidí nyní zaměstnával stát, čímž se zmenšoval podíl ekonomicky autonomních vrstev populace.

Krize i rekonstrukce systému probíhala paralelně s oživením německé otázky jako otázky vztahu velmocí. Prvním pokusem o průlom bylo již Stalinovo prohlášení z 10. března 1952, že je ochoten souhlasit s konáním svobodných voleb v rámci celého Německa a vzniku celoněmecké politické reprezentace, pokud jednotné Německo přijme statut neutrality a garantuje své hranice ve smyslu postupimských dohod. I když sovětská strana byla motivována snahou zabránit pokračující integraci SRN do celoevropských struktur, SED byla tímto postupem zaskočena, protože se státnost NDR znovu ukázala jako sezónní záležitost, avšak celá záležitost skončila bez výsledku. Stalin na neúspěch této iniciativy reagoval při setkání s východoněmeckými představiteli (W. Pieck, W. Ulbricht, O. Grotewohl) v Moskvě 7. dubna 1952 slovy: „Ve skutečnosti se v Západním Německu formuje nezávislý stát. A vy si musíte zorganizovat svůj vlastní stát. Demarkační linie mezi východním a západním Německem musí být zřetelnou hranicí, ne obyčejnou, ale nebezpečnou hranicí." Rozdělení bylo symbolicky potvrzeno na východoněmecké straně zřízením pětikilometrové uzavřené zóny podél hranic se SRN (operace „Plevel"). Obyvatelstvo z těchto území bylo vystěhováno do vnitrozemí a možnost průchodu do Západního Německa se snížila. Vedení SED dostalo volnou ruku i v dalších záležitostech: Stalin schválil ustavení východoněmecké armády, násilnou industrializaci a kolektivizaci, tedy vše, co přišlo na pořad jednání již zmíněné stranické konference v červenci 1952.

Po Stalinově smrti vstoupila německá otázka znovu do hry, tentokrát jako součást vnitřních sporů uvnitř sovětského vedení. Již v květnu 1953 navrhl Churchill tuto otázku otevřít, avšak následující události, kdy v krátkém sledu proběhlo berlínské povstání, Berijův pád a odpor ze strany K. Adenauera, tuto možnost opět eliminovaly. Na přelomu ledna a února 1954 jednaly v Západním Berlíně velmoci o problémech souvisejících s korejským a vietnamským problémem a na pořad dne se znovu dostala také německá otázka. Západní státy po konzultacích s vládou SRN předložily svůj projekt, nazvaný

podle britského ministra zahraničí Edenův plán, který v duchu předchozích stanovisek navrhoval sjednocení Německa v následujících etapách: svobodné celoněmecké volby, ustavení celoněmeckého Národního shromáždění, vypracování ústavy, zahájení jednání o mírové smlouvě, schválení ústavy, vytvoření vlády, jednání o mírové smlouvě, uzavření smlouvy. Sjednocené Německo mělo být zcela suverénní, což logicky znamenalo jeho inklinaci na Západ, včetně integrace do evropských organizací. Moskva tento návrh odmítla jako příliš preferující formálně-právní aspekt sjednocení na bázi voleb a vyhýbající se jasné garanci mírového, nejlépe neutrálního statutu Německa.

Sovětský ministr zahraničí Molotov předložil vlastní projekt, který celý proces pojímal v obráceném pořadí: vypracování mírové smlouvy mezi velmocemi a vládami NDR a SRN, vytvoření prozatímní vlády na základě kombinace obou německých parlamentů, zahájení odchodu okupačních jednotek, volby, ustavení celoněmecké vlády. Vstupním předpokladem tohoto projektu byl zákaz vstupu jednotného Německa do vojenských seskupení, což sovětská strana spojila s dalším návrhem na uzavření smlouvy o kolektivní bezpečnosti, která však byla s ohledem na existenci NATO a americkou garanci evropské bezpečnosti pro západní stranu nepřijatelná. Oba projekty byly *de facto* neslučitelné, takže jednání skončila bez úspěchu.

U příležitosti sovětské deklarace z 25. března 1954, která znamenala jednostranné uznání suverenity NDR, prohlásil Chruščov, že existence dvou německých států je trvalým faktem a že o možném sjednocení Německa lze uvažovat jen pod podmínkou zachování socialistických vymožeností NDR. Na druhé straně tuto situaci definitivně vyjasnil a rozdělení potvrdil vstup SRN do Severoatlantické aliance 9. května 1955. Také východoněmecký stát se ještě více začlenil do sovětského bloku, když se stal 15. května 1955 spoluzakladatelem Varšavské smlouvy, avšak za zvláštních podmínek. V důsledku poválečné demilitarizace tu totiž neexistovala regulérní armáda a jedinou legální vojenskou silou byly policejní jednotky (*Kasernierte Volkspolizei*), budované od roku 1952. Teprve po jejich proměně v pravidelnou armádu (*Volksarmee*) 18. ledna 1956 byla NDR formálně přijata 28. ledna 1956 jako regulérní člen paktu. NDR se tak v sovětské politice postupně měnila z objektu okupační politiky ve významného partnera, v jakousi „výkladní skříň" socialismu a významný nástroj sovětské politiky i propagandy vůči SRN i západní Evropě. Na druhé straně SED ztratila svého zastánce v západoněmecké komunistické straně, která byla od roku 1956 zakázána.

Po odeznění dramatických událostí roku 1953 a změn na vnitřní i zahraniční scéně se postupně začala řešit také otázka vztahu ke stalinské éře v NDR, kterou podobně jako v celém bloku otevřel 20. sjezd KSSS. Ulbricht se již v březnu 1956 pružně vyjádřil, že Stalina nelze chápat jako klasika marxismu-leninismu a znovu se probírala otázka povstání 1953. Jeho osobní pozice se však logicky dostala do popředí, protože právě on byl příslovečným „malým Stalinem", který zaručoval loajalitu vůči zemřelému sovětskému vůdci. Tyto problémy měla řešit 3. celostátní konference SED zahájená 24. března 1956, kde se Ulbricht stal objektem řady útoků. Jeho stoupenci jako H. Matern jej však statečně bránili a vyzývali k umírněnosti, aby kritika nenarušila jednotu strany. S ohledem na možné vnitřní otřesy přijala SED nakonec velmi neomalené, avšak současně velmi elegantní řešení, když její tiskový orgán *Neues Deutschland* 29. dubna 1956 prohlásil, že v NDR a SED nikdy kult osobnosti a represe stalinského typu neexistovaly, tudíž neexistují ani důvody k diskusím o jejich překonávání. Ústřední výbor se v červenci distancoval od dogmatismu, zmírnil své stanovisko vůči titoistům z počátku 50. let a vyhnul se tak možnosti vzniku silného a trvalého revizionistického proudu, který by tak jako například v Polsku mohl vytvářet jakousi vnitřní alternativu v SED nebo mimo ni.

Stoupenci této alternativy, která se teprve konstituovala v podobě skupiny univerzitní inteligence obhajující koncepci tzv. třetí cesty neboli antistalinského a reformně komunistického typu vývoje, byli především Ernst Bloch a Robert Havemann. Podobná skupina se formovala kolem oficiálního filozofa SED Wolfganga Haricha a Waltera Janky (předválečného komunisty a španělského interbrigadisty), dalšího nonkonformisty v SED. V průběhu roku 1957 však tyto skupiny byly potlačeny. Také uvnitř SED působil silný proud, který destalinizaci a reformu systému považoval za nutnou a její uskutečnění podmiňoval Ulbrichtovým odchodem. Mezi členy tohoto seskupení byli například Karl Schirdewan, tajemník zodpovědný za kádrový vývoj SED, šéf státní bezpečnosti Ernst Wollweber, tajemník ústředního výboru Gerhart Ziller, Fred Oelßner, člen politbyra zodpovědný za ideologii a místopředseda vlády Fritz Selbmann. Tato frakce byla eliminována na zasedání ústředního výboru v únoru 1958 a Ulbricht měl celou stranu zpět pod svou výlučnou kontrolou a se sovětskou podporou. Současně mu zánik všech alternativních představ a proudů umožnil pokračovat v transformaci společnosti podle vlastních představ.

Berlínská zeď

Základní rozvrh změn druhé poloviny 50. let obsahoval návrh druhé pětiletky na léta 1956–1960, který měl probíhat v duchu vědecky a technologicky pojaté modernizace s využitím jaderné energie (v prosinci 1957 byl v Rossendorfu spuštěn první jaderný reaktor). Cílem plánu bylo 55 % zvýšení průmyslové výroby, 30 % zvýšení reálných příjmů, sedmihodinový pracovní den. Aby státní moc mohla hospodářskou mobilizaci uskutečňovat v co nejširším společenském rozsahu, došlo k dalšímu zestátňování. V roce 1958

stoupla průmyslová výroba o 12 %, znatelný byl jak pokrok ve spotřební sféře, tak v životní úrovni. Velký objem peněz v oběhu vyřešila měnová reforma v říjnu 1957, v květnu 1958 byly definitivně zrušeny přídělové lístky na potraviny, jež platily od konce války. Spotřebně orientovaná politika byla jedním ze způsobů, jak neutralizovat společnost, která po zkušenosti z léta 1953 postupně rezignovala na jakékoliv formy odporu. Pokud lidé neemigrovali, začali si přivykat, že život jinde neexistuje. 5. sjezd SED v červenci 1958 dokončil personální změny, když odešla jedna třetina regionálního aparátu, a SED konsolidovaná pod Ulbrichtovým vedením, přesvědčená o perspektivnosti druhé pětiletky a inspirovaná sovětským příkladem, propojila ekonomiku s propagandou v kampani za „dohnání a předehnání" SRN, které se mělo začít odehrávat v první polovině 60. let.

Tab. 42 – **Cíle a výsledky sedmiletého plánu v NDR na léta 1959–1965**

položka	stav 1958	cíl na rok 1965	výsledek roku 1965
hnědé uhlí (mil. t.)	215	278	251
elektrická energie (mld kWh)	37	63	53
železo (mil. t.)	1,7	2,1	2,3
ocel (mil. t.)	3,0	4,6	3,9
automobily (ks)	38 000	108 000	102 000
motocykly (ks)	81 000	115 000	63 000
televizory (ks)	180 000	760 000	536 000
ledničky (ks)	51 000	371 000	364 000
pračky (ks)	49 800	212 000	289 000
hovězí dobytek (ks/100ha)	64	78	75
prasata (ks/100ha)	116	135	139
obilí (100kg/ha)	25,2	30,5	29,2
brambory (100kg/ha)	161	245	177
cukrová řepa (100kg/ha)	312	385	263
obrat zahraničního obchodu (mld marek)	14	25	24,3

Zdroj: Weber H., Geschichte der DDR, München 1989, s. 301

Reálný vývoj však dospěl ke zcela jiné situaci. Technologická modernizace se nekonala a naopak problémy, způsobené jak enormní zátěží těžkého průmyslu, tak ideologicky předpojatým stanovením hospodářských cílů, vedly k tomu, že v roce 1959 byla druhá pětiletka předčasně ukončena a nahrazena modifikovaným sedmiletým plánem na léta 1959–1965, který měl původní cíle rozložit do delšího časového intervalu. Ještě předtím byly pro tuto modifikaci připraveny nové institucionální podmínky v podobě radikální reformy řízení ekonomiky, kdy značnou část kompetencí ekonomických vládních resortů převzala na úrovni centra Státní plánovací komise, zatímco dal-

ší část přešla na krajské a lokální stupně státní správy, spolupracující se státními podniky. Druhým důvodem zmírnění původních ambic byl vztah NDR a SSSR, kdy německá sedmiletka měla vyrovnat krok se sovětským sedmiletým plánem na léta 1959–1965, aby se posílilo vzájemné propojení v rámci RVHP. Úpravě hospodářské politiky odpovídaly i další korektury systému, především pak postupující neutralizace satelitních politických stran, zvyšující se využívání masových organizací pro hospodářskou mobilizaci a loajality. V této době začíná SED objevovat, jak velký význam může mít sport pro vnitřní stabilitu i vnější renomé. A znovu, v listopadu 1958, přišly volby, které s 99,8 % hlasů pro navržené kandidáty znovu do čela vlády prosadily O. Grotewohla, jehož prvním náměstkem se stal sám Ulbricht. SED se ještě více vedrala do školství a kultury, kde došlo ke znovupotvrzení dominantní role socialistického realismu. Vysokoškolská konference SED potvrdila zvyšující se ideologické nároky na obyvatelstvo: v době, kdy se například v Polsku uzavírá kompromis mezi kvalifikací a loajalitou ke komunismu, SED zvyšuje nátlak na autoidentifikaci lidí s režimem.

Tab. 43 – **Vývoj kolektivizace v NDR v letech 1952–1960**

období	počet LPG	zemědělská půda využívaná LPG	
		rozloha v 1000 ha	% celkové rozlohy zeměd. půdy
prosinec 1952	1 906	218,0	3,3
prosinec 1953	4 691	754,3	11,6
prosinec 1954	5 120	931,4	14,3
listopad 1955	6 047	1 279,2	19,7
prosinec 1956	6 281	1 500,7	23,2
prosinec 1957	6 691	1 631,9	25,2
prosinec 1958	9 637	2 386,0	37,0
listopad 1959	10 132	2 794,3	43,5
prosinec 1959	10 645	2 896,9	45,1
květen 1960	19 345	5 384,3	83,6
prosinec 1960	19 261	5 420,5	84,2

Zdroj: Weber H., Geschichte der DDR, München 1989, s. 317

Od léta 1959 začal stát prosazovat kolektivizaci zemědělství, sice formálně bez použití násilí, ve skutečnosti pod nátlakem agitačních skupin, které „dobrovolný" vstup do LPG vynucovaly. Na konci roku byly zbytky odporujících sedláků pozatýkány a na počátku roku 1960 začalo kolem 500 000 lidí vstupovat do družstev a státních statků. Opět se výrazně změnila vlastnická struktura venkova a v roce 1961 zemědělská družstva a státní statky obhospoda-

řovaly již kolem 90 % půdy. Klesalo také zastoupení soukromého obchodu a řemesel. Změny postihly i politický systém. V únoru byla ústavním zákonem zřízena Rada národní obrany (*Nationale Verteidigungsrat*) v čele s Ulbrichtem. Po smrti Wilhelma Piecka v září 1960 byl zrušen úřad prezidenta, jehož kompetence přešly na nově zřízenou Státní radu, která analogicky se sovětským předsednictvem Nejvyššího sovětu plnila roli kolektivní hlavy státu s legislativními i exekutivními pravomocemi. V jejím čele se opět objevil Ulbricht, který tak posílil svou mocenskou pozici a další sektory politického systému kontroloval prostřednictvím svých přívrženců. Aby tato kontrola byla účinná, proběhly v letech 1958–1960 nové čistky v regionálním aparátu.

Politické a hospodářské změny přelomu 50. a 60. let vyvolávaly další nepokoje mezi dělnictvem, na což režim reagoval v dubnu 1961 vydáním nového zákoníku práce, který se soustředil na zvyšování výkonnosti a práva zařadil až na druhé místo. Tyto změny přicházely v době, kdy vláda konstatovala rostoucí problémy se zásobováním potravinového trhu a současně se projevily problémy s plněním sedmiletého plánu. Počátek 60. let znovu otřásl jak sebevědomím, tak i pracně dosahovanou stabilitou, i když tentokrát otřes přišel zvenčí, z nového sovětského přístupu k německé otázce.

Po uznání východoněmecké suverenity již nebylo možné ignorovat NDR při jakýchkoliv jednáních o německé otázce, což ukázaly obě ženevské konference v letech 1955 a 1959, kde vládní delegace obou německých států zasedaly v roli pozorovatelů. Vláda SRN se bezprostředně po sovětském uznání východního Německa snažila tomuto faktu čelit v obavě, že povede k posílení mezinárodní pozice NDR. Řešením se stala tzv. Hallsteinova doktrína (pojmenovaná podle státního tajemníka ministerstva zahraničí Waltera Hallsteina), přijatá v listopadu 1955. Toto opatření mělo odvetný účinek (tzv. retorse) a znamenalo, že vláda SRN přeruší diplomatické styky s každou zemí, která by NDR uznala. Doktrína byla uplatněna proti Jugoslávii (1963), Kubě (1963) a Zanzibaru (1964), avšak později byl její odvetný charakter zmírněn kvůli tomu, že komplikovala vztahy SRN se zeměmi sovětského bloku (včetně NDR) i s Moskvou. Po měření sil mezi Edenovým a Molotovovým plánem SED spolu s Moskvou prosazovala sjednocení na základě předchozího sbližování, které mělo, podle Ulbrichtova vyjádření, vrcholit uzavřením „německo-německé" konfederace. Základními rysy této koncepce, která v zahraniční politice NDR vydržela až do roku 1959, bylo jednak odzbrojení celého Německa a zákaz umístění jaderných zbraní na jeho území, jednak vytvoření tzv. celoněmecké rady se stejným zastoupením NDR a SRN, která měla připravit celoněmecké volby.

Po neúspěšných pokusech prolomit otázku sjednocení se sovětská politika přesouvala od kompromisu ke snaze uplatnit sílu. Chruščov se o tento postup pokusil již v listopadu 1958, kdy nátlakem, avšak bez úspěchu, prosazoval statut celého Berlína jako volného a demilitarizovaného města. Ve

svém projevu z 10. listopadu 1958 konstatoval, že začleněním SRN do Severoatlantické aliance porušily západní velmoci všechny čtyřstranné dohody o Německu, především dohodu o jeho demilitarizaci uzavřenou ještě v Postupimi, a využívají Západního Berlína jako předpolí západní agresivní kampaně proti NDR a celému socialistickému bloku. Chruščov předložil 27. listopadu návrh řešení berlínské otázky, který obsahoval v detailnější podobě to, co Chruščov říkal již předtím: proměnu celého Berlína ve „svobodné" demilitarizované město. Pokud by Západ nevyhověl v šestiměsíční lhůtě, chtěla Moskva uzavřít separátní mírovou smlouvu s NDR a uzavřít cesty mezi Západním Berlínem a SRN.

„Malá" berlínská krize svým významem přesahovala místo, na kterém se odehrála. Byla počátkem a současně první ilustrací sovětského postupu v letech 1958–1961, který spočíval v extrémním vyhrocení vztahů se Západem až na pokraj konfliktu, a rychlém stažení se na původní pozice. V tomto případě vzniklé napětí dočasně odstranila konference ministrů zahraničí velmocí v srpnu 1959 a zářijová návštěva Chruščova ve Spojených státech téhož roku. Situace se však obracela, protože namísto otázky sjednocení do hry vstoupila otázka mezinárodního uznání NDR. Vedení SED tato situace vyhovovala, protože v ní vidělo možnost posílení suverenity „svého" německého státu a eliminace důsledků Hallsteinovy doktríny. Sovětskou podporu vnímal Ulbricht jako garanci pro další upevňování režimu, ale efekt této politiky byl zcela kontraproduktivní a obyvatelstvo na něj reagovalo dalšími vlnami emigrace: v roce 1959 uteklo skoro 144 000 lidí, o rok později přes 199 000. Znovu šlo převážně o střední generaci a kvalifikované lidi. Emigrace z NDR nabrala charakteru exodu – od roku 1949 do roku 1961 opustily NDR takřka 2 700 000 lidí.

Vedení SED se rozhodlo k razantnímu řešení. Když uprchlická vlna v létě 1961 vyvrcholila (jen v srpnu emigrovalo 47 433 osob), sešli se 5. srpna

Tab. 44 – **Registrovaní uprchlíci z NDR v letech 1949–1961**

Rok	Počet uprchlíků	Rok	Počet uprchlíků
1949	129 245	1956	279 189
1950	197 788	1957	261 622
1951	165 648	1958	204 092
1952	182 393	1959	143 917
1953	331 390	1960	199 188
1954	184 198	1961	155 402
1955	252 870		
		celkem	2 686 942

Zdroj: Weber H., Kleine Geschichte der DDR, Köln 1980, s. 104

1961 vedoucí tajemníci komunistických stran bloku na jednání Varšavské smlouvy, kde Sovětský svaz odsouhlasil řešení formou obestavění Západního Berlína vysokou betonovou zdí, která by jej oddělila od státního území NDR. Zeď se začala stavět 13. srpna 1961. Z celkové délky hranice kolem Západního Berlína (213 kilometrů) zeď zabrala 45 kilometrů na linii Západní Berlín-Východní Berlín a 120 kilometrů na linii Západní Berlín-státní území NDR. Podél zdi byl vybudován důmyslný systém záseků, průjezdových bariér, signalizačních zařízení, který sahal na východoněmecké straně až do hloubky 5 kilometrů. Při stavbě zdi v Berlíně pak proběhly demolice a asa-

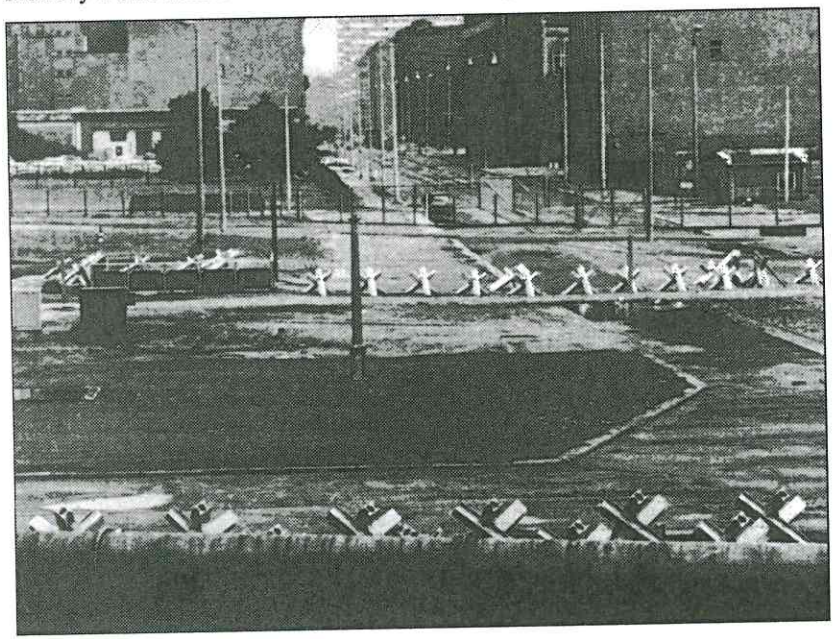

Území „nikoho" za berlínskou zdí

ační práce, které odstranily „překážející" zástavbu (některé domy měly například jeden vchod z Východního a druhý ze Západního Berlína). Pokusy o překročení hranice nebo překonání zdi často končily smrtí (do roku 1985 bylo na hranici zastřeleno 110 lidí, u berlínské zdi 73 lidí), zraněním, v „lepším" případě pouze vězením. Přesto se do SRN v letech 1961–1987 dostalo útěkem přes hranici kolem 40 000 osob (z toho asi 500 příslušníků pohraniční stráže). Spolková vláda vycházela uprchlíkům vstříc, na hranici byla vytvořena pozorovatelská stanoviště a vyšetřovací centrála, evidující pokusy o útěk a zásahy pohraničníků (*Erfassungstelle* v lokalitě Salzgitter), avšak byla bezmocná v případech střelby po uprchlících. Existovala sice teoretic-

ká možnost vydání příkazu státního zástupce k zatčení odpovědného politika z SED, pokud by se ocitl na území SRN, avšak k návštěvám tohoto typu buď nedocházelo, a pokud k nim již došlo, byl dotyčný pozván spolkovou vládou a sankce byla pozastavena. Zeď uzavřela jednu kapitolu vzájemných vztahů NDR a SRN, současně se stala výmluvným symbolem rozdělení Evropy.

Poslední dekáda W. Ulbrichta

Od léta 1961 hodnotila zahraniční politika NDR německou otázku z třídního hlediska, ideu sjednocení posouvala do blíže neurčené budoucnosti a pokud se mluvilo o konfederaci, vždy s podmínkami, které byly pro Spolkovou republiku nepřijatelné. Tím se ovšem měnil přístup k otázce mírové smlouvy, zvláště když Chruščov v roce 1963 vyloučil možnost separátní smlouvy SRN s NDR, protože moment její separace dostatečně vyjadřovala berlínská zeď. SED tedy vystoupila s projektem uzavření zvláštní smlouvy mezi oběma německými státy, která by regulovala jejich vzájemné vztahy a současně představovala vhodné východisko pro uzavření mírové smlouvy. Po počáteční nechuti spolkové vlády začala dvoustranná jednání, v nichž se výrazně angažoval sociální demokrat Willy Brandt, tehdejší starosta Západního Berlína. Důvodem změny přístupu byl jednak sílící veřejný nátlak v SRN na regulaci „německo-německých" vztahů, jednak fakt, že Hallsteinova doktrína se začínala měnit v nevýhodu, projevující se ve vztazích s dalšími zeměmi sovětského bloku.

Po sovětském uznání suverenity se NDR snažila této doktríně čelit upevňováním vztahů se sovětským blokem. 12. dubna 1964 podepsal Sovětský svaz s NDR novou smlouvu o přátelství, která nahradila starší traktát ze září 1955. Smlouva implikovala situaci, v níž existují dva suverénní německé státy a Západní Berlín jako samostatná politická jednotka, tudíž jakékoliv komplexní řešení německé otázky může proběhnout pouze na tomto základě. Moskva zaručila teritoriální integritu NDR, vojenskou pomoc v případě napadení, současně si zachovala veškeré dosavadní kompetence zasahovat do německé otázky jako celku. Závěrečné komuniké konstatovalo, že německá otázka může být řešena pouze formou normalizace vztahů NDR a SRN, uznání dvou suverénních německých států a jejich stávajících hranic. Ve Spolkové republice tento fakt zrcadlily průzkumy veřejného mínění, jejichž respondenti věnovali možnosti sjednocení méně pozornosti nebo ji považovali za nepravděpodobnou.

„Rok zdi" byl významným přelomem v poválečných dějinách NDR. Vnitřní transformace a fyzická bariéra ještě více zvýraznily odlišnost mezi oběma německými státy, což byl postupně nucen respektovat také západní svět.

Východoněmecký stát, který prodělal základní fáze vnitřní transformace, se nyní mohl nově soustředit na budování a posilování svého konkurenčního image vůči SRN. Tento trend vyjadřovalo na počátku 60. let několik dokumentů. V březnu 1962 se objevil tzv. *Nationale Dokument* (socialismus jako historické řešení německé otázky), navrhující konfederační uspořádání Německa, což vláda SRN striktně odmítla. V červenci 1962 byl pod osobním Ulbrichtovým vedením vypracován Nárys dějin německého dělnického hnutí, který politbyro v dubnu 1963 schválilo a na jeho základě byla vypracována osmisvazková syntéza tématu, vydaná v roce 1966. Šlo o dílo napsané

Soudružský polibek. W. Ulbricht vítá N. Chruščova na návštěvě NDR

v duchu nejlepších tradic stalinismu, které mělo SED a její vládě vyrobit patřičný historický a ideologický rodokmen, zdůvodňující výjimečnou roli NDR v německé historii a přítomnosti. Ideologická příprava byla využita také pro 6. sjezd SED v červnu 1963, který vypracoval první program strany od jejího založení v roce 1946. Tento program definoval SED i její stát v rámci pseudohistorického schématu vývoje společenských formací a vyhlásil 60. léta jako dobu, kdy dojde k uskutečnění socialismu. Jako své hlavní cíle SED vytýčila růst výroby, zvyšování pracovní produktivity, vytvoření socialistických vztahů mezi lidmi a nastolení otázky národní jednoty Německa. Na sjezdu došlo také k personálním změnám, kdy se v politbyru vedle sta-

rých aparátníků objevily nové tváře ekonomů a lidí z akademických kruhů (Erich Apel, Günter Mittag). Ulbrichtovo vedení tím naznačilo význam, který přikládá ekonomickým otázkám, zvláště po ukončení sjezdu, v jehož průběhu se rozhodlo o provedení zásadní reformy řízení ekonomiky.

Podobně jako dříve se i nyní hospodářská reforma inspirovala některými postupy uplatňovanými v Sovětském svazu. Na rozdíl od předchozích dob však mnohem více chtěla růstové faktory podložit materiální zainteresovaností dělníků. Reforma, kterou projednala vláda v červnu 1963, dostala název Nový ekonomický systém plánování a řízení a SED ji prezentovala jako jediný lék na dosavadní hospodářské problémy. Nový systém byl postaven na principu „ekonomických impulsů", to jest ziskových faktorů, jejichž výsledek měl skončit v rukou státu, který by je dále rozděloval a využíval.

Reforma opět na určitou dobu přinesla zlepšení hospodářské situace v NDR. Po předchozích hospodářských propadech se prosadily růstové tendence a zvýšení životní úrovně a NDR se stala jednou z průmyslově nejrozvinutějších zemí sovětského bloku. Stávající i předpokládaný rozvoj vedl SED k názoru, že tímto způsobem bude zajištěna i politická stabilita a fungování státního aparátu, takže přistoupila k jeho dalším úpravám. Již v lednu 1962 schválil parlament zákon o všeobecné branné povinnosti, který zvedl úroveň armády po technické stránce a současně zvýšil její ideologickou indoktrinaci tak, aby byla schopná zajistit vnitřní stabilitu. Parlamentní volby byly přesunuty z roku 1962 na říjen 1963, navržení kandidáti získali 99,95 % hlasů, přičemž došlo ke zvýšení počtu poslanců SED. V čele Státní rady zasedl W. Ulbricht, v čele vlády O. Grotewohl, který však v září 1964 zemřel a na jeho místo nastoupil Willi Stoph.

V roce 1964 oslavila NDR své patnácté výročí, při jehož příležitosti vyhlásila vláda amnestii, která zahrnula také politické vězně. Ve stejné době však také procházel změnami resort spravedlnosti, jejichž výsledkem byl výrazný průnik SED do soudnictví, takže strana byla nyní schopna přímo ovlivňovat procesní řízení. V dubnu 1965 byl schválen nový zákon o rodině (v platnosti od roku 1966), který potvrdil předchozí deklaraci o společenském vyrovnání mezi mužem a ženou (Žena – mír a socialismus z prosince 1961) a garantoval rodině státní pomoc a ochranu. SED se začala více věnovat mládeži, aby ji ochránila před působením negativních vlivů západní kultury a maloměšťáctví, a v září 1963 vydala prohlášení o nutnosti neponechat mládež napospas těmto vlivům. Zákon o mládeži z května 1964 jednoznačně prosadil roli státu při výchově loajální mladé generace. SED se cítila natolik jistá, že od roku 1963 připouštěla například veřejné vystupování písničkáře Wolfa Biermanna, pranýřujícího přípustným způsobem některé společenské nešvary, došlo k rozvoji kritického proudu v literatuře (Christa Wolfová, Erik Neutsch), objevily se první početné překlady ze západní literatury. Liberální kurs však dlouho nevydržel a již v prosinci 1965 napadl Erich Hone-

cker škodlivé tendence v kultuře, šířící skepsi a amorální atmosféru a ve stejném roce přišly represe také proti konkrétním lidem (W. Biermann, Stefan Heym, Robert Havemann).

SED také zasáhla znovu do vzdělávacího systému, aby mezi vysokoškolskou inteligencí potlačila jakékoliv pokusy o hledání a formulování společenské a politické alternativy. V únoru 1965 byl přijat zákon o jednotné socialistické vzdělávací soustavě, podle kterého mělo školství vychovávat děti a mládež „k lásce k NDR a hrdosti na výdobytky socialismu". SED využívala stále výrazněji sport, jak pasivním (sportovní idoly), tak aktivním způsobem (sport jako způsob kontrolovaného trávení volného času nebo výcviku mládeže k obraně vlasti).

Po uzavření nové smlouvy se Sovětským svazem se začalo měnit i mezinárodní postavení NDR. První úspěch zaznamenal východoněmecký stát při Ulbrichtově návštěvě Egypta v únoru 1965, kde byl šéf SED přijat se všemi poctami, v létě téhož roku navštívil NDR jugoslávský vůdce Tito. Postupně se rozšiřovaly další formy styků od obchodních zastoupení přes konzuláty až po velvyslanectví, což začalo na úrovni sovětského bloku (1967 byly uzavřeny smlouvy s dalšími zeměmi bloku) a se sovětskou podporou a pokračovalo i dále. Smlouva se SSSR před NDR otevírala značný manévrovací prostor ve vztahu k SRN a současně tento prostor podřizovala sovětskému zájmu. To se projevilo tím, že když Chruščova vystřídal Brežněv, bylo východoněmecké vedení, poučené vlastními rozpaky v době po Stalinově smrti, již dávno připraveno akceptovat jej jako nového sovětského vůdce, což také stvrdil podpis nové obchodní smlouvy v prosinci 1965. NDR ve své zahraniční ofenzivě nejen trvala na zmiňovaných bodech závěrečném komuniké smlouvy se SSSR, ale na jejich základě uplatňovala také určitý nátlak. To se projevilo například poté, co Rumunsko v roce 1967 navázalo diplomatické styky se SRN. Ulbricht tehdy Rumuny otevřeně napadl a v obavě před opakováním této situace dokonce požadoval, aby se ostatní země bloku zdržely navazování styku se Spolkovou republikou, dokud ta neuzná NDR.

Německá politika Ulbrichtova vedení se však příliš nezměnila. Jistou výjimku a v podstatě i úspěch představovalo v prosinci 1963 uzavření první smlouvy mezi NDR a SRN o kontaktech občanů obou států, na jejímž základě mohl 1 200 000 občanů západního Berlína navštívit na Vánoce téhož roku příbuzné ve východním Berlíně (celkem bylo vydáno 1 300 000 propustek). V listopadu 1964 pak podobnou šanci dostali důchodci z východní strany a velkorysé vydávání propustek pokračovalo až do roku 1966. Tyto ústupky využila východoněmecká vláda ke zlepšení devizových rezerv: od roku 1964 měli návštěvníci východního Berlína stanovenou povinnou výměnu ve výši 3 DM na den, od roku 1968 byla tato suma zvýšena na 5 DM (pro území NDR suma ve výši 10 DM). Na podzim 1966 široká možnost návštěv skončila, povolovány byly pouze výjimečné případy (nemoci nebo úmrtí v příbuzenstvu).

Změna postoje souvisela s tím, že západoněmecká vláda přenesla některé spolkové instituce do západního Berlína, aby zvýraznila jeho sounáležitost se SRN. Východoněmecká strana zase v únoru 1967, již v souvislosti s přípravou nové ústavy, vydala zákon o státním občanství NDR (spolkový právní výklad uznával pouze jedno německé občanství) a v červnu 1968 zavedla pro „občany" SRN pasovou a vízovou povinnost pro cesty (včetně tranzitu) do nebo přes NDR. Východoněmecká vláda se ještě v roce 1969 pokusila obnovit situaci z let 1964–1966, avšak jen proto, aby zabránila volbě spolkového prezidenta (Gustav Heinemann) v Západním Berlíně. Prestižní pojetí vztahů komplikovalo humanitární aspekty vzájemných vztahů, což se týkalo rozdělených manželství, a to jak partnerů, tak dětí. Za léta 1965–1970 východoněmecké orgány umožnily výjezd 2 700 lidem, z toho 300 dětem, dalších asi 250 dětí mohlo vyjet na základě finančního vyrovnání (5 000 000 DM do státní pokladny NDR). Peněžní aspekty vstoupily do hry také v případě politických vězňů, kteří začali být na základě rozhodnutí Adenauerovy vlády vykupováni do SRN za sumy v rozmezí 20 000 – 40 000 DM.

Bez většího úspěchu skončily také další pokusy o navázání hlubších vztahů obou německých států. V dubnu 1964 nabídla SED možnost prodeje západoněmeckých periodik *Die Zeit* a *Süddeutsche Zeitung* v NDR výměnou za stejnou možnost pro *Neues Deutschland* v SRN, což západoněmecká strana odmítla s poukazem na to, že zákaz KPD znemožňuje tuto nabídku přijmout. Na odmítavém postoji SED zase skončil na jaře 1966 pokus západoněmecké SPD vyjednat spolupráci na úrovni výměny stranických „vyslanců". Jedním důvodem bylo to, že SED v této době „doma" odmítala a potírala diskuse o demokratickém socialismu, kterých se obávala s ohledem na vlastní ideologickou soudržnost. Druhým důvodem pak bylo to, že sociální demokraté museli v parlamentu prosadit omezení tzv. želízkového zákona (*Handschellengesetz*), rušící již zmíněnou možnost zatknout vedoucí představitele NDR za nařizování střelby do lidí, prchajících přes hranice. Vedení SED vzápětí schůzku odmítlo se zdůvodněním, že západoněmecká strana není schopná zajistit odpovídající podmínky pro diskusi.

Separaci obou států dokreslovalo i rozdělení sportu na východní a západní. Až do tokijské olympiády v roce 1964 stavěly oba německé státy společný olympijský tým, jehož složení určovaly kvalifikační soutěže. Sportovci z NDR tu tehdy dosáhli velkého úspěchu (23 medailí). V říjnu 1965 rozhodl Mezinárodní olympijský výbor, že NDR může vytvořit vlastní tým. Na další olympiádě v Mexiku v roce 1968 se tento tým v počtu získaných medailí umístil na třetím místě za Spojenými státy a Sovětským svazem. Ve východním Německu se sport od této doby změnil z pouhé součásti mechanismu utužování sociální disciplíny v důležitý nástroj zahraniční politiky. Stále častější úspěchy na mezinárodních kláních, dosahované zhusta díky státem

a přímo Stasi organizovanému dopingu vrcholových sportovců, měly sloužit k vylepšování východoněmeckého image v zahraničí.

Posílení NDR uvnitř bloku se spolu s hospodářskou a vnitřní stabilizací projevilo na jednání 7. sjezdu SED v dubnu 1967, který v návaznosti na nový ekonomický systém stanovil hospodářské perspektivy do roku 1970, což opět vedlo ke změnám politických institucí a organizací. SED formálně i personálně ovládla odbory, které tak tvořily její předsunutou frontu na podnikové úrovni, aby ji mohla rychleji přizpůsobovat hospodářským záměrům a současně aby mohla kontrolovat případný vznik opozičních nálad mezi dělnictvem. V lednu 1968 byl přijat nový trestní zákoník, důležitý především tím, že byl počátkem konce do té doby stále existujících pozůstatků právní kompatibility obou německých států. Právo tu bylo podřízeno zájmu ideologie, loajalita se stala podmínkou uplatnění práva vůbec. Ještě výrazněji tento trend vystoupil v případě přípravy nové ústavy NDR, která měla dovršit utváření NDR jako německého státu „nového typu".

V únoru 1968 byl zveřejněn návrh textu ústavy, který prošel v dubnu prvním a posledním referendem v dějinách NDR: 94,5 % oprávněných voličů hlasovalo pro její přijetí. Ústava ve svém prvním článku postulovala vedoucí roli SED ve státu a společnosti, NDR byla prohlášena socialistickým státem německého národa, odpovídajícím způsobem byla prosazena dominantní role marxismu-leninismu. Vnější okolností, která utváření nové ústavy poznamenala, byl československý vývoj v roce 1968. Ulbrichtovo vedení, které vidělo v ústavě další možnost, jak se odlišit od SRN (proto se také ústava hodně inspirovala sovětskou předlohou z roku 1936), se jejím prostřednictvím snažilo systém NDR zcela přesně formalizovat. Reformní experiment v sousedním Československu však náhle ukazoval, že ani nejpřesnější formalizace, ani faktický nátlak nemusí být schopné ochránit režim před vnitřní labilitou. S vědomím všech slabostí, které NDR provázely od jejího počátku, se Ulbricht brzy stal jedním z nejtvrdších kritiků reformního komunismu a významně přispěl k sovětskému rozhodnutí intervenovat v Československu.

Na konci 60. let se tak NDR ocitla ve zvláštním postavení. Ulbricht si uvědomoval, že konsolidovaný blok pod striktní sovětskou kontrolou, s NDR jako jeho nezbytnou součástí, představuje jedinou možnost, jak vyloučit zpochybnění východoněmecké státnosti. Na straně druhé výraznou a často deklarovanou loajalitou k Brežněvovi si chtěl otevřít prostor pro vlastní iniciativu, zaměřenou směrem k budování NDR jako nejrozvinutější země bloku. Brežněv měl zase zájem na tom, aby z NDR vybudoval jakousi výkladní skříň sovětského bloku ve vztahu k západnímu světu, nestál však o to, aby kterýkoliv ze satelitů měl ambice zastínit Sovětský svaz. Navíc ke konci 60. let vyvíjel nemalé úsilí o regulaci vztahů se SRN a východoněmecké, resp. Ulbrichtovy ambice nebyly s tímto úsilím vždy v souladu.

Ulbrichtova snaha o systémové inovace, posilující socialismus a hlavně hospodářskou výkonnost NDR, se projevovala v řadě ohledů. Důraz na technické a technologické aspekty ekonomického rozvoje vedl k tomu, že se ve druhé polovině 60. let podobně jako například v Maďarsku nebo Polsku měnilo sociální složení SED, která ztrácela charakter dělnické strany, jelikož na všech stupních rostl podíl lidí s minimálně středoškolským, ale také vysokoškolským vzděláním. V roce 1970 tato vrstva představovala kolem 30 % členů základních organizací SED, na úrovni okresů to bylo již asi 50 %, na úrovni krajů dokonce 70 %, přičemž tento podíl se ještě na jednotlivých úrovních zvyšoval směrem od řadového aparátu k jeho vedoucím osobnostem. S tímto trendem souviselo mimořádné posilování role aparátu na státní i stranické úrovni a také sílící centralizace. Nutnost udržet stabilitu i v rámci probíhající inovace systému vedla k tomu, že vedení SED začalo od 7. sjezdu prosazovat konzervativní ideologickou linii ústupu od ideje komunismu, který byl prohlášen za velmi vzdálený horizont, zatímco existující socialismus se prodlužoval na neurčito. Svou roli sehrála již zmíněná prestižní otázka ve vztahu k Sovětskému svazu, který měl vzhledem k tomu, že tam revoluce propukla již v roce 1917, v jednotlivých fázích „přibližování se" ke komunismu vždy náskok před ostatními zeměmi bloku. Ideologické disputace souvisely také s tím, že ke konci 60. let se v ekonomice znovu objevily určité růstové problémy a také *détente* vnesla nové prvky do německé otázky, když nová koaliční vláda sociální demokracie a liberálů, vedená W. Brandtem, jež nastoupila po volbách v listopadu 1969, nabídla možnost jednání o zlepšení vzájemných vztahů.

Změna postoje k NDR byla součástí tzv. nové východní politiky, kterou vyjadřovala vstupní deklarace nové vládní koalice. Tato politika nebyla úplně nová co do idejí, ale navazovala na některé starší podněty, které se právě v okruhu Brandtovy sociální demokracie začaly objevovat po výstavbě berlínské zdi. Jejich nejvýraznějším tvůrcem byl Egon Bahr, který v roce 1963 vystoupil s kritikou tehdejší „německé" politiky SRN a navrhl novou koncepci faktického uznávání, lépe řečeno respektování existence NDR, umožňující sbližování obou států v určitých oblastech. Předpokládaným výsledkem tohoto postupu mělo být jakési „liberalizování" poměrů v NDR zvenčí a zvětšení prostupnosti mezi oběma státy. Reálným výsledkem se staly zmíněné humanitární akce let 1964–1966 i pokusy o navázání vztahů na úrovni SED–SPD.

Po vzniku velké koalice na podzim 1966 zůstával sice zahraniční resort v rukou CDU–CSU, avšak spolkové ministerstvo pro celoněmecké záležitosti převzala SPD, konkrétně Herbert Wehner, „vystřízlivělý" předválečný komunista. Tato změna se projevila minimálně v tom, že spolková vláda začala brát NDR na vědomí (například výměna korespondence mezi spolkovým kancléřem Kiesingerem a východoněmeckým premiérem Stophem).

Možnost jejího uznání tím nevznikala, avšak když v květnu 1969 uznala Kambodža východoněmecký stát, velká koalice se poprvé neshodla na dosud striktním uplatnění Hallsteinovy doktríny. Především W. Brandt vyvíjel stále silnější nátlak na regulaci vztahů v souvislosti se svou vizí nastolení politiky koexistence mezi Východem a Západem (*europäische Friedensordnung*), vylučující použití násilí. Na toto téma došlo v letech 1967-1967 k výměně několika důvěrných nót mezi Spolkovou republikou a Sovětským svazem, avšak nadějný vývoj zastavila invaze armád Varšavské smlouvy do Československa.

Brandtův názor se prosadil na podzim 1968, kdy SPD vyslovila názor, že bez akceptování poválečného uspořádání se uvolnění nedá dosáhnout a rozhodla se k uznání polské západní hranice a obnovila vztahy s Jugoslávií, přerušené na základě uplatnění Hallsteinovy doktríny. Pro tento postup získala i podporu liberální strany a vzájemný soulad byl také jedním z vážných důvodů ustavení koaliční vlády obou stran. Původní Bahrova koncepce se tak kolem roku 1968 začal konkretizovat v podobě hlavních principů východní politiky, která zahrnovala státoprávní (nikoliv mezinárodní) uznání NDR, rezignaci na použití síly, spojenou s redukcí vojenského potenciálu NDR i SRN. Tyto principy měly být uplatněny v teritoriálním pásmu od Německa po Sovětský svaz (tedy již nikoliv „mezi Německem a Ruskem") a jako model rozšiřovány i na další státy. SRN se tak vzdala Hallsteinovy doktríny, to jest výlučné mezinárodně právní reprezentace Německa, výměnou za možnost udržet v praktické politice doktrínu „jednotného" národa, to jest možnost začít tuto jednotu koncipovat ve státoprávním rámci. S ohledem na „blokovou" příslušnost obou německých států se jejich sbližování rovnalo možnosti sbližování obou bloků. To však již nebyl ve funkci W. Ulbricht, kterého vystřídal pružnější a na zájmy Moskvy lépe reagující E. Honecker.

Rumunsko: separace komunismu (1953–1970)

Podivná destalinizace

Účtování se stalinismem mělo v Rumunsku podobně jako v NDR pikantní průběh, jelikož jeho hlavním nositelem byl nesporně tehdejší muž č. 1, generální tajemník strany Gheorghiu-Dej. Jak ale mohl účtovat sám se sebou? A tak tento bezesporu vychytralý politik již v létě 1953 na zasedání pléna ústředního výboru Rumunské dělnické strany obvinil z „chyb a nedostatků" dosavadního vývoje své poražené rivaly z počátku 50. let Annu Paukerovou, Vasile Lucu a Teohari Georgeska, které vylíčil jako skutečné stalinské ďáb-

ly. Když Dej tak kvapně prováděl kritiku stalinismu, stejně jako „souvěrci" Malenkov a Rákosi vyhlásil současně „nový kurs" v ekonomice. Připustil, že investice do těžkého průmyslu byly příliš vysoké a na úkor životní úrovně obyvatel. Současně ujistil, že z prostředků, které budou přesunuté, bude financována výroba spotřebního zboží a bytová výstavba. Byla také zastavena výstavba kanálu Dunaj-Černé moře, na které našly hrob tisíce vězňů.

Se stalinismem se Gheorghiu-Dej definitivně „vypořádal" na zasedání ÚV Rumunské dělnické strany koncem března 1956. Nositele stalinismu v Rumunsku odsoudil, byť je nejmenoval. Z řeči a předchozích osobních výpadů však bylo jasné, že jsou to Luca, Paukerová a Georgescu. Když se jich strana zbavila, prohlásil Dej, mohla provést nápravu a vrátit se k „leninským metodám". Stalo se tak již na sjezdu v prosinci 1955, který měl otevřít no-

G. Gheorghiu-Dej, hlavní představitel stalinismu v Rumunsku

vou etapu charakterizovanou kolektivním vedením a „vnitrostranickou demokracií". Tak stalinista Dej sám sebe pasoval na bojovníka s deformacemi kultu osobnosti. V té době se i v Rumunsku smělo kritizovat. Když však začala v Maďarsku revoluce, byl s kritikou konec, neboť rumunští komunisté se báli, aby se bacil kontrarevoluce nerozšířil i do jejich země. Proto také aktivně napomáhali sovětskému vojenskému zákroku.

Mnozí Rumuni si však destalinizaci představovali úplně jinak než Dej a jeho spojenci. Jako v jiných komunistických zemích i tady se ozvali spisovatelé, zejména v té době velmi populární Alexandru Jar. Vypukly i spontánní demonstrace na podporu maďarské revoluce, ať již mezi Maďary v Sedmihradsku nebo mezi Rumuny v Moldavsku. Od 27. října 1956 stávkovali i studenti v Bukurešti, pak v Jasech, Temešváru a Kluži. Požadovali především zrušení povinné výuky ruštiny. Do stávky vstoupili i dělníci železnič-